

632174

63 217 4

2
Занежки наукова
Тов-ва ил. Шевченка:
Т. XIII, кн. 5; Т. XIV, кн. 6
1896 90.00

63 217 4 X.1

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŤKYJ

V Jahrgang.

1896, VI B.

Band XII

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Беднарського.

НБ ПНУС

632174

Правительство Украины
им. Василия Степанюка
БІБЛІОТЕКА
ІНВ. № 632174

Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656.¹⁾

Написав

Омелян Терлецький.

Чотирнадцятий том видавництва „Акты Южной и Западной России“ містить в собі документи канцелярії царської, що єї провадив „дьяк думний“ Лопухін, а була під боком самого царя підчас цілої кампанії польсько-московської на Литві і Білій Русі в р. 1654—1656. Документи єї то — передовсім записки канцелярські, листи, протоколи подій, грамоти різного рода, та укази царські найрізномірнішого змісту. З того погляду власно стають єї документи багатим жерелом до пізнання подій, що тоді відбувались на Литві, а яко акти урядові заслугоють в значній мірі віри в правдивість їх змісту. Значна часть сих жерел належить до козаків, які підчас сеї кампанії знаходились при московській армії, що провадила акцію воєнну на Литві і Білій Русі в згаданих роках. Тими власне козаками ми хочемо зайнятись в нинішній розвідці, тим більше, що справа ся дотепер ще не оброблена і нев'ясна.

Костомаров в своїй монографії „Богдан Хмельницький“ не зауважив сеї справи; він посвятив єї заледво кілька уваг. Соловьев (Ист. России X) займався нею вправді трохи докладніше, але єї представленої справи не може вдоволяти, бо він звернув лишень увагу на стратегічну діяльність козацтва і то тільки тоді,

¹⁾ Розвідка єя була читана на семінарі історичнім В-поважаного Професора М. Грушевського в Львівсьім університеті. Належить мені на сім місці подякувати єму за цінні ради і вказівки, які він не раз уділяв мені підчас моєї праці над сею темою.

коли вона лучить ся з рівночасною акцією військ московських і стає немов на першому пляні. Інші історики (н. пр. Шуйський, Dzieje Polski III), що представляють діяльність воєнну військ московських і польських на Литві і Білій Русі в згаданих роках, не звертають на сих козаків жадної уваги.

Жерела, на яких ми опирались, се згадані вже вище „Акты“, що з'являють ся новим материялом жерельним, дотепер ще не використаним, „Акты Московского государства“ т. II, „Акты южной и зап. Россіи“ т. III і ще інші, для нас меньшого значіння, що на них будемо покликуватись при нагоді.

Боротьба між Польщею та козацтвом, що розпочалась в р. 1648, доходила що раз то більше до кінця; обі сторони виснажені довголітною боротьбою добували послідних сил, щоби побороти противника. До сего не було однакож вже сил ні у одної ні другої сторони. Анархія в Польщі, неудачі з літ останних в боротьбі з козацтвом, се все було причиною, що Польща в р. 1652—1653 не могла розвинути енергічнійшої акції, як знов і народ українсько-руський разом з козацтвом за мало був з'організований, щоби міг остоятись против річи-посполитої і довести до кінця боротьбу щасливо для себе. В році 1654 наступив нарешті рішучий перелом в розвою подій. Тоді то Хмельницький піддався в Переяславлю під руку царя московского і велід за тим цар Алексей виповів війну Польщі „для православные христианские вѣры и святыхъ Божіихъ церквей“¹⁾ — себ то за народ руський православної віри, що був дотепер під володінем Польщі. Тим способом розпочалась довголітна борба Польщі з Москвою, що з певними перервами тяглось аж до року 1667. Вона тим характеристична, що так як єї викликала революція соціяльна і релігійна українського народу в спілці з козацтвом і агресивна політика московского правительства, що задумало скористати з нагоди і прилучити Україну до Москви, так вона обі єї признаки має через цілий час. Першу признаку надає єї головно участь козацтва в сій боротьбі, другу Москва. Коли ми, як сказано вище, задумали представити участь козаків в сій боротьбі на Литві і Білій Русі в р. 1654—1656, себ то до перемиря в Вильні, так ми на першу єї признаку звернемо головно увагу.

¹⁾ Куліш-Отпаденіє Малороссіи отъ Польши, III, 396.

З розвідки має власно показатись, чи сі козаки, що їх вислав Хмельницький за для вцпоможєня війск московских на Литві, що були під начальством царя (звістно, що иньша армія московска під Бутурліним мала разом з Хмельницьким іти з України в глубину Польщі) показались тут, так як в боротьбі з Польщею перед роком 1654, елементом політично-державним і суспільним, чи ні, а як по-казались то в якім виді.

Ми зачнемо від представлення стратегічної акції козацтва, бо ж власно наслідком неї могли козаки статись елементом політично-державним на Білій Русі, а з нагоди свого тут побуту і свого складу в якійсь часті з місцевої людности — вони могли статись також елементом суспільним.

I.

На підставі указу царського з 27 марта 1654¹⁾ приділив Хмельницький Золотаренка до армії московскої, що мала під начальством царя зачати війну на Литві і Білій Русі. Золотаренко ставсь тому безпосередно залежним від царских указів, і єго діяльність мала провадитись в спілці з московскими війсками. Як ся єго стратегічна акція виглядала, — на се відповімо в сім власне розділі.

Похід Золотаренка починає ся 15 червня 1654 з Новгороду Сіверського²⁾. Він провадить з собою коло 20.000 козаків³⁾, а підчас походу се єго військо збільшуєть ся безперестанно ріжними збігцями, що в таборі козацкім шукають щастя⁴⁾. Насамперед звертаєсь він против города Гомля⁵⁾, бо єго залога нищила села сусідні і грозила вже навіть Стародубови і Чернигову⁶⁾. 29 червня стає Золотаренко під Гомлем і починає облогу сеї твердині⁷⁾. Справа ся не була однакж легкою не вважаючи на те що і Трубецький прийшов на поміч Золотаренкови⁸⁾; залога в городі була доволі сильною, сам

¹⁾ Для скорочєня будемо Акты южной и зап. Россіи значити через А., лист = л. — указ царский з 27 марта 1654 А. том X N. 8, ст. 506.

²⁾ Л. Золотаренка до царя з 11 червня 1654. А. XIV. 127—130.

³⁾ Ibidem і Коховский „Ann. tam Poloniae climacter primus“ р. 428

⁴⁾ Ibidem,

⁵⁾ Л. З. до Ц. з 29 червня 1654. А. XIV. 129—132.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibidem.

⁸⁾ Вістн в А. X, 687—690.

замок був оборонним і було там і багато пороху і запасів поживи¹⁾. Облога тягнулась тому довго і се примусило Золотаренка перервати дальший похід. Вправді цар, що занявши тимчасом Дорогобуж, Невель, Білу і Полоцьк²⁾, приступив під Смоленск³⁾, видає приказ Золотаренкови, щоби ішов на Смоленск⁴⁾; Золотаренко не слухає однакж сього і лишаєсь під Гомлем⁵⁾. Так само і другий раз, коли цар накликавав его, щоби разом з воеводою царским кн. Яковом Куденетовичом Черкаским ішов під Оршу против Януша Радзивіла, він не сповняє царського приказу, а в листі до царя з 4 серпня 1654 пише, що сам іти в похід не може, але висилає натомість свого брата Василя Золотаренка, полковника ніжинського Івана Нестеренка і Петра Забілу з тисячкою козаків⁶⁾. Не довго по тім показало ся, що запомога Золотаренкова під Оршу була непотрібною, а тепер вже спізненою. В той сам день, коли Золотаренко писав до царя, що висилає 1000 козаків під Оршу, одержав цар відомість, що Радзивіл „покинув Оршу, пішов до города Кописи а потім і звідти випровадив свої війська⁷⁾. Розбитий далі під Шкловом⁸⁾ втік нарешті до Борисова⁹⁾“. Через се Орша і Копись дістались в руки московські. Сей значний добуток оружия московського був і причиною, що цар не накликавав вже Золотаренка до уділення заповоги війскам московским так, що Золотаренко, що облягав підчас того Гомель, осягнув нарешті свою мету; 13 серпня 1654 піддавсь Гомель Золотаренкови¹⁰⁾.

Був се перший важнійший пункт, що знайшовсь в руках козаків; належало шукати иньших, щоби акция козаків мала сильну операційну підставу. Золотаренко держить ся сього пляну; він здобуває Чичерск¹¹⁾, далі — при кінци серпня Новий Бихів¹²⁾ і звертаєсь на Старий Бихів¹³⁾ — город, що в тих сторонах був по Могилеві

1) Л. Золотаренка з 15 липня 1654. А. XIV. IV, 136—138.

2) Ibidem.

3) Ibidem і Кожовский „Annal. Pol. clim. prim. 429—430

4) Ibidem.

5) Ibidem.

6) Л. З. до Ц. з 4 серпня 1654. А. XIV. VI. 142.

7) Про се донесено цареві 4 серпня 1654. А. XIV. I. 5.

8) Ibidem і Кожовский „Annalium Poloniae Climacter primus“ 429.

9) Ibidem.

10) Л. Золотаренка з 15 серпня 1654. А. XIV, VII, 143—144.

11) Л. Золотаренка з 25 серпня 1654. А. XIV, VIII, 145—146.

12) Л. Золотаренка з 29 серпня 1654. А. XIV, IX, 147—149.

13) Ibidem.

найзначнішим і найбільш оборонним. На сей город звернув увагу і Поклонський, шляхтич православної віри, що вступив був в службу московську і був вже полковником¹⁾, а рівнож і сам цар, що видав інструкцію кн. Черкаському, аби ішов на Старий Бихів²⁾. Однакож Черкаський не міг сповнити інструкції царської, бо муєв передовсім звернутись на Могилев, а заходи Поклонського, що мали довести Биховців до того, аби піддались, не осягнули мети³⁾. Через се, спокійне поладжене справи показалось неможливим — треба було ужити оружия, а се оружје могло бути лишень козацке, бо війська московські були заняті під Могилевом. Золотаренко міг тому без перешкоди від війск московских приступити до облоги Старого Бихова і сповнити свій плян. Плян сей, як моглисьмо в его дїяльности доглянути, полягав на сїм, щоби утворити собі підставу операційну для дальшої війни. Часть сеї підстави вже існувала: Гомель, Чичерск, Новий Бихів — сї города були вже в руках козацких. Сю підставу треба було побільшити; Золотаренко не слухає тому приказів царских аби ішов на поміч московским війскам, і 29 серпня 1654 приступає до облоги Старого Бихова⁴⁾, що мав бути новим вкладом в сю підставу.

Тимчасом Москва осягала на Литві що-раз то більші користи в справі воєнній. Дня 6 серпня 1654 дістались Чауси під власть московську⁵⁾, а 24 серпня 1654 піддаєсь Могилев добровільно під царську руку⁶⁾. Поклонського були се заслуги, що справа з Могилевом і Чаусами так скінчилась⁷⁾.

Тим способом цілий округ могилевський знайшовсь в руках московских і козацких і лишень Старий Бихів ще держав ся і не хотїв піддатись Золотаренкови⁸⁾. Все се сталось майже без участі війск польских в обороні городів, що ще не змогли зібратись в більшій силі.

1) Поклонський вступив в службу московську 27 червня 1654 а 29 с. м. став полковником, 30 липня 1654 вислав его цар до Могилева для переговорів з Могилевцями. А. XIV. I, 3, 187, і 6, 193.

2) Указ царский з 7 серпня 1654. А. XIV, I, 6.

3) Л. Поклонського до царя з 30 серпня 1654. А. XIV, VIII, 1, 244 і л. его до царя з 5 вересня 1654. А. XIV. XVII, 293—294.

4) Л. Золотаренка з 29 серпня 1654. А. XIV. IX, 1, 147—149.

5) Л. Вовійкова до царя з 25 серпня 1654. А. XIV. XIII, 233. і знов коло 6 серпня 1654 А. XIV. V, I, 211.

6) Ibidem.

7) Ibidem.

8) Л. Золотаренка з 12 жовтня 1654. Акты Московскаго гос. II, N 612, ст. 384—385. — Я. Міхаловский, Księga pamiętnicza, 730.

Нарешті при кінці вересня 1654 розійшлась вість, що війська польські перейшли Березину і вже розтаборились в Бобруйську і Свіслочи¹⁾. Належало сподіватись, що війська сі підуть тепер на Могилев і Шклів, що були слабо боронені військами московськими і були слабо уфортифіковані²⁾. В Могилеві опановав страх мешканців тим більше, що прийшла вість, ніби цар не думає допомогти Могилева військами, але вертає до Москви³⁾, і що Золотаренко відступив з під Старого Бихова і пішов під Новий Бихів, через що розумівсь віддаливсь від Могилева⁴⁾. Однакож перша вість показала неправдивою. Цар, як пізнійше побачимо, не думав лишати Могилева на волю Поляків. Натомість Золотаренко, що не міг здобути Старого Бихова⁵⁾ і не мав в таборі досить поживи і одежі для козаків⁶⁾, хотів ухилитись від атаків військ польських, тим більше, що сили військові мав тоді слабші, бо багато козаків покинуло табор козацький⁷⁾; а на допомогу не міг числити, бо брат его Василь Золотаренко був тоді аж під Вітебском, не міг отжеж ему прийти на поміч⁸⁾. Він покинув тому в половині жовтня 1654 облогу Старого Бихова і пішов під Новий Бихів⁹⁾. Ціла его діяльність против військ польських обмежалась тепер лишень висиланем загонів під Бобруйск¹⁰⁾, де з 20 000 військом стояв гетман польний литовський Гонсевський¹¹⁾. Головний вожд військ поль-

1) Л. Поклонского з 25 вересня 1654. А. XIV. V. 405—406.

2) Л. Поклонського з 12 жовтня 1654. А. XIV. I, 1, 421—422 і л. Олферева, що прийшов до царя 1 грудня 1654. Акты Москов. госуд. II, N 617, ст. 388.

3) Жалоба Могилевців про се перед Воейковим з 14 жовтня 1654, — про се л. Воейкова (без дати) до царя А. XIV. VI, 2, 430.

4) Л. Воейкова коло 20 жовтня 1654. А. XIV. III, 2, 429.

5) Про се доносить цареві Гришка Харітонов. А. XIV. X, 446.

6) Л. Золотаренка з 15 падолиста 1654. А. XIV. X, 441—444.

7) Л. Воейкова, що прийшов до царя 25 жовтня 1654. А. XIV. III, I, 427. — Могилевці бачили в Золотаренку страх перед військами польськими, — л. Воейкова (без дати). А. XIV. VI, 2, 430.

8) Л. Золотаренка з 15 падолиста 1654. А. XIV. X, 441—444.

9) Дату сього факту не можна означити докладно. Воейков, коли писав лист до царя, то писав так: „гетманъ отъ Быхова отъ Старово отходитъ въ Новой Быховъ“... — Але і дату сього листу не можна докладно означити. Звісно лишень, що він прийшов до царя 22 жовтня 1654, а з змісту можна вивести, що то було писано по 13 жовтня 1654. В сім листі подає Воейков се: 13 с. м. Могилевці жалувались перед ним, що „гетманъ отъ Быхова хочеть итить въ Новой Быховъ“. З сего виходить, що 13 жовтня був ще Золотаренко під Ст. Биховом. А. XIV. III, 2, 429

10) Реляція Могилевця з 28 грудня 1654. А. XIV, XVI, 3, 468—470 і л. Золотаренка з 12 жовтня 1654. Акты Москов. госуд. II, N 612, ст. 384—385.

11) Реляція Могилевця з 28 грудня 1654. Ibidem.

ских великий гетман литовский Радзивіл стояв під Минском, а сили его війська мали доходити до 30.000¹⁾). Крім сего менші відділи військ польських були розміщені в Череві, Лукомлі і Толочині²⁾). З такою значною силою військовою задумали Радзивіл і Гонсевский зачіпно виступити против військ московських. В грудни 1654 стало вже звістним в війську царським, що Радзивіл наміряє іти на Могилев³⁾). В наслідок сього треба було подумати про оборону і то передовсім Могилева, бороненого дотепер лишень Олферевим, що був висланий царем з частию війська (невідомо якого) і Поклонским, що в 4000 люда стояв пів милі від Могилева в Буйницькім монастир⁴⁾). Золотаренко був вже тогді цілком відділений від Могилева, бо Радзивіл вислав під Новий Бихів (невідомо докладно — коли) кілька відділів кінниці⁵⁾). Тимчасом війська польські поступали поволи наперед. Ще повільнішою була акція царя, що доперва 28 грудня 1654 видав інструкцію для своїх підвласних вождів. На підставі сеї інструкції мав Ромодановский іти під Могилев, а Золотаренко і Поклонський мали з ним злучити ся⁶⁾). Однакож ся інструкція була вже спізненою і не можливою до сповнення. Тоді вже Радзивіл, що мабуть приспішив похід своїх військ, минувши Могилев підступив 31 грудня під Старий Бихів, а недовго по тім і звернувся против Золотаренка, що замкнувся був в Новім Бихові. Там зачав его Радзивіл облягати⁷⁾). Золотаренко опинивсь в дуже прикрім положеню; сила Радзивіла і Гонсевского була надто великою, щоби він міг думати аби відперти. На жадну поміч не міг рівнож числити, бо Ромодановский не дійшов ще навіть до Могилева, а Василь Золотаренко був цілком відділений від Бихова військами польськими. Однакож Радзивілови не щастилось під Новим Биховом; козаки робили вилазки і били війська польські⁸⁾). Тому, коли по місячній облозі Новий Бихів ще держав ся, Радзивіл погннув облогу сего города і звернувся на початку лютого против Могилева⁹⁾). Однакож не так се, як радше ось яка справа була причиною, що

1) Ibidem.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

4) Ibidem.

5) Реляция шляхтича Т. Щелкана з 27 грудня 1654. А. XIV. V. 1, 481—484.

6) Указ царский з 28 грудня 1654. А. XIV. XVII, 471—474.

7) Л. Бутурлина до Поклонского з 19 січня 1655. А. XIV, VIII, 2, 493—495.

8) Л. Золотаренка з 7 січня 1655. А. XIV. IV, 2, 521—524.

9) Л. Могилевців до царя з 2 мая 1655. А. XIV. I, 5, 573—578 і Акты Москов. госуд. II, N 638, ст. 398.

Радзивіл покинув Новий Бихів. В Могилеві зайшла тогди нагла зміна ситуації і то на користь Польщі. Там бо Поклонский, звістний нам вже з попередного, почав пропаганду анти-московску серед людности могилевської й околичної¹). Коли ся пропаганда зачалась — не звістно. Сей факт однакож, що Поклонський зараз в два дни по прибутю Радзивіла під Могилев²), себ то 5 лютого 1655 здрадив царя і перейшов разом з 400 міщанами головно з Кричева на сторону Польщи³), позволяє думати, що між Радзивілом а Поклонським прийшло вже перед тим до порозуміння, а пертрактації могли зачатись в січню — тоді як Радзивіл стояв під Новим Биховом.

Тим часом, як Радзивіл покинув облогу Нового Бихова, Золотаренко ставсь свобідним для веденя війни зачіпної; небезпечність, що єму недавно грозило, минуло, і він не то не потребував оборонятись, а міг виступити смілійше против війск польских. Тепер розходилось про Могилев, туди треба було звернути сили і спомогти залогу могилевську. Золотаренкови не дуже однакож мабуть залежало на Могилеві, коли не споміг єго зараз і не думав на разі спомогати. Цареві пише 25 лютого 1655, що з причини великих снігів і злої дороги він на поміч Могилеву іти не може⁴), однакож вишле під Могилев свого брата Василя Золотаренка (що тоді, розумієсь, вернув вже з під Вітебска), Тимоша Оникненка і Самійла Курбацкого з відділом козацким, для одержаня відомости, як там в Могилеві стоять справи⁵). А там вже Поклонский впустив військо польске до більшого валу⁶) і тепер зачалась борба з залогою московскою, що сховалась до валу меньшого⁷). Обставини зложились, як бачимо користно для Польщі. Могилев вже був майже в польских руках і по своїй стороні мали вони Поклонского, недавно ще так дуже загорілого московского підданого. Здалось-би ще хйба і Золотаренка мати по своїй стороні, а тоді можна б надіятись на більші успіхи. Се мали на увазі Радзивіл і Поклонский, коли зачали листуватись з Золотаренком. Радзивіл пише 24 марта 1655

¹) Л. Воейкова до Трубецкого (без дати) 1655. А. XIV. II, 2, ст. 568—569.

²) Радзивіл прибув під Могилев 3 лютого 1655. Л. Могилевців до царя з 2 мая 1655. А. XIV. I, 5, 573—578.

³) Л. Воейкова до Трубецкого (без дати) 1655. А. XIV, II, 2, 568—569 і протокол канцелярії, Акты М. госуд. II, N 638, ст. 398.

⁴) Л. Золотаренка з 25 лютого 1655. А. XIV. I, 527—532.

⁵) Ibidem.

⁶) Л. Могилевців з 2 мая 1655. А. XIV. I, 573—578.

⁷) Ibidem.

лист до Золотаренка, де накликає его, щоби відступив від царя; „не онъ вась обороняеть, но ему надобно, чтобъ вы его обороняли“ — каже Радзивіл¹⁾. Поклонский, що рівночасно з Радзивілом написав лист до Золотаренка, оправдуєь насамперед з сього, чому покинув царську службу, а далі представляє цілу грозу московської анексії: „завинив цар а не він.. Війна, що мала бути визволенням утисненої Руси, такою не єсть; доми Божі нищать гірше Татар, християн забирають в неволю і мучать. Взагалі за панованя польского була більша вільність як тепер“²⁾. Однакож Золотаренко не слухав сих аргументів; протинно він навіть сї листи відослав цареві, щоб показати свою незломну вірність³⁾. На сїм і скінчились зносини Радзивіла і Поклонского з Золотаренком.

Підчас того Воейков з Могилевцями і цар не давали спокою Золотаренкови. Перший висилає 15 цвітня до него посольство, що мало просити помочи⁴⁾. Золотаренко висилає справді 17 цвітня 1655 свого брата Василя Золотаренка і Тимоша Ониквиенка з частию свого війська⁵⁾, а коли знов цар завзиває его в листі з 29 цвітня, щоби з цілою силою ішов під Могилев, він починає нарешті похід⁶⁾. Сей похід Золотаренка під Могилев справив нарешті, що Радзивіл 1 мая 1655 по нещасливій облозі відступив з під Могилева і пішов в напрямі до Березини⁷⁾. Тому то, коли Золотаренко прийшов під Могилев, не застав вже тут Радзивіла; тоді вислав за ним свого брата Василя і сей разом з війском московским, що стояло в Могилеві, напав на військо Радзивілла і розбив его задню часть⁸⁾. Недовго потім вернув Іван Золотаренко назад до Нового Бихова і задумав ще раз приступити до облоги Старого Бихова, города, що дотепер так довго ему опиравсь. 10 мая 1655 станув вже Золотаренко під Старим Биховом, та зачав его облягати.⁹⁾ За для того акция его против Радзивіла могла бути лише дуже незначною, ограничаєь вона лишень висиланем менших загонів. Так висилає Золотаренко Тимоша Ониквиенка з кількома тисячами

¹⁾ Л. Радзивіла сдиц без дати (1655). А. XIV. I, 535—536, другий з датою 24 марта 1655. А. XIV. III, 9, 546—548.

²⁾ Л. Поклонского до Золотаренка з 24 марта 1655. А. XIV. II, 4, 541—542.

³⁾ Листи сї знаходять ся в актах канцелярії царської А. XIV. II, 586.

⁴⁾ Про се довідує ся Трубецкий від вістників. А. XIV. I, 3. ст. 569—570.

⁵⁾ Ibidem

⁶⁾ Л. Воейкова до царя коло 10 мая 1655. А. XIV. IV. 590. Л. Дмитриева, що прийшов до царя 17 мая 1655. Акты Моск. госуд. II. N. 663. ст. 409.

⁷⁾ Ibidem.

⁸⁾ Ibidem і л. Золотаренка з 10 мая 1655. А. XIV. I. 601—606.

⁹⁾ Ibidem.

козаків до города Толочина, де стояло кільканадцять хоругов війська польського¹⁾, що їх туди вислав Радзивіл на поміч Старому Бихову²⁾. Коли сі хоругви розбито³⁾, вислав Золотаренко 29 мая с. р. знов один загон і то аж під Березину⁴⁾. Тимчасом Старий Бихів держався все таки міцно проти заходів Золотаренка. Цар думав вправді справу з Старим Биховом покінчити мирним способом і видав лому 10 червня с. р. грамоту для Биховців, где потверджує всім, так шляхті і міщанству як і людности сусідної околиці, дотеперішні привилегії⁵⁾, ціла ся справа не допровадила однакож до мети⁶⁾. Рівнож і Золотаренко, що був безперестанно накликуваний Хмельницьким і царем, аби покинув Старий Бихів і ішов просто на війська польські⁷⁾, не міг думати за енергічнійшу й довшу війну. Недовго потім мусів его таки цілком залишити. Се сталось тоді, як цар 13 червня 1655 видав Золотаренкови приказ іти через Свислоч до Минска разом з своїм братом Василем⁸⁾. Золотаренко висилає насамперед свого брата Василя і Тимоша Оникиєнка до Свислочи⁹⁾, а далі, лишивши якусь часть війська під Старим Биховом іде за ними¹⁰⁾. 24 червня перебуває він вже недалеко Березини і здобувши по дорозі Свислоч стає табором в Смиловичах.¹¹⁾ Тимчасом цар хотів поза плечима Золотаренка покінчити справу з Старим Биховом: хотів зайняти сей город своїми війсками. Він висилає тому Трубецкого з війском під Старий Бихів та думає, що Биховці під натиском сили піддадуться добровільно.¹²⁾ І сим разом однакож справа ся скінчилась нещасливо. Биховці не думали піддаватись, а цар недовго потім мусів відкликати Трубецкого з під Бихова та кинути его під Вильну, де вже тоді, по здобуттю Минска, сконцентрувалась ціла акція війск московських.¹³⁾ Вже тоді

1) Л. Золотаренка з 29 мая 1655. А XIV. II, 1, 679—682.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

4) Ibidem.

5) А. XIV. IV 691—694.

6) Про се розповідають 28 червня 1655 люде з Бихова Старого що дістались до неволі. А. XIV. III, 2, 715 - 716.

7) Л. Хмельницького з 29 мая 1655. А. XIV. I, 9, 697—699.

8) Л. царя з 13 червня 1655. А. XIV. IV, 705—706.

9) Л. Золотаренка з 16 червня 1655. А. XIV I. 709 712.

10) Л. Золотаренка з 24 червня 1655. А. XIV. V, 1, 718.

11) Л. Золотаренка з 2 липня 1655. А. XIV. II, 1, 743—746.

12) Л. царя до Биховців з 2 липня 1655. А. XIV. I, 741 744

13) Л. Трубецкого, що прийшов до царя 4 серпня 1655. Акты М. госуд. II. N. 606. ст. 435—436.

злучились три армії московські, і вожди їх Яков Куденетович Черкавський, Михайло Дмитриєв і Василь Кикин видали приказ до дальшого походу¹⁾. Золотаренко ішов також з своїми козаками наперед та вислав зағони під Вильну²⁾. Під сим містом стояла вже тоді ціла армія польська під проводом Радзивіла і Гонсевського, що мала его боронити³⁾. Війська ворожі присувались що раз то ближе до себе, так що 29 липня 1655 вивязалась нарешті битва, що скінчилась побідою війск московско-козацких.⁴⁾

Наслідком побіди було се, що цар 31 липня вїхав до столиці Литви.⁵⁾ Се був останний найбільший добуток акції военної, розпочатої на Литві війсками московськими і козацкими. Що до самого Золотаренка, то акція его военна стає від часу здобуття Вильни мало звісною, а певно, що й менше важною. Відомо ще, що Золотаренко ішов по царському приказу на Городно і Новгородок⁶⁾, і що з кінцем серпня знаходив ся недалеко від Ковна.⁷⁾ Чи брав участь в занятю Ковна і Городна, се не можемо сказати.⁸⁾ Вправді й ціла акція военна стає що раз то більше незначною, а потім і перериваєсь, бо Польща зачала переговори в справі мира з Москвою, а ся знов не була сьому противною від часу, коли Швеція, що в липні 1655 розпочала війну з Польщею, віднесла значні користи і заняла сильне становище в Польци. Переговори тягнулись однакж довго, через те війська московські і козацкі стояли бездільно на Литві.

Лишень під Старим Биховом заходились коло занятя сего міста. Займались тим Трубецкий разом з Новосильцевим, що мав донських козаків, і Золотаренком. Трубецкий ще раз поспробував згодою покінчити діло і розпочав тому в половині жовтня 1655 переговори з Биховцями в тій справі, заходи его не допровадили однакж і тим разом до результату⁹⁾. Тимчасом зима вже надходила, а справа

1) Л. Золотаренка з 30 липня 1655. А. XIV. I. 769—772.

2) Л. Золотаренка з 12 липня 1655. А. XIV. IV. 1, 749—756. і л. полковника чернігівського Ів. Поповича з 25 липня 1655 А. XIV. VIII, 899—902.

3) Л. Золотаренка з 30 липня 1655. А. XIV. I, 769—772.

4) Ibidem.

5) Л. царя до Биховців з 31 липня 1655. А. XIV. II, 2, 773—776.

6) Медекша, Księga pamiętnicza, в Scriptores rerum polonicarum, III, 19.

7) Л. Януша Радзивіла до брата Богуслава Радзивіла з 26 серпня 1655. Михайловський, Księga pamiętnicza, 766.

8) Соловьев (Ист. Россіи X. 1682), що представляє дальшу війну на Литві, не згадує нічого про Золотаренка, коли описує занятє Ковна і Городна.

9) Л. Трубецкого, що прийшов до царя 27 жовтня 1655. Акты М. госуд. II. N. 734. ст. 447—448

не кінчилась. Биховці держались все міцно, тим більше, що сподівались заповоги від війск польських і писали навіть в тій справі лист до кн. Сапіги, вожда війск польських на Литві (по переході Радзивіла до Шведів)¹⁾. Задля того справа з Старим Биховом ставала що раз то більше тяжкою для московского правительства і Золотаренка. Тому то правительство московске задумало перервати осаду сього міста і забрати звідти свої війска. В грудни 1655 відступив Трубецкий з під Старого Бихова і пішов під Могилев²⁾, а такий сам приказ одержали і козаки донські 1 падолиста 1655³⁾. Лишень Золотаренко був призначений на се, щоб стояти під Новим Биховом і не дозволяти мешканцям Старого Бихова вимкнутись з міста. Золотаренко сповняв сю задачу; він очевидно нападав на залоги Биховців, що робили вилазки з города, аж поки при одній такій стрічи з їх загоном не загинув в грудни 1655 р.⁴⁾

Тимчасом переговори між Польщею та Москвою провадились все ще, і доперва в вересни 1656 прийшло між обома державами до уложеня перемиря в Вильні, на підставі чого мав цар залишити війну з Польщею і звернутись рішучо против Шведів. Тим способом скінчилась і діяльність козаків на Литві, розпочата в спілці з Москвою.

Годилось би ще на закінчене згадати, якою силою розпоряджав Золотаренко під час сеї війни. На початку згадали ми, що як Золотаренко зачав поход, то мав тоді з собою 20.000 козаків. Се число збільшувалось, як знаємо, ріжними збігцями, і можна припустити, що був час, коли сила війска козацкого переходила число 20.000. Однакож докладного числа подати нам годі, бо не маємо про се відомостей: які маємо, ті дуже суперечні. І так взяті до неволі бранці кажуть в грудни 1654, що Золотаренко мав 20.000 козаків, инчі знов, що 40.000, а ще инчі говорять про 100.000 козаків⁵⁾. Ся трудність в означеню сили війска козацкого лежить ще в тім, що число его змінялось. В жовтни 1654 н. пр., коли Золотаренко стояв під Старим Биховом, багато козаків від нього порозбігалось, так що сила его війска мала виносити лишень 8000.⁶⁾ Рік

¹⁾ Л. Репнина з 16 грудни 1655. Акты м. госуд. II. N. 759, ст. 464.

²⁾ Л. Репнина, що прийшов до царя з 16 грудни 1655. Акты М. госуд II. N 736 ст. 461.

³⁾ Указ царский. Акты М. госуд. II N. 739. ст 450—453.

⁴⁾ Літопись Самовидця, вид 1878. ст. 42.

⁵⁾ А. XIV. I. 446

⁶⁾ Про се доносить цареві Могилевець Семен Мартинов 28 грудни 1654. А. XIV. XVI, 3, 468—470.

потім (в жовтня 1655) коли Золотаренко останній раз стояв під Старим Биховом, сила его була дуже незначною; при Золотаренку було лишень 500 люда¹).

З сего, як ми представили, бачимо, що участь воєнна козаків на Білій Русі і Латві була доволі значною. Ми знаємо, що Золотаренко здобував один город по другім, через що поклав собі відповідну підставу операційну. З поза сеї підстави операційної не хотів виходити; він волів доповнити єю здобутем Старого Бихова. За для царских росказів мусів однакож вийти по за сю підставу, розбив часть війська Радзивіла, і вернув потім назад під Старий Бихів. Однакож тут не міг довго перебувати; против військ польських треба було енергічнійше виступити та слухати царских приказів. Він пішов тому против військ польських і опинивсь врешті під Вильною. Тут взяв участь в битві, що скінчилась, як знаємо побідою військ московских над військами польскими, пішов потім під Городно, Новгородок і Ковно. Дальша его діяльність незвісна і менше важна. При кінци бачимо врешті Золотаренка ще раз під Старим Биховом, де він і погіб з кінцем року 1655.

Ся участь воєнна козаків мала однакож ще і иньше значенє. Підстава операцій воєнних сталась підставою панованя козацкого на Білій Русі, через що козаки литовські стались тут чинником політично-державним.

З сего боку оглянемо тепер сю діяльність козацку.

II.

З представлення стратегічної діяльності козацтва на Білій Русі виходить, що козаки утворили собі тут підставу операційну, і та ціла була в їх руках. Підставу сю можемо назвати також територією, де розтягалось панованє козаків, або гетьманщиною, бо на чолі сього панованя козацкого стояв наказний гетман Іван Золотаренко; вона підлягала его власті. Всі важнійші міста сеї території були обсажені козацкими залогами, через що панованє козацке було тут доволі сильне. Територія ся обіймала полудневу частину нинішньої губернії Могилевскої, давнійший т. зв. уїзд Биховський (крім города Старого Бихова) і пів уїзду Могилевского. Важнійшими

¹) Л. Трубецкого з жовтня 1655. Акты М. госуд. II, N. 730, ст. 446—447.

містами були тут: Гомель, Новий Бихів, Чичерск, Чауси і т. п. Ся отже територія була підставою панованя козацького на Білій Русі, се була така маленька козацька держава, залежна вправді від царя, бо той був начальним вождом в армії московській, що провадила акцію на Литві, але будь що будь з певним значінєм, що проявляло ся в силі війська козацького. Тим способом, як бачимо, козаки стали тут елементом, що витворивши собі підставу операційну, витворив собі певне становище політичне в укладі політичнім на Литві. Не ходить нам однакож про само сконстатованє сього факту, бо він являєсь надто очевидним. Нам приходить ся теперь розв'язати питанє, які були відносини сього панованя козацького, сеї литовської гетманщини до панованя московского, що в протягу двох літ обгорнуло решту Білої Русі і Литви з містами: Смоленском, Могилевом, Бобруйском, Вильном, Ковном, Городном і т. и. Питанє се є першорядної ваги, бо як єго розв'яжемо, то зрозуміємо становище політично-державне козаків на Литві.

Занім займемось розв'язанєм сього питання звернемо ще увагу на се, чи була яка ріжниця між панованєм козацьким на Білій Русі та панованєм московским, бо се улєкшить нам зрозуміне політично-державного становища казачтва на Литві і Білій Русі і відносини єго до панованя московского.

Війна — се, для краю, де вона відбуваєсь, взагалї стан переходовий. Людність єго остаєсь в непевности, кому воно має улєгати і іде звичайно за стороною сильнійшою. Сторона сильнійша отже здобуває собі признанє своєї власти і слїдом за тим впроваджує скорше чи повільнійше свої порядки. Литва і Біла Русь була в р. 1654—1656 в тих самих обставинах. Тут зайшла переміна панованя польского на московске. Москва — розумієсь — не провадила відразу сього краю так, щоб цілком гармонійно згоджувавсь з складом держави московської, вона і ставляє поки що „status quo“, потверджує давнійші привилєгії людности¹⁾, але в розділюваню їх держить ся певної системи: тих, що показались ворогами московского панованя, виключає від користаня з добродійств нового правительства. Сей анекс московский, хотяй отжеж не приложено до него ще основно системи московської, яку розвинено в московских краях, то все таки в головних чертах набирав він подібного з тими краями характеру. А сей характер полягав в централізації всіх органів адміністративних і законодатних, в уло-

¹⁾ Про сі привилєгії скажемо низше.

женю верств суспільних таким способом, щоб вони групувались коло „ α і ω “ всего, „великого государя“ московского, і відчували в безоляднім ему послуху одинокую користь для себе.

Інакший був характер панованя козацкого на Білій Русі. Се панованє витворив елемент, що був інтегральною частию козацтва, яке витворило на Україні козацку гетманщину; він був отжеж здібним до утвореня обставин таких, які панували на Україні. А там розвинено ничу систему ніж у московській державі, скажемо коротко: цілком противну до тамтої. Коли тамта полягала на централізації, тут розвинулась децентралізація. Гетманщина козацка ділилась на полки (в розумінню територіяльнім), що мали в собі признаки автономії. Центральної власти в таким виді, як в Москві, тут не було; тут був гетман, що мав найвисшу власть над війском, побіч него стояла однакож Рада козацка, що мала велике значінє. З погляду суспільного панованє се, козацке, було рівнож цілком відмінним від держави московскої. Тут, противно як в Москві, покликано широкі маси до житя, що забирали голос в справах суспільно-політичних і виступали діяльно в справі обезпеченя собі істнованя.

З сих кількох уваг показуєсь отжеж, що Москва та козацтво — се були два елементи цілком собі суперечні. Як би ми хотіли тут примінити се загальне правило природи, що між двома елементами суперечними вивязуєть ся колізня, то миб могли відразу відгадати, як уложать ся відносини між двома, вправді союзними, але в засаді собі суперечними силами — між козацтвом та Москвою.

Побачимо як розвьяже нам се питанє представленє сеї справи. При сїм представленю будемо держатись менче-більше порядку хронологічного, бо сї відносини панованя козацкого до Москви рівночасно з перипетями акції стратегічної має рівнож свої переміни.

Зачнемо від сього часу, як Золотаренко зачав свій похід. Ми знаємо, якого він тогди державсь пляну; ему ходило про утворенє підстави операційної для акції козацкої, тому він консеквентно бере одно місто по однім і не зважає навіть на інструкції царські, где приказуєсь ему, щоби покинув сю свою тактику и прилучивсь до війск московских. Тут зазначуєсь, як бачимо, принципіяльна ріжниця в поглядах царя і Золотаренка; цар не годить ся цілком на таке провадженє справи, як єї розумів Золотаренко. Сей факт може здати ся маловажним, бо він сам в собі, без звязку з дальшими подїями буде не зрозумілим. На разі можна однакож сконстатувати ріжницю поглядів царя і Золотаренка і розуміти хоч би єї тим способом, що се звичайна ріжниця поглядів. Ми мусимо однакож

слідити справу даліше, і — ось маємо нову характеристичну прояву. Внеше ми сказали, що в серпні 1654 заняла Москва Могилев і Чауси, а заняла їх легким способом, як відомо, бо Поклонський вдавсь в справу і допровадив до сього, що Могилевці і Чаусовці піддались добровільно під царську руку.¹⁾ Можнаб думати, що Золотаренко був вдоволеній з сього, що єго союзникам так щасливо повелось. Тимчасом справа виглядала цілком противно. З листу Поклонського до царя довідуємось, що Золотаренко „гнівав ся“ на него за се, що він тим способом заняв Могилев і Чауси²⁾. З сего бачимо, що Золотаренко відріжняв інтерес козацтва від інтересів московської держави, з листу сего довідуємось, що він був навіть невдоволеній з успіхів московської війни. Єсть навіть виразне свідощтво, що в таборі козацкім панував дух ворожий що до Москви. Маємо тут на думці лист протопопа черниговского Филимоновича, писаний 2 вересня 1654 до Могилевців, де протопоп завзиває їх, аби пильновали, щоби Москва не запровадила у них своїх прав, а признала такі, які має Україна³⁾.

Коли зважимо, що сей лист писано в часі, коли Могилев піддавсь вже під царську руку, коли він належав вже до анексу московского (Могилев піддав ся Москві 24 серпня 1654), то ми мусимо вважати сей лист Филимоновича за рід бунту против Москви, бож се було підбунтоване людности могилевської. Факт сей набирає тим більшого значеня, що він не одинокий в сїм роді — низше довідаємось знов про такі факти, і зробив то Филимонович, особа дуже видатна, що стояла в близьких відносинах до самого Золотаренка і до козаків: Филимонович перебував цілий час в таборі козацкім, а Золотаренко зве єго „своїм отцем духовним“⁴⁾.

Справу відносин сего козацтва до Москви роз'яснюють ще більше відносини Золотаренка до Поклонського. Сей останній, відомий нам шляхтич православної віри, був полковником могилевским, як Золотаренко 29 серпня 1654 підступив під Старий Бихів⁵⁾. З того часу починають ся між ними непорозуміння. Поклонський жалує ся перед царем, що Золотаренко забирає єму всяку поживу з округи

¹⁾ Лист Вовйкова до царя з 25 серпня 1655. А. XIV. XIII, 233. л. єго ж коло 6 серпня 1654. А. XIV. V, 1, 211. і л. Поклонського до дяка Лопухина з 7 вересня 1654. А. XIV. II, 153—154.

²⁾ Л. Вовйкова з 25 серпня 1654. А. XIV, XIII, 233.

³⁾ А. XIV. I, 152.

⁴⁾ А. XIV. IV, 777—780.

⁵⁾ Л. Золотаренка з 29 серпня 1654. А. XIV. IX, 1, 147—149.

могилевського і що найважнійше — бунтує людність сусідню¹⁾. Жалоби сї повтаряють ся кілька разів; цар довідує ся, що козаки нищать округ могилевский і чауский а сам Золотаренко задумує іти на Могилев²⁾. Тяжкі се були закиди, що кинув Поклонский на союзне війско козацке, але мабуть цар в їх увірив, коли в інструкції, даній Дмитриву, 12 вересня 1657 висланому до Золотаренка, каже, аби Дмитрив пригадав Золотаренкови, що Могилев єсть вже царске місто, тому най Золотаренко не нищить сего міста, ані сусідної околиці³⁾, спеціяльно монастира Буйницького, що також піддав ся цареві⁴⁾. Коли Дмитрив їхав до Золотаренка, сей був вже в дорозі до царя; 13 вересня 1654 був Золотаренко в Могилеві⁵⁾, а 19 с. м. прибув до царя, що тогди був в Смоленску⁶⁾. Він вже бачивсь мабуть з Дмитривим, коли оправ дувався з закидів, які цар робив єму через Дмитрива. „Закид, немовби козаки нищили церкви і народ, що піддався цареві, неправдивий“ — каже Золотаренко. „Поклонский сам є причиною непорозуміння; він безчестить військо козацке. Сї рабунки, що про них згадує Поклонский, представляють ся цілком инакше. Він розмістив — правда — козаків в місточках і селах сусідних, що піддалися цареві, зробив се однакож тому, що само населенє за се єго просило, бо хотіло мати охорону свого житя і мастку. Тимчасом як Поклонский об сїм довідався, вислав своїх козаків, і сї почали бійку з єго козаками⁷⁾. Цар не увірив однакож сим жалобам Золотаренка; він каже коротко, що за щось подібне він не чув⁸⁾.

Як бачимо, тут виспалось силу жалоб і закидів, що робила одна сторона другій, а при тім веім кожда сторона уважала себе в праві і скидала вину на другу. Розходить ся про се, о скілько жалоби одної і другої сторони згоджувались з дійстним станом річи. Найважнійші закиди Поклонського, що він робив Золотаренкови, були б сї, що Золотаренко бунтує людність сусідню, хоче іти на Могилев, нищить округ могилевский і забирає з нього поживу.

¹⁾ Л. Поклонского до дьяка Лопухина з 7 вересня 1654. А. XIV. II, 153—154.

²⁾ Про се згадує цар в л. до Спасителява з 7 вересня 1654. А. XIV, XX, 1, 297 298.

³⁾ Інструкція царска з 12 вересня 1654. А. XIV. IV, 155—162.

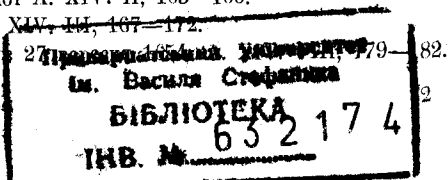
⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Л. Воейкова до Ц. коло 17 вересня 1654. А. XIV. XXXI, 3, 338.

⁶⁾ Протокол канцелярії царскої А. XIV. II, 165—166.

⁷⁾ Протокол канц. царскої А. XIV. III, 167—172.

⁸⁾ Л. до козаків Золотаренка

Заходить питанє, чи єї жалоби Поклонского були правдиві. Що до першого, головного, на наш погляд, закиду: бунтованє людности, то сей виглядає правдивим. Ми знаємо — в таборі козацкім справді підніє ся голос, що покликував Могилевцїв до відорваня від Москви — се був голос протопопа Филимоновича. Як ми сей факт розбирали, то сказали, що голос сей не був маловажним; голос Филимоновича мусить уходити за рефлекс поглядів людей, що були з ним в тіснім звязку, а спеціально Золотаренка, а коли зважимо, що власне єї люде провадили темну масу козаків і надавали єї відповідний до своїх поглядів напрям, то ми мусимо на се згодитись, що погляди Филимоновича, Золотаренка і їм подібних були загальними — вони були zarazом поглядом загалу козаків.

Відповідно до сього жалоба Поклонского, що Золотаренко бунтує людність сусідню не лишень згідна з дійсним станом річ, але вона має zarazом далекосягле значіне. Жалоба Поклонского: немовби Золотаренко хотїв іти з війском на Могилев, щоби вигнати розумієсь звідтам війска московскі виглядає підозріло що до вартости. Золотаренко надто був добрим політиком, як ми се бачили з перегляду його діяльности на Білій Русі, аби відваживсь на так небезпечну річ, як отверта боротьба з війсками московскими; він знав добре, які би то могло потягнути за собою наслідки. Він мав, як можна думати на підставі нашого представлення справи, охоту осадовитись в Могилеві — знаємо, що з его табору накликувано навіть Могилевцїв до бунту, але щоб він хотїв так отверто відбирати Могилев Москві, про се не маємо ніяких звісток, крім сеї жалоби Поклонского, що ми про неї говорили, і тому сю відомість ми не можемо брати дословно. А вжеж ріжниця в тім велика, чи іти з війском на Могилев і відобрати его Москві, чи викликати бунт між Могилевцями і допровадити їх до сього, щоб вони добровільно піддались козакам. При сій другій акції можна було принайменче задержати вид невинности, тимчасом як при першій Золотаренко ставав здекларованим ворогом Москви. Що до закиду робленого Золотаренкови, що козаки его нищать округ могилевский і забирають звідти поживу, то він має для нас меньше значія, хотяй припустити належить, що він в більшій часті є правдивим. Се не повинно навіть дивувати; тоді так всюди відбувалась війна (пригадаймо собі хочби страшні війска Валенштейна або Мансфельда в трийцятьлітній війні), і козаки Золотаренка не могли бути виїмком з того погляду.

Ми вже сказали, як Золотаренко боронивсь против тих закидів, правдивих по більшій часті, як знаємо, і які він знов жалоби зано-

сив на Поклонського. На перший закид, немов би він бунтував людей і хотів іти на Могилев, не відповідає він цілком. Може бути, що він не знав про сей закид, а цар умисне затаїв его, щоб дальше свобідно слідити за поступованем Золотаренка і не зривати з ним відносин, що і так вже напружились. Се виглядає нам найправдоподібнішим, бо годі б зрозуміти, чому Золотаренко не відповів би цареві на найтяжший закид і не виправдувався з нього. О скільки ся оборона Золотаренка була справедливою, се знаємо з сього, що ми сказали при обсуджуваню жалоб, які заносив Поклонський на Золотаренка. Застановимось хіба над сим, чи повірити Золотаренкови, що Поклонський післав своїх козаків, аби вони бились з козаками чи ні. На се належить сказати так: Золотаренко, як робив сей закид Поклонському, знав, як задивлюєть ся на него цар, він знав також — а се тут є рішучим фактом — що цар чи борше чи пізнійше провірить сю справу своїми доносчиками, і правда вийде на верх, а як ні — то і без того не повірить сім жалобам на Поклонського, що і сталось, як знаємо. Годі тому припустити, щоби Золотаренко відваживсь аж на таку неправду що до царя, щоб робив несправедливі закиди одному з приклонників царських — Поклонському, коли знав добре, що се стягнуло б на него гнів царський, а не оправдало его перед царем. Ми мусимо тому сю жалобу Золотаренка прийняти принайменше в части за правдиву; Поклонський справді мав ворожі почуття до козаків Золотаренкових і певно вислав своїх козаків, щоб вони вигнали козаків Золотаренкових з сих міст і сел сусідних з Могилевом, де вони усадовились.

На підставі сього, що ми дотепер представили, можемо вже собі виробити погляд на відносини козацтва до Москви тут на Білій Русі. Між сими обома елементами суперечними, як сказано, зачинаєсь колізія. Золотаренко відчуває сю суперечність; він не ідентифікує козацких інтересів з московськими, бунтує людність, що піддалась вже цареві, против него, а его козаки провадять бійку з козаками Поклонського. З другого боку і московска сторона держить ся відповідної сьому тактики. Поклонський, головний тоді в Могилеві піонер московського правительства, провадить спір з Золотаренком, обжаловує его перед царем, а що більше — зачинає боротьбу з его козаками оружиєм. Сам цар стає по стороні Поклонського, через що сей одержує яєби апробату свого поведжіння, а з обоною Золотаренка і з его жалобами на Поклонського він не числить ся навіть. Бачимо отжеж, що відносини між козаками та Москвою не то, що не були дружні, але власне неприязні; колізія розвинулась

вже на добре. Заходило тепер питанє, як би сю колізню, що могла бути шкідливою при веденю акції воєнної, усунути, або принайменче злагодити. Цар взявсь за розв'язанє сього питання. Се не могло розумієсь відбутись з ушкодженням московських інтересів, се треба було инакше перепровадити. Найліпшим способом — здавалось — до перепровадження сього було: відірвати козаків від їх підстави операційної, де вони знаходили точку опори, кинути їх в глибину Литви, та зв'язати їх з офензивною акцією військ московських, що провадилась против Радзивіла і Гонсевського. Перепровадженє сього пляну удалось справді цареві, як знаємо з представлення стратегічної діяльності козаків, однакож лише в часті. Бо вправді в червні 1655 втягнуено козаків в акцію в глибині Литви¹⁾, то однакож колізія між козацтвом тим, що лишилось в окрузі биховським і моголевським, і Москвою тревала і дальше, а сказати належить, що вона набирала що-раз острійшого характеру. З представлення воєнної участі козаків на Литві і Білій Русі знаємо, що в році 1655 мали козаки вже доволі значну підставу операційну, доволі значне панованє на Білій Русі, що вони єго витворили діяльністю воєнною, а підставу під се покладали зараз з початком сеї акції. Визначили ми рівнож гріниці сього їх панованя, і показалось, що округ моголевський був сим тереном, куда ішла границя, що відмежувала панованє козацке від московського. Границя ся не була напевно означеною; так козацтво як і Москва ріжно єї розуміли. Н. пр. Поклонський розумів єї так, що козаків треба позбутись з сусідних з Моголемом міст і сел Золотаренко вважавсь знов в праві там поставити свої залоги, бо людність о се єго просила, „бо хотіла мати охорону свого життя і маєтку“²⁾. Тепер власне зачались непорозуміння за сю границю між воеводою та козацтвом. Так н. пр. воевода моголевський Василь Яковлевич Унковський жалуєть ся перед царем, що козаки держать город Чауси в своїх руках³⁾. Цар згоджуєть ся з поглядом Унковського; він годить ся на се, щоби Чауси козакам відобрати⁴⁾. Иньшим разом (22 падолиста 1655) наказує знов цар кн. Рєшнінови, стольникови моголевському, всіх козаків, які є в „уїзді“ Моголевським, вислати до уїзду Биховського ніби длятого, щоб „людемъ обидь и никакихъ налогъ

1) Л. Золотаренка до Ц. з 24 червня 1655. А. XIV. V, 1. 718.

2) Протокол канцелярії царської А. XIV. III, 167—172.

3) Л. Унковського з 14 липня 1655 А. XIV. I, 1, 761—764.

4) Л. царя з 25 липня 1655 А. XIV. I, 2, 763—764.

отъ нихъ не было¹⁾, а сей наказ повторяє він потім ще раз²⁾. Инакше знов брали сю справу про границю козаки. Вони її вже тоді инакше розуміли, коли взяли Чауси в свої руки, а і тепер, неважаючи на заходи Репніна і прикази царські в тій справі, вони „не хотіли її инакше розуміти“, так що Репнін 29 грудня 1655 муcїв знов з тої причини жалуватись на козаків³⁾. Крім тих всіх непорозумінь за границю панованя появляють ся знов жалоби на козаків, а то на полковника козацкого Старицкого, що він бунтує нарід против воєвод царских⁴⁾.

Сі факти стають рішучим доказом того, що козацтво і Москва тут на Литві і Білій Русі були елементами суперечними, а в них самих було се почуте суперечности інтересів. Так Москва як і козацтво ворожо між собою поводитись; один одному не хотів навіть кусника землі відступити. Тепер зрозумілим стає ще більше, чому козаки бунтують людність против Москви, і чому правительство московске апробує діяльність своїх підвладних, як Поклонского, Унковского і иньших, що була ворожою для козаків.

Ся колізія, яка витворюєть ся між козацтвом та Москвою, входить навіть в найнижші сфери, так московскі як і козацкі. Вище ми висказали гадку, що погляди Золотаренка, Филімоновича і верстви козаків, що найближше них стояла, переносились і до найнижших верств козацких. Ми сказали тоді, що загал козацкій був перепятний одною і тою самою думкою: неприязною і впрост ворожою до Москви. Сей погляд старались ми умотивовати льоґічною конечністю. Тепер можемо ще однакож навести на се иньші, більше реальні докази. Маємо тут на думці сі бійки між військами московскими та козаками, що розпочались надобре тоді, як акція офензивна против Поляків по занятю Вильна і Ковна в р. 1655 ослабла. Про сі бійки довідуємось зі слідства, яке провадило правительство московске в спілці з Хмельницьким в цвітні і маю р. 1656. З слідства довідуємось, що Яременко, полковник козацкій зі Стародуба, бивсь з військами московскими⁵⁾, що Нечай бив також війська московскі в окрузі могилевскім та обсаджував литовскі городи козацкими залогами⁶⁾. Про те саме оскаржено Федора

1) Акты М. госуд II, N 744 ст. 455.

2) Ibidem. N. 745, ст. 455

3) Ibidem. N. 765, ст. 466.

4) Л. Унковского до Ц. (без дати) 1655 А. XIV. IV, 1, 801—803.

5) Слідство з 3 маі 1656 А. III, 521.

6) Слідство з 12 маі 1656. А. III, 5, 522.

Константинова і інших¹⁾. Сі приклади стають вже надто очевидним доказом, як поводилось козацтво щодо військ московських, а певно що так само і війська московські поводились щодо козаків. В слідстві виступають правда козаки звичайно яко ініціатори цілої справи, належить припустити однак, що слідство се, проваджене вправді так відпоручниками Хмельницького як і Москви, однак, провадилось під натиском і ослоною правительства московского, що мало перевагу над Хмельницьким, а через сесе слідство випало трохи тенденційно, війська московські представлялись в надто користним світлі. Будь що будь однак, хочби припустити і то по части справедливим, що козаки були ініціаторами сеї борби двох військ союзних, характер справи не зміняєсь через се вповні. Так як вожди козацкі входять в колізію з вождями московськими, так як Золотаренко входить в колізію з системою царскою, так тут і низші верстви козацкі входять в колізію з низшими верствами московськими, що зазначаєсь більш разячо — надто остро. Причина сеї так загальної колізії лежить в тім, що так сторона козацка як і московска були переняті одною і тою самою думкою: ворогам не вірити, недопустити їх до значіння і шкодити їм на кождім кроці.

Звернемось ще до одного факту, що нам вияснить ще більше відносин козацтва білорусского до Москви, а єсть остаточним впливом відносин московско-козацких не тільки тут на Литві і Білій Русі, але і на Україні. Розуміємо під тим фактом се, що так як там Хмельницький, так і тут Золотаренко зачав зносини з Швецією. Ми займемось лишень останнім. Звістно, що в р. 1655, коли Москва мала що раз то нові успіхи, а Польща ослабла доволі, Швеція розпочала війну з Польщею, бо хотіла легким способом здобути користи в Польщі. Відомо і се, що недовго по тім зайшла принципіальна переміна відносин політичних на північному сході Європи. Коли від р. 1654 Москва разом з козацтвом і Польща виступали против себе, яко одинокі вороги обоїльні, тепер вмішалась в сю справу і Швеція. Сталось так, що Польща притиснена Шведами опинилась над берегом пропасти, здавалось, що вона стратила вже давню силу і значінє, яко чинник політичний, а її місце займе Швеція, що опановувала одну землю польську по одній. Сей факт ставсь поводом, що Москва змінила свою тактику що до Польщі; вона мусіла тепер звернутись против Швеції, що сягала вже і по анекс московский на Литві, і тому згодилась на

¹⁾ Слідство з 9 мая 1656 А. III, 2, 519—520 і 3, 250—251.

уклади в справі перемир'я з Польщею, війну против Польщі провадила пиняво і часть своїх сил звернула против Швеції. В тім часі, в вересні 1655 р., коли і Хмельницький дав вже почин до сього, Золотаренко задумав увійти в переговори з Швецією; союз шведско-козацький мав бути відповідею на зближене Москви до Польщі, а коли Хмельницький хотів его перепровадити, так і Золотаренко, як не хотів зірвати з Хмельницьким, мусів держатись сеї політики. Не потрібно однакож аж таких аргументів. Ми знаємо яке становище заняв Золотаренко щодо Москви в р. 1654 і 1655, а коли ми се добре зрозуміли, то власне союз козацтва з Швецією против Москви був логічною консеквенцією для него. Політика Хмельницького в справі союзу з Швецією була заразом і его політикою. Про сі зносини Золотаренка з королем шведским Карлом Густавом маємо дуже мало відомостей. Знаємо однакож се, що 15 вересня 1655 вислав Золотаренко Івана Петровича з листом безпечности в якихось справах¹⁾. В яких се справах був висланий Іван Петрович, можемо догадуватись з сього, що він 17 грудня був в Варшаві на аудієнції у короля шведского²⁾. Може се послухане, а може ще й инші посольства привели до того, що між Золотаренком та Карлом Густавом прийшло до укладу умови зачіпно-відпорної, зверненої розумієсь в першій лінії против Москви. Докладніших відомостей про сю умову ми подати не можемо, звісно однакож се, що Золотаренко мав на підставі неї вислати 10.000 козаків на поміч Шведам, що і сталось: про се довідуємось з листу короля шведского до Золотаренка³⁾. На сім переривають ся однакож наші відомости про зносини Золотаренка з Карлом Густавом. В грудні 1655 погиб, як знаємо, Золотаренко під Старим Биховом, а тоді і зносини між козацтвом білоруским та Швецією урвались цілковито.

Хоч як будь малі наші відомости про сі зносини Золотаренка з Карлом Густавом, то все таки вони вистануть на се, що б ми могли зрозуміти становище Золотаренка до Швеції і до Москви в тім часі. Очевидно, він — певно під впливом Хмельницького, але і на підставі власного досьвіду — задумав зірвати з Москвою та получить з Швецією против спільного ворога, що в р. 1654 і 1655 так ясно ним показавсь щодо козаків тут на Білій Русі.

¹⁾ Л. безпечности для Петровича А. XIV. III, 2, 889.

²⁾ Л. Радзейовского до Хмельницького з 27 вересня 1655 А. XIV. III, 7, 893 і л. его до Хмельн. з 17 грудня 1655 А. XIV. III, 7, 893.

³⁾ Л. короля шведского з 14 падолиста 1655. А. XIV. III, 9, 894—896.

На доповнене нашого представлення додамо ще ось що: сю принципіальну ріжницю поглядів у царя і Золотаренка, що показалаь зараз з початком провадження війни, як ми вже вище згадали, а полагала на тім, що Золотаренко хотів витворити підставу операційну для козаків, тимчасом як цар не годивсь з тим, і хотів, аби Золотаренко покинув свою тактику і прилучивсь до акцій військ московских, ми тепер розуміємо. Не уважаємо се, як тоді ми сказали, за звичайну ріжницю поглядів, але за справу більшого значіння. Очевидно, цар не бажав собі панованя козацкогo на Білій Русі, що показалоь так ворожим для Москви, як знов Золотаренко хотів власне таке пановане козацке — гетманщину витворити тут остоятись против Москви, що була в принципі ворогом вільного козацтва.

Тим способом ми покінчили представлене відносин козаків до правительства московского, відносини білорускої гетманщини до анексу московского, а тим ми розв'язали питане, що собі поставили. Ми виказали, що між козацтвом на Білій Русі та Москвою зараз з початком війни вив'язуєть ся колізія інтересів, що треває потім цілий час, тут перейдений. Золотаренко творить пановане козацке на Білій Русі, тимчасом як Москва сего собі не бажав. Козаки бунтують людність, що піддалась Москві, против царя і хотять, щоб вона піддалась козакам. З другого боку правительство московске розвивав ворожу систему що до козаків; воно не хоче допустити, щоб пановане козацке розширялось. Против сього виступають козаки, вони не хотять ані кусника землі уступити Москві. Се спроваджує непорозуміння, а далі і бійки, що врешті підчас ослабленя акцій военної, вже по смерті Золотаренка, доходить до найбільших розмірів і мають найострійший характер. Перед тим ще, коли вже показалоь, що правдива згода між козацтвом та Москвою бути не може, Золотаренко, може бути під впливом або і наказом Хмельницького, зачав зносити з Швецією, що скінчилиь умовою, зверненою против Москви.

Тим способом вже в другім році по підданю козацтва Москві козаки на Білій Русі стають отвєртимі ворогами московської держави, і виступають в ряді з єго ворогами. Се заповідь подібних ще сьому фактів, що пізнійше відбулись.

III.

Приходить ся нам тепер ще з одного боку оглянути участь козаків в акції московського правительства на Білій Русі в р. 1654—1656. Розходить ся нам тепер про розв'язане питаія, що ми его на початку собі поставили, о скільки козаки показались тут на Литві і Білій Русі елементом суспільним, і, що з тим тісно лучить ся, яке вони тут з сего погляду заняли становище.

Звісно, як представлялись козаки перед роком 1654. Вони були сею верствою суспільною, що була позбавлена наслідком реакції в Польщі, яка розпочалась по перших бунтах козацких, всіх прав і привілеїї, що вона дотепер мала. Через се зрівнялась вона майже з селянством. Селянство і козаки чули спільність інтересів, і вони то в спілці розпочали боротьбу за свої права против верств, що стояли висше з погляду суспільного, а що разом з сим іде — і економічним, а мали права — привілеїї, що були шкідливими так для козацтва як і простого селянства, розуміємо — против шляхти і — по части великого міщанства. Боротьба ся не скінчилась з роком 1654 а тревала ще і дальше; в роках, що ними займаємось, вона виявляєть ся також: козаки так само як і перед роком 1654, провадили боротьбу против шляхецкої Польщі, тільки що тепер разом з Москвою. Сей факт дозволяє нам думати, що і ті козаки, які були на Білій Русі під Золотаренком, не змінили свого становища; вони провадили борбу з Польщею за права свої і селянства, а через се повинні показатись тут елементом суспільним з таким самим характером, який козацтво мало перед роком 1654. Се був би факт цілком природний і льогічно правдоподібний. Щоб однакож відповісти на се з певністю, ми представимо сю справу, о скільки се можливо, розумієсь, на підставі звістних нам жерел. Се становище козаків зрозуміємо з відносин людности місцевої до козаків і на відворот.

На жаль про сї відносини мало довідуємось з жерел, що належать до сеї справи; тут маємо лишень уривочні відомости. Що до шляхти, то не маємо жадних відомостей про відносини єї до козацтва. Маємо лишень відомости, що вона громадно піддаєсь московському правительству з умовою, аби були задержані єї всі привілеїї, на що те згоджує ся вповні¹⁾. На підставі сього

¹⁾ Грамоти царські для шляхти: А. XIV. I, 844—846; II, 845—846; IV, 1, 848; 2, 850, 3, 849—850; 8, 856; 9, 858; 10, 860; 11, 860. — Акты. М. госуд. II. N. 777. ст. 470; N. 775. ст. 470; N. 621, ст. 389—390; N. 702. ст. 429.

можна припустити, що вона не лучилась з козацтвом, бо не потребувала его зовсім, а вважала певно за свого ворога, пригадуючи собі події з р. 1648—1654. Знаходять ся правда поодинокі шляхтичі в війську Золотаренка, се суть однакож мабуть лишень виїмки¹⁾, і вони не доводять тому ще нічого. Зрештою відносини інших верств суспільних до козаків і на відворот вяснить нам принайменче в часті сї відносини шляхти до козаків.

Про відносини міщан до козаків можемо подати вже деякі, хоч також незначні, дати. Довідуємось, що Могилевці жалують ся на козаків тому, що вони оселяють ся в Могилеві²⁾, і просять навіть царя, щоби він наказав відкликати Осипа Бушака, що его поставили козак в Могилеві отаманом³⁾. Маємо також відомість, що вїйт могилевський Гельда провадив в р. 1655 сварки з козаками⁴⁾, і так само поводять ся що до козаків і вїйти інших міст, хоч незнаємо — яких; вони забороняють, і то навіть дуже остро людности втїкати в табор козацький⁵⁾. Такий заказ вийшов межн іншихми також в Чаусах, где заказуєсь під карою смерти вступати в козаки⁶⁾. Хотяй дрібні сї наші відомости, то все таки вони доводять, що відносини між міщанством та козацтвом були ворожі, значить — козаки в очах міщан (розуміємо тут міщан міст більших як н. пр. Могилев, що мали право маґдебургске), як знов і міщане в очах козаків представлялись елементом ворожим, що з ним не можна солідаризуватись. Так велике міщанство як і козацтво розуміли добре, що їм не бути разом в приязни, вони бачили сю пропасть, що їх ділила, а полягала вони на сїм, що міщанство (розуміємо тут все се міщанство, що мало великі привілеґії, право маґдебургске), так як і шляхта, мали привілеґії, вправді инчого рода ніж шляхта, однакож все таки, що давали ему перевагу суспільну і економічну над козаками. Через се власне козаки мусіли виступати против міщанства, так як взагалі против верств упривілейованих, а і міщанство мусіло против них зайняти вороже становище і шукати навіть оборони против їх забігів. На Литві і Білій Русі знайшло воно его в правительстві московскім, що радо приймало в підданство міста і потверджувало їм давні їх привілеґії⁷⁾.

¹⁾ А. XIV. 2. 847—849; 8, 855—856.

²⁾ Се згадує цар в л. до Унковского з 7 вересня 1655. А. XIV. I, 3, 870.

³⁾ Л. Могилевців до Ц. (без дати) 1655. А. XIV, I, 1, 805—809.

⁴⁾ Протокол канцелярії царської. А. XIV. XI, 669—672.

⁵⁾ Жалоба Золотаренка А. XIV. V, 693—696.

⁶⁾ Л. Залужского до Поклонского з 1654. А. XIV, XXX, 335.

⁷⁾ Н. пр. указ царский з 1 падолиста 1655. Акты м. госуд. II. N. 739, стор.

Ще ліпше зрозуміємо відносини так міщаньства як і шляхти до козаків, як розвяжемо питане: як поводитись селянство — простий нарід що до козацтва. Селянство, що знаходилось і тут на Білій Русі під суспільним і економічним гнетом у шляхти і по части — міщан, було розумієсь ворогом так одних як і других. Через се отжеж союзники шляхти і міщан були єго ворогами, як знов вороги тих двох станів були природними союзниками селянства. Тим способом коли козаки з'являють ся тут на Литві і Білій Русі ворогами шляхти і міщан, вони з'являють ся союзниками простого народу. На се маємо реальні докази. Розуміємо тут сї відомости, що оповідають нам як простий нарід втікав в табор козацький і в „черкаські городи“. Довідуємось н. пр., що з села Березович, з Тарасова, та з Починки Брянського уїзду повтікали селяне числом 30 мужчин а з ними жінки і діти¹⁾; що з округа корачевского втікло 14 люда²⁾, що якесь число людей втікло з округа трубчевского³⁾, і ще з иньших⁴⁾. Відомости сї наші дрібні, як бачимо, вони вказують однакож будь що будь се, що селянство почувало спільність інтересів з козацтвом, коли втікало так в табор козацький, як і в козацькі городи, значить — шукало охорони для себе в землях, де розтягалось пановане козацке. О скілько сей рух, так сказатиб козакофільський, був розширений, сего докладно сказати не можемо, сей факт однакож, що війти міст, як нам відомо з понередного, остро заказували людности втікати в табор козацький, що в Чаусах вийшов такий суровий заказ вступати в козаки, що переступлене єго потягало за собою кару смерти, — дозволяє нам думати, що рух сей був значно розширений між селянством. Длячого се так було — легко зрозуміти, та ми вже на се й звертали увагу. Селянство почувало спільність інтересів з козацтвом і тому воно так горнулось до него. Була тут ще одна причина. Пановане московске, що потверджувало давні привілетії так шляхті як і міщанству, лишало селян під гнетом суспільним і економічним тих двох станів, як і давнійше під панованєм Польщі бувало. Простий нарід бачив тому і в панованю московскім свого ворога і з ним тому не хотів лучитись. На довід сього, що ми сказали, можемо навести тут один приклад, який знаходить ся в звістних нам жерелах. Маємо тут на думці голос мешканців города Чаус, що вони

¹⁾ А. III, I, 513—514.

²⁾ А. III, II, 514—515; III, 515 і IV, 515—516.

³⁾ А. III, V, 516.

⁴⁾ А. IV, 779—780.

его дали почути Залужському, полковникови військ московських, як сей упоминав їх, аби не вступали в військо козацке: „не поривайся, щобъ еси не посѣтивъ рѣки; мы хочемъ пана гетмана себѣ за полковника имѣти, нежели на всяко время умирати отъ наїзду татарского і московского... мы оборони отъ пана полковника (Поклонского) никаковы не имѣемъ...“¹⁾ Инакше ми сього розуміти не можемо, як лишень так, що се був голос людности селяньскої, що була в Чаусах, або міщанства его, збіднілого, що майже не відріжнялось від простого народу, а через се відчуло спільність інтересів з козацтвом і вступало в козаки. Тут воно виразно зазначає свій погляд на козаків і на Поклонского, значить на московське пановане. Се пановане московське показуєсь ему таким, що вони від нього жадної не мають оборони; воно представляєсь ему рівним з татарским наїздом, що від него приходить ся хиба загибати.

З сего, що ми сказали, виходить отжеж, що козацтво на Білій Русі з'явилося в ролі союзника простого народу. Се его становище позволяє нам докладно зрозуміти і се, про що ми говорили, — чому так шляхта як міщанство виступали ворожо против козаків. Сам характер козацтва, і що за тим ішло — его союз з елементом ворожим для обох сих станів висших, се було причиною, що між козацтвом та тими двома станами були суперечні інтереси. А вжеж головним ворогом для шляхти і міщанства був простий народ; він вже за довго стогнав під гнетом суспільно-економічним, щоб не повстала у него охота визволитись від сего гнету. За слабкий сам в собі, шукав опору в козацтві, однакож відважуєсь декуди і тут на Литві на власну руку розпочати реакцію суспільну. Таку реакцію, такий бунт селян против шляхти бачимо в р. 1656 в окрузі минській, де селяне почали рабувати і забивати шляхту²⁾. Тут належить ще одно замітити. Союз козацтва з селяньством, хотяй він показувавсь як ми бачили цілком природним і доконечним для одних як і других, мав вже і в роках, що ними займаємось, в собі зароди упадку. Козацтво, прийшовши до сили, віддалявалось що раз то більше від простого народу; в нїм витворювала ся поволи аристократія подібна до шляхти, а через те інтереси его ставали суперечними до інтересів простого народу. Тут на Білій Русі бачимо також вже початки сеї переміни суспільної козацтва, що проявляється в тім, що козацка старшина стаєсь клясою, що має великі

¹⁾ Л. Залужского до Поклонского (без дати) 1654, XXX, 335.

²⁾ Л. царя з 1 червня 1656. Акты М. госуд. II. N. 829. стор. 504—505.

посілости земельні. Згадати лишень Глухів, Мени, Батурин, Сосницю і т. п. се маєтки тих козаків¹⁾, що їх в р. 1654—1656 бачимо на Литві і Білій Русі яко союзників сеї класи, що таких маєтків не мала роз. — селянства. — Тим часом однакж ся різниця не проявлялась ще виразно, тим більше, що ціла маса козацтва не мала ще таких посіlostей, і союз простого народу з козацтвом виглядав, а сказати належить, що і був цілком природним. Сі два стани суспільні годились ще тоді між собою.

На сім ми скінчили наш огляд становища козаків на Білій Русі в р. 1654—1656 jako елемента суспільного. Ми бачили, що козацтво показалось тут (так як і на Україні) станом суспільним, зложеним в якійсь часті з місцевої людности, що ввійшов в союз з простим народом місцевим против шляхти і міщанства. Воно показалось так для шляхти як і міщанства (розумій — великого) елементом суперечним, а через се відносини між сими двома станами та козаками були ворожі. А що правительство московске показалось покровителем давнього порядку суспільного, то козацтво і в сій сфері в відносинах до Москви було елементом суперечним, а сей факт причинивсь в значній часті до зміцнення колізиї московско-козацкої на Білій Русі в роках, що ми ними займались.

Тим способом ми представили участь козаків в акції московского правительства, провадженій на Литві і Білій Русі в роках 1654—1656. Ми представили їх акцію стратегічну на Литві і Білій Русі в тих роках і розв'язали питанє, що ми єго собі поставили а то: чи козаки тут на Білій Русі показались елементом політично-державним і суспільним, чи ні, а як показались, то в яким виді. Ми бачили, що вони справді показались елементом і політично-державним і суспільним. Утворивши собі підставу операційну, вони мали точку опори для свого панованя. Се панованє козацке — ся гетманщина білоруська (чи литовська, бо землі сї входили в склад в. кн. Литовского) ввійшло в суперечність до анексу московского на Литві, що лежала в становищу політично-дер-

¹⁾ А. ХІV. VIII, 783—784; IX, 785—786.

жавнім і суспільнім козаків на Білій Русі. Тому між Москвою та козацтвом вивязуєть ся колізія, що триває через цілий час, що ми ним займались. Вона допроваджує врешті до сього, що козаки з кінцем р. 1655 укладають союз з ворогом Москви з Швецією. Яко елемент суспільний, стають козаки не лишень ворожими для московского правительства, що власно хотіло задержати в сім анексі давній порядок суспільний, але і для тих ставів, що також хотіли бути консерватистами в тій сфері — для шляхти і міщанства, як знов виступають союзниками стану, що хотів переміни укладу суспільного — селянства.

У Львові 15 жовтня 1896.

Матеріяли до історії Хмельниччини.

Подає С. Томашівський.

Часи повстань козацьких, особливо під проводом Богдана Хмельницького, се найяскравіший момент в цілій історії України-Руси, виходило-б одже, що й велика часть історіографії нашої присвячена саме тим часам. На жаль досі так не єсть. Окрім „Богдана Хмельницького“ Н. Костомарова не маємо ніякої повнійшої монографії тих часів, а хочби поодиноких моментів. Подібно й у літературі російській та польській (в останній хіба згадаємо шкіци Л. Кубалі). Історики доторкують ся більше або менше тих часів і саме для того, що історія того часу ще не вяснена як слід, впадають часом в цілком супротивні гадки при характеристиці загальній, а самого Хмельницького спеціально. (Пригадати лишень погляди Костомарова та польського історика Корзона або й нашого П. Куліша). Очевидно, що оба погляди правдиві бути не можуть, а причини такого розрізу думок шукати належить в браку критичного оброблення того важного періоду. Першим одначе до того ділом мусить бути по можности повне видане матеріялів, що належать до тієї доби. На сю першу й найважнішу потребу звернув увагу Вп. проф. Грушевський — і за його то радою та підмогою я оце підіймив ся переглянути львівські архиви, щоб видобути з них матеріяли для часів руху Хмельницького. При шуканю показалося, що матеріялу нового на тім пунктї пребогато, так що поза ті колекції матеріялів, які досі видані, чи то в публікаціях російських чи польських, зібралось би кілька просторих томів. Річ очевидна, що минї годї було пускатись на таке широке поле, одже я (також за порадою проф. Грушевського) обмежив ся до студий над відносинами галицько-руськими підчас Хмельниччини. Матеріяли

про них, по часті вже зібрані, увійдуть в дальші томи „Жерел до історії України-Руси“.

Тим часом материяли, які подибуємо по дорозі, що не підходять тісно під нашу тему, чи то тому, що виходять ся поза Галицьку Русь, або мають загальний характер, або й вкінці політично-військовий (бо ми головну увагу звертаємо на відносини селянства та мішанства), ті материяли — від часу до часу будемо публікувати в сьому відділі „Записок“. Головну їх часть поки що беремо з книг судових гродських, що переховують ся в Архиві краєвім т. зв. Бернардинським, який на тому пункті оказав ся вельми богатою скарбницею. Тут зазначено їх: *Inducta Relationum Castrensium*. Інші жерела покажемо під документами.

Надруковані понизше документи мають один характер — се універсали гетьманів, воеводів або й самого короля, видані з причини повстаня Хмельницького або його рухів. Перші шість з них вийшли до половини серпня 1648 р., одже в сам початок війни, одначе вже після битв під Жовтими Водами і під Корсунем. Коли в сій останній битві забрано польських гетьманів у неволю, не було ніякої начальної власті військової у Польщі. Тому з konieczности мусів ту ролю прийняти на себе кн. Ярема Вишневецький, що був воеводою земель руських. Не лишень голос громади визначав його першим гетьманом у сій війні, його — найліпшого тоді войовника, але й сама гордість Яреми і особисті інтереси (повстанем загрожені були його величезні посілости на лівобережній Україні) казали йому відозватись голосом поклику до шляхти польської (ун. 1). Він оправдуєть ся, що не міг дати помочи полоненим гетьманам, тому що Хмельницький зайняв усї переходи через Дніпро. Се по часті правда, хоч з другого боку вина лежить також в гордості кн. Вишневецького, що бажав тільки собі подібної слави. Сей універсал його виданий ще перед тим, заким він довідав ся, що гетьманська булава його минула. Незнане постанови соймової пробиваєсь в цілім тоні універсалу, хоча-б дата його показувала що иньшого (сойм конв. скликаний був на 9 ст. ст. червня). Поклик кн. Яреми не був даремний, він зібрав значне число доброго війська, що дуже сильно здержувало козаків (битва під Константиновом, де був побитий Кривоніс і инші менчі). Сї його початки показали, що як би справа начальства військового уладналась була так, як загально бажано і до чого стремів сам Вишневецький себ то аби йому віддати верховну власть — справа з козаками могла-б пійти геть иньшим ладом. Коли сойм конвокаційний визначив трьох

регіментарів і то людей до того діла нездатних, усунув ся Вишневецький і держав ся більш на боці.

К. Остророг Заславський обійнявши головний провід почав скликувати вояків до себе, назначуючи місцем зборів раз табор коло Константинова (ун. 2), то під Крупцем (3), то знов Глиняни під Львовом (5). Одначе його універсали за значным іакимсі оу-сузну nieszczęściem słuszney nie mają operację, як каже сам Заславський (5). Причиною того мали бути якісь конфедерації чи бунти вояків, що збирались в похід, як на иньшому місці сам зазначає (3). Які се бунти і чому були? Близших відомостей про се не маємо в жерелах, мов би то зібране під Львовом військо бунтувалось, але коли вже так було, то й легко відгадати причину того. Се не було ніщо иньше, тільки богато з війська не хотіло служити під командою Заславського а воліло приставати до Вишневецького. Навіть деякі пани попереходили до Вишневецького як Тишкевич, Калиновський, Конецьпольський. Мабуть до сього переходу вояків прикладати належить закиди кн. Заславського про бунти і конфедерації.

І опісля по битві під Пилавцями, коли Вишневецький таки став тим, чим бажав, був він змушений боротись з партиєю противною собі, а се з партиєю угодовою Кисіля — Осолінського. Коли після умови з лютого 1649 зближав ся час, коли, як усі сподівали ся, остаточно справа козацько-польська рішить ся, робив і Вишневецький заходи на свою сторону. Поданий тут універсал його (нр. 8) з 30 мая 1649 являєсь доброю ілюстрацією поглядів того воевитого князя. Давнійше, зазначає тут, держав ся осторонь із зависти, але любов вітчизни перемогла, коли і сам Кисіль нічого иньшого не віщує як тільки війну. Завжди був і єсть тої думки, що не належить боронитись, але сильно стреміти до повної реституції Річи Посполитої, се иньшими словами, знищити до нащадку козацтво, бо *extrema pericula extremis reprimuntur viribus*. Таке могло-б і статись, коли б Вишневецький був — королем і то неограниченим... Козацтво показалось за сильне, аби йому можна від разу голову стяти і наслідком того муєла станути умова зборівська, але зовсім не серед таких обставин, як каже король, „що ворог, спробувавши усіх своїх сил, нічого не вдіяв, але був завжди побитий, сам просив згоди, і він його прийняв до ласки своєї...“ (ун. 9).

Умова зборівська не відповідала ані розмірам повстання ані політичним потребам України. Козацтво прийняло її, як завжди в них водилось, без журби, чи додержать умову чи ні. Сам Хмельницький після неї опинив ся в дуже трудній ситуації, так супро-

тив загалу козацтва, як особливо селянства, бо йому не міг додержати обітницю. Одиноким пунктом виходу була, так думав він, нова війна з Польщею. Приготованя до неї робив передовсім дипломатичними зсилками з могутними сусідами, головно з Портою і її васалами. М. Потоцький мав через своїх агентів певні звістки про сі справи гетьмана і передавав їх Полякам. Він добре зрозумів, що похід калги на Москву уданий, а Хмельницький задумує щось иньше (ун. 10). Так і сталось. Калга з козаками почав пустошити землю волоску (ун. 11). З весною р. 1651 почалась на ново війна, на широкі розміри з обох сторін, але по стороні Хмельницького бракувало як раз того, що тепер давало перевагу Полякам, а се однодушної певности, довіря і щастя. Наслідком того була нещасна битва під Берестечком, а за нею умова в Білій церкві.

I. Універсал Яреми Вишневецького до шляхти

з зазивом приходитьи йому в помогу.

(В таборі над Десною 24 червня 1648 р.)

Jasnie Wielmożnym Ichmosciom Moiem Miłosciwym Panom y Braci, ktorymkolwiek constabit o tey denuntiatiey moiey, przy zalecniu służb moich do wiadomosci podaie: ze iusz ta exitiosa na oyczyzne nasze | procella odmienic się nie moze, ktora nie wątpie do Wciow M. M. Panow personauit, iako syn Jegomosci P. Krakowskiego, na Zaporozie wyprawiony przeciw rebellizantowi Chmielnickiemu, iest wprzod na Zołtych Wodach z panem komisarzem y sz częścia woyska kwarcianego pogromiony, a potem przez nastąpienie Ordy poganskiey, z ktoremi ci zdraycy Rzpthey Kozacy societatem armorum przyięli, y z niemi się, tam infensissimo hoste, na krew szlachecką pobratawszy, mielią oyczyzne nasze, a panstwo IKMcі, prawie zaprzedali, pod Korsuniem woysko koronne zniowszy (sic), Ichmcіow Panow hetmanow do wiezienia podawszy y bracią naszą turmy poganskie tak załosnie napelniwszy. Z tak tedy ciężkiego na oyczyzne vpadku poniewaz nam dalsze minatur periculum, Wciow M. M. Panow y Braci interest, abyscie, kogokolwiek communis patriae amor wiąze ad reprimendam tantam hostilitatem y ad vindictam tak wielkiey contumeliey, zgromadzac sie raczyli, a do mnie iako nayprędy przybywali, azali da Bog za spolną do usługi Jego Krolewski Moscі ochotę naszą ten nieprzyiaciel dalszych tryumphow nad narodem naszym y z braci naszej tak znaczney nie poniesie korzysci, a quod summum n[ostr]a seruilia pectora et mancipia praedominant(ur), oyczyzna zas nasza custodibus granic swoich | destituta pericli-

tet(ur). Ja byłem tylko Dniepr mógł faeliciter (sic) przebydz, na którym wszystkie passus się mi vbiezane, y dla tego in succursum woysku koronnemu przeprawic sie nie mogłem, zechce s tą garscią ludzi moich utrapioney naszej adesse braci, in quantum pomoc Boska suffragari zechce y Wciow M. M. Panow ochota, na których congres zatrzymywac sie będe. Vprzeyme zatym sluzby moie zalecam w łaske Wciow M. M. Panow.

W obozie nad przeprawą Dęsny pod Czernieiwem, die vigesima quarta Iunii anno Millmo Sexcentimo Quadrmo Octauo L. S. Wciow M. M. Panow vprzeymy brat y sluga Ieremi Michał Korybuth xiąze na Wiszniowcu y Łubniach, woiewoda ziem ruskich.

[Ind. Rel. Castr. Leop. T. 398. A 1648. P. 5—7. obl. 15/VI]

2. Універсал кн. Заславського до шляхти землі Руської.

(В Дубні 19 липня 1648.)

Władisław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zasławiu, hrabia na Tarnowie, woiewoda sendomirski, łucki etc. starosta.

Jasnie Wielmożnym Moim wielce Miłościwym Panom y Braci, Ichmosciom Panom pułkownikom, rotmistrzom, reimentarzom y wszystkiemu rycerstwu weiewodztwa y powiatow ziem ruskich, na obrone Rzeczyptej zacięgnionemu, władzą vrzędu mego, na mnie pod ten czas osierociałey oyczyzny włożonego, oznaymuie: Iz nie na tym stanoło nieszczęście Rzeczyptej, ze numerosi ciues wespoł z wodzami koronnemi iedni trupem poległi, drudzy in teterrimam seruitutem zabrani, supplices do Boga związane do oyczyzny podnoszą ręce, ani na tym, ze wielka czesc oyczyzny, in praedam na koczowiska poganske podana, buntownik posiadł, miastom swoje podaiąc magistratus, ale y teraz nowe sobie poprzysiezone wołaiąc bunty y rebelie, iuz czesc woyska z Krzywonosem wodzem wysłali na zniesienie posilkow Rzeczyptej, iako pułk Korsunski, Białoczerkiewski, pułk Gandze Vmanskiego, pułk pomienionego Krzywonosy, który nad temi czterema pułkami iest przelozony, pod ktoremi pułkami samey strazy | poymane iezyki przez ludzie pana Samuela Laszcza, straznika koronnego, który iako nieodśadzony urzędu tego w tym ciezkiem Rzeczyptej razie w powinności vrzędu swego dosyc czyni, dostateczne nieprzyiaciela tego zamysły opowiedzieli, ze sam Chmielnicki z potęgą idzie pod Przyłuke, na posły swe oczekiwaiąc, z których sprawiwszy sie y rade czernią vczyniwszy, chce wszystkimi siłami nietylko na woysko Rzeczyptej, ale na całosc oney nastempowac, przyobiecanemi posilkami vpewniaiąc iego

wszytką sprzysiezona Rus, o ktorey iusz dobrze Rzeczypta informowana zostaje. Skąd iaka spes temporum, kazdy wvazyc moze. A ze nie insza tylko w piersiach naszych po Panu Bogu nadzieia, wielce vpraszam W. M. M. Panow, abyscie coprędzey do obozu pospieszac chcieli, ktoremu miejsce miedzy Konstantynowem a Krasilowem, maietnosciami moiemi, naznaczyłem y tam iusz armate z gospodarstwem woiennym wyprawiełem, dokąd y sam dnia iutrzeyszego ide. Zaczym y powtore per amorem patriae W. M. M. Panow vpraszam, chcieycie iako ad desperatam confluere patriam, nie dopuszczaiąc, aby in paruo interstitio ta kwitnaca oyczyzna in praedam et cinerem od nieprzyaciela tego. miała daley bydz vkrzywdzona.

Dano w Dubnie 19 Juli roku 1648. Locus Ligilli. Władysław D. xiąze na Ostrogu y Zaslawiu, woiewoda sendomirski etc.

[Ind. Rel. Castr. Leop. T. 398. A. 1648. P. 171—172. obl. 24, VII].

3. Універсал кн. Заславського до війська

зібраного під Львовом, аби не бунтовалося, але виходило до нього.

(Під Кременцем 28 липня 1648).

Władysław Dominik, xiąze na Ostrogu y Zaslawiu etc. Ichmciom Panom rotmistrzom, porucznikom y wszytkiemu zacznemu rycerstwu woyska | Rzplej po załosnem oyczyźnie wszytkiego woyska rozgromieniu y pobranii Ichmc. Panow Hetmanow do kupy się sciągaiącym, ktorym na krotki czas dałem beł vniwersał moy, aby sie pode Lwow kupili, pewien hędąc, iako mi to przyobiecali, ze nie dla zadnych buntow ani confederatiew, ale kładania ratunku mieli sie gromadzie y potem zasług swoich w skarbie Rzptej y nagrod za odwazne, ktoreby teraz trzeba pokazac, dzieła pewni bydz, władzą na mnie od Rzptej włożoną roskazuje, aby zaniechawszy wszelkich przeciwko prawom Rptej y wojskowym artykułom miedzy sobą fakciey, o ktorych mi Ichmc Panowie obywatele ziemie lwowskiey daią znac, zaraz s tech stanowisk, w ktorych sie na tenczas mieli kupic, wychodzili. A miłością oyczyzny, sławą dobrą y nagrodą od przyszłego da Pan Bog Pana wwiedzieni, ktore za moiem kazdego z Ichmciow wyswiadczeniem pewnie potka, do mnie pod Krupiec, pana Cetnerowa wies, sciągali sie, patrząc na taki pozar, iaki swawola kozacka y wyuzdanie chłoptwa co daley, to więtszej szyrzy, posiadaiąc fortece, płondrując miasta y wsi y niewinnych ludzi tyransko morduiąc, krew szlachecką bezboznie rozlewaiąc. Wprzod tedy prosze kazdego z osobna, aby z ochoty swoiey to wczynił, a potem vpominam, aby w ciągnieniu według artykułow wojskowych sprawował

sie; wiec strzedz Boze iakich czynienia conspiratyei, ostrością prawa woyskowego y vtraceniem czci przykazuie.

Dat. z pod Krzemienca 28 Julii 1648. Locus Sigilli. Władysław D. xiąże na Ostrogu y Zasławiu woiewoda sendomirski.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398. A. 1648. P. 209—210. obl. 31/VII].

4. Універсал сейму варшавського до війська.

(Варшава 29 липня 1648)

My Stany Koronne y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Duchowne y Swieckie, na terazniejszy Generalney Konwokaciey Warszawski zgromadzeni Jasnie Wielmożnym Wielmożnym Urodzonym Ichmciom PP. pułkownikom rothmistrzom porucznikom y wszystkiemu rycerstwu chorągwi | powiatowych, iakimkolwiek tribem na vsługe y potrzebe Rzptey terazniejszą zaciągnionym, y ynszym wszystkim ludziom, w służbie Rzptey zostawaiącym, takze y Ichmciom, którzy z ochoty swoiey y miłości ku oyczyźnie swym własnym kosztem żołnierza na vsługe Rzptey stawic przyobiecali, oznaymniemy: Isz coras to więtsze, gwałtowniejsze na Rzczptą nastempuią niebespieczeństwa, którym iako nayprędzy zabiegac potrzeba, iezeli oyczyzne nasze strzedz Boze w ostatnią ruine podac nie będziemy chcieli. Przeto Wciow M. M. PP. wszystkich na te vsługe Rzptey za pieniądze Rzptey zaciągnione rycerstwo napominamy; ichmciow zas, którzy z miłości ku oyczyźnie kosztem swym żołnierze na te potrzebe Rzptey stawic przyobiecali, braterskie prosimy, abyscie Wciowie nic a nic nie mieszkaiąc ani sie w stanowiskach zabawaiąc, zarazem z ludzmi swemi do obozu koronnego, nie czyniąc w ciągnieniu vbogim poddanym zadnego bezprawia y przykrosci, pospieszali y do wodzow na terazniejszy konwokaciey mianowanych, to iest I. O. X. Jmci Władysława Dominika na Ostrogu Zasławskiego, Woiewody Sendomirskiego y Wielmożnych Mikołaiia Ostroroga Podczaszego, Alexandra na Koniiecpolu Koniiecpolskiego, Chorążego Koronnych, niemieszkanie się stawili, w tym przestrzegaiąc wszystkich tych, którzy sie na te służbe | Rzptey za pieniądze Rzptey zaciągneli, ze iezeliby vsługi Rzptey naymniejszym opoznieniem omieszkali, surowie podług artykułow woiennych karani będą.

Dan w Warszawie die 29 Julii Anno 1648.

Maciey Łubienski, arcybiskup gneznienski. Locus Sigilli. Bogusław na Lesnie, generał wielgopolski, marszałek Koła poselskiego.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398. A. 1648. P. 263—265. obl. 12/VIII].

5. Універсал кн. Заславського до війська.

(Під Глинянами 11 серпня 1648.)

Władysław Dominik, xiąże na Ostrogu y Zasławiu etc. Jasnie Wielmożnym, Wielmożnym, Wrodzonym Ichmciom Panom pułkownikom, rothmistrzem, porucznikom, reimentarzom y wszystkiemu rycerstwu Rzpłey polskiego y obcego narodu. Ponawiając vniuersałow moich, w tych czasiech wydanych, ktore za znacznym iakimi oyczyzny nie-szczęściem słuszney nie mają operaciy, do wiadomosci donoszę, ze dla tak nierychłego Wciow pospiechu nieprzyiacielska bierze gore potencia y luba niedawno za błogosławienstwem Bozym ludzie moi z drugimi, ex priuatis viribus zgromadzonemi, pod Konstantinowem nieco tych buntownikow vtręcili, za nastąpieniem iednak więszych sieł, iszbe to wydolac, niepodobna, pomknoc sie naszym w gore przyszło, zostawiwszy bez obrony kraie tamte, skąd nullo negotio miasta y fortece tamtech kraiw buntownik odbiera y rabuie, krew szlachecką nullo etatis et sexus discrimine radicitus wybraca. W tych dniach Konstantynow y Zasław, a snadz iusz y Bar | osiadł, przes co niezliczonym prawie tłumem przybywac hultajstwa, ciągnącego się iako pozar iaki w oyczyzne. O czym ia nie tylko vniwerzałami moiemi, ale y przez listy, kogo moze, obwieszczam, wzywaiąc ad deploratam oyczyzney opem, a chociaż nil pfcio czynie, iednak co dictat ratio, nie odrazaiąc sie takową nieochotą, y ten moy vniwerzał in occursum Wciow M. M. Panow posyłam, rzetelnie przestrzegaiąc y z vrzędu, na mnie ab ordinibus regni na conwokaciy złożonego, napominam, żądam y ordynue, abyscie WM. M. M. Panowie, iako kto moze, iako naprędzey pod Gliniany spieszyli, nie obiecuiąc sobie zadney pogotowiu tak prędkiey z naznaczoney komissiey pociechy, raczy vwazaiąc fortunae Reipublicae y nieprzyiacielski geniusz, co przedsiwzieli, ze po Panu Bogu nie insza nadzieia tylko w piersiach naszych, iesli od przodkow swych degeneres bydz nie chcemy, gdysz to pewna, ze poganske siły łączą się znówu z buntownikiem.

Datt. w obozie pod Glinianami die 11 Augusti 1648. Locus Sigilli. Władysław D. Xiąże na Ostrogu y Zasławiu, hetman natenczas wielki.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398. A. 1648. P. 259—260. Obl. 12/VIII].

6. Універсал кн. Заславського до війська

(Під Глинянами 17 серпня 1648.)

Władisław Dominik, xiąże na Ostrogu y Zasławiu, hrabia na Tarnowie, woiewoda sendomirski, łucki etc. starosta, natenczas hetman

koronny, Jasnje Wielmożnym, Wielmożnym, Wrodzonym Ichmciom P P. pułkownikom, rotmistrzom, porucznikom, regimenterzom y wszystkim Rycerstwu Rzptej polskiego y obcego narodu. Isz po wydaniu vniwersałow moich, die undecima Augusti przeciwko Wciom, w ciagnieniu bedacym, wysłanych, swiezo do mnie niepocieszne od Ichmciow M. M. Panow obywatelow podolskich, w Kamiencu zawartych, przyszły wiadomosci, rekami wielu Ichmosciow podpisane, ze buntownik po wzieciu Baru znaczną czesz potenciey swoiey ku Kamiencowi obrocił, wymysliwszy go przykładem inszych | miast wyrabowac y w rece poganstwa podac, albowiem iusz y Orda, ktorey iest kilkadziesiąt tysięcy, ku niemu zbliża, skąd pomienieni obywatele mniemaiąc, ze sie iusz sciagnol y gorne praesidia, przez vkrzyzowanego Boga nas o posielek zadaią i odstąpieniem tey fortece, iezeli im succursum nie damy, vpewniaią. Przeto abyscie WM. M. M. P P. iako naypredzy spieszyc raczyli, a pod Gliniany wiadomosc brali, dokad bym sie ia z tą czescią zciagnionych ludzi obrocił, iezeliby mie tu choragwie zastac nie mogły, ten tedy vniwersał moy proszac y stimuluiac do tey ochoty wszystkimi miłey oyczyzni ozdobami, ktore iusz po wiekszy czescy w ruine zapadły, wiecz isz mi iest z conuocatiey consensu ordinum regni ten vrzad zliecony, nawet vtraceniem Wmciow Moich M. M. Panow obowiezuie, abyscie WM. koniecznie spieszyli.

Datt. w obozie pod Gliniany | die 17 Augusti 1648. WMciowie Miłosciwi Panowie sciagaycie sie, a ten vniversał podług trybu woyskowego iedna drugiey ma przesyłac.

Władysław Dominik, xiąże na Ostrogu y Zasławiu, woiewoda sendomirski.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 398 A. 1648. P. 300—302. Obl. 19/VIII].

7. Універсал С. Лянцкоронського до шляхти землі Руської.

(З табору на Купілі 19 мая 1649).

Stanisław Lanckoronski na Brzeziu, casztelan kamieniecki, regimentarz woysk IKM., skalski, dymirski starosta.

Jasnje Wielmożnym Moim wielce Mcwym Panom y Braciey Ich Mciom Panom senatorom, dignitarzom, vrzędnikom y wszystkim obywatelom woiew. Ruskiego.

Przy zalecaniu służb moich braterskich, to co acz wszytkiey Rzptej maxime interest, osobliwie iednak Wmciom Moim Mciwym Panom, ktorzyscie tego niebezpieczenstwa nayblizszy, do wiadomosci donoszę, iz iako iusz nie tainy kazdemu przez Ichmciow Panow Commi-

sarzow naszych w Pereiasławiu z kozakami zaporozkiemi zastanowionego armistitium wychodzi zaznaczony termin, który wczesną nam porę zawziąwszy woienną, teraz iuz wielkim Rzptey grozi niebezpieczeństwem, zaczym iz ten nieprzyziaciel namyslone swoje chce do effectu w Rzptey przywodzić machinacye, lubobym chciał wyuzdaney woli iego wstręt czynić, nie mając iustam proportionem woyska, nie vbezpieczam, abym tak wielkiej wnętrzney rebellizantow z poganskimi ziednoczoney potędze mógł małą garscią sufficere ludzi y doskonałą czynić resistencyą. Otoli iednak przy szczegulney Bozkiej proudencyey zasadzam nadzieie y mocno trzymam, że odwaznego rycerstwa serca y ochota będzie chciała wydolywac. Wczesnie iednak z powinności wrzędu mogo, od krola JMci Pana Mego Miłosciwego na mie włożonego, wwiadamiam, abyscie WMciowie Moi Mciwy Panowie w czuyney ostroznosci y iako naywiększy pod ten czas zostawali gotowosci. Prosze przy tym wielce, kogo wzruszy miłosc tak iuz vtrapioney oyczyny, koko (sic) wrodzony ieszcze ku ratunku samych siebie zagrzywa feruor y powykla narodowi naszemu do nabycia sławy dobrej powiabria ochota, abyscie do obozu, w ktorymem tu iuz stanął, dla pomozenia ratunku przy tak otworzystwych okazyach woyskowej company przybywali: cokolwiek w tey mierze | ochoty oswiadczycie Wmciowie Moi Mciwy Panowie dla obrony kosciolow Bozych y wiary naszej catholickiej, dla zatrzymania wolności y swobod swych szlacheckich, naostatek aby carissima pignora w obłowy bissurmanskiej krwi więcej nie szły, za pomocą bożą zagrozić możecie, vbezpieczając się, że gdy in eo passu sami sobie deesse nie zechcecie y szczęśliwey onych oczekiwając przybytnosci, powtore służby moie w łaske Wciow Moich Mciwych Panow iako naypilniej zalecam.

Dan w obozie na Kupieli decima nona Maii, anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo nono.

Stanisław Lanckoronski casztelan kamieniecki, starosta skalski.
Locus Sigilli.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 399. A. 1649. P. 341–343. Obl. 26/V].

8. Універсал кн. Вишневецького до шляхти землі Руської.

(В Ярославі 30 мая 1649).

Jasnie Wielmozni, Wielmozni, Miłosciwi Panowie senatorowie, dignitarze, starostowie y wszyscy w obec obywatele woiewodztwa Ruskiego, Moi Mciwi Panowie y Bracia!

Długo poglądając a longe na vsposobienie Rzptey, in alto vsługi moiey Wmciom Moim Mciwym Panom y Braciej zostawałem silentio,

dotąd poki przy wstawicznym I. K. M. pieczołowaniu iaka kolwiek cum rebellibus pokoju zostawała nadzieia, ale kiedy afflictae na ten czas patriae fatalia tempora y samego Imci Pana wojewody kiiowskiego ad sedandos praesentes motus commisarza sententya nic innego nam tylko ciężkie belli denuntiat tempestates: tandem miłością oyczyzny lubo to z twardego snu inuidyey zbudzonemu zblyzyc sie tu y o swoiey do vsług Wciow Moich Mciwych Panow ochocie denunciare przychodzi więcey z tą, która pro fide obligata oyczyźnie debeo, odezwac sie powinnoscia, wiedząc zwłaszcza, ze ex mente I. K. M. y Rzptey dwoie iuz wici Wmciom Moim Mciwym Panom wiadome do pospolitego ruszenia | są wydane. Tego ia iako zawsze optabam, tak y teraz nie inny bacze reperandae salutis nostrae sposob tylko ten, aby vna eadenique non defensionis tylko, iako niektorzy extra pericula będąc rozumieli, ale całej Rzptey restitutionis, o ktorey słabo oyczyzna na przeszłym seymie radziła, zostawała w nas meta et animus. Wwazaiąc tedy woyska szczupłosc, słabe contra tot hostium molimina posiłki, ten eden securitatis nostrae argument iest, vt extrema pericula extremi reprimantur viribus. A lubo to o trzech wiciach non constat, wiedząc iednak o pewnych niebezpieczeństwach, ktore parieti WM. M. Panow naypierwey grozą, te ochote moje do vsługi Wmciow Moich Mciwych Panow, anteoccupando czas zamieszany, propono, prosząc y zycząc, abyscie Wmciowie Moi Mciwi Panowie, mianowicie ktorzy principaliori dignitate et consilio wojewodztwu temu praeducetis y communiter ze mną do tey nalezycie powinnosci, wczesnie sie ze mną per Castellatus o porządku woienym znosili y innym Ichmosciom ad sumenda arma more maiorum incitamento byli, do namowienia zas czasu generalnego popisu, do ktorego iuzby nam byc gotowemi potrzeba, sporządzenia | pułkow, obrania panow rotmistrzow pro die duodecima Iunii do Wiszni, gdzie y ia praestolabor Wciow Moich Mciwych Panow congressu, ziachac sie raczyli, zeby inclitum et nobile wojewodztwo (sic) tego territorium, gdy da Bog przy boku I. K. M. na kon nam wsiesc przyidzie, w porządku y w gotowosci exemplo praeat caeteris z wysoką imienia owego sławą, do czego ia pro mea exigua opera WMciom Moim Mciwym Panom dopomoc y lubo lassatas, vires moje wszystkie applicare do ich vsługi zostaje gotow. Vprzeymie za tym moje służby zalecam w łaske Wmciow Moich Mciwych Panow y Braci.

W Jarosławiu dnia trzedziestego Maii, millesimo sexcentesimo quadragesimo nono.

Wciow Moich Mciwych Panow vprzeymy brat y sługa Jeremi Michał Korybuth, xiąże na Wiszniowcu y Łubniach, wojewoda ruski, manu propria. Locus Sigilli.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 399. A. 1649. P. 400—402. obl. 5/VI.]

9. Універсал Яна Казимира про довершене умови зборівської.

(Під Зборовом 21 серпня 1649).

Jan Kazimierz z Bozey łaski król polski etc.

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie woiewodztwom wszystkim, ktore w pospolitym ruszeniu do nas ida y ieszcze nie doszli, oznaymuujemy, iz iakosmy naibardziej sobie tego zyczyli, abysmy spolną oyczyznę z niebezpieczenstwa oswo-bodzili y vspokoili, tak gdy | nieprzyiaciel zprobowawszy wszytką swoią potęgą sił naszych a z łaski Bozey pociechy nieodnioszy, ale wstręt zawsze wziąwszy, sam sie do pokoju szkloniel y nam sie z tym ozwał, nie chcieliśmy tey okazji opuscic, ale do traktowania z nim przystą-pilismy y woysko zaporowskie za przyczyną chana krymskiego (z kto-rym dawne pakte odnowilismy) do łaski naszej przyielismy. Daiemy tedy te vniuersały nasze, abyście vprzeymosci y wiernosci wasze, kto-rzyscie ieszcze w pospolitym ruszeniu do nas nie doszli, nazad sie do domow swoich powracali, nie zycząc vprzeimosciom y wiernosciom waszym dalszych niepotrzebnych w ciągnieniu niewczasow. Na co przy podpisie reki naszej pieczec koronną przycisnąć roskazalismy.

Dan w obozie pod Zborowem dnia dwudziestego pierwszego mca sierpnia, roku panskiego tysięcznego szescsetnego czterdziestego dzie-wiątego; panowania naszego polskiego pierwszego, szwedzkiego dru-giego roku.

Jan Kazimierz krol. Locus Sigilli.

[Ind. Rel. Cast, Leop. T. 399. A. 1649. P. 792—793. obl. 27/VIII.]

10. Універсал М. Потоцького до шляхти землі Львівської.

(В Єзуполю 9 серпня 1650).

Mikołaj z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizynski, ostrzski etc. starosta.

Jasnie Wielmoznem, Wielmoznem Moim wielce Mciwym Panom y Braci, Ichmciom Panom senatorom, dignitarzom koronnym, wrzędni-kom ziemskim, officialistom grodzkim y wszystkim obywatelom ziemie Lwoskiej przynależnim, służb moich y oswiadczeniu chęci brater-skich czyniąc powinność wrzędu moiego, do wiadomosci donoszę: Iz sołtan Gałga ze wszytką ordą krymską w pole wyszedł y po Zadnieprzu idąc, szlakiem ku panstvom cara moskiewskiego ciągnie. Temuz budiacka orda zachodzi drogę, chcąc się z nią, kędykolwiek Dniepr przebywszy, złączyc. Temuz | in subsidium kilka tysięcy prze-brakowanych pod Pułtawą kozakow Chmielnicki posłał. A ze nieprzy-

iaciela tego fides lubo foedere firmata nie była nigdy stateczna, y owszem lubrica podtenczas naywiększy swoy iad wywierał, kiedy naywiększe pokoiu y przyiazni oswiadczał specimina, do tego ze z tego szlaku, ktorym idzie w oko nam panstwa Jego Krolewskiey Mosci diuertere, przestrzegam WM., abyscie Wci o domach swoich ochotnemi byli, zamysłem nieprzyiacielskim zupełney nie dawali wiary y na dalsze wiadomosci, o ktore trudno bydz musi, poniewaz kozacy szlakami wszytkiem i miejscami, na ktorych straze nasze bywały, władaią y one w swym zawiadywaniu mają, a dlatych sprawcy nasi wprost chodzic nie mogą, lecz muszą kolic y nie rychło z wiadomosciami przybywac, niesprzyczali się, ale iako naymnieysza ode mnie będzi o nieprzyiacielu pogłoska, zebyscie sie Wmciowie do woyska Jego Krolewskiey Mei kupili. Nadzieia w miłosierdziu Bozem, ze on, kiedy szczyrze za imie iego święte y tey oyczyzne zasłaniac się zechcemy, prace y mienia nasze pobłogosławiwszy, da niesmertelne z nieprzyiaciół zwycięstwo y WM. wiekopomney nabawi sławy. Ktorey zycząc vprzeymie, samego siebie pilnie łasce WM. Moich Młciwych Panow zalecam.

W Jezupolu die nona Augusti 1650.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 400. A. 1650. P. 611-- 613. obl. 11/VIII].

II. Універсал М. Потоцького про рух Хмельницького.

(Під Каменцем 6 вересня 1650).

Mikołay z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizynski, osztryski etc. starosta. Jasnie Wielmoznym, Wielmoznym Moim Msciwym Panom y Braci y wszytkiem obywatelom koronnym. Przy zaliceniu służb moich to do wiadomosci podaie, isz iakom w przeszłym vniwersale moim pro debito officii mei to co imminet oyczyźnie naszej, oznaymował, tosz y w teraznieyszym iteruie. Oznaymuie, ze nie tilko, aby to incendium woyska I. K. M. gotowoscia i moia praesentia miało się vgasic, ale owszem wiekszy zaymuie się impet, gdy ten rebellis, wzburzywszy furentem plebem, z swoiemi woyskami skupił sie poblizu woysk I. K. Msci y proximam parietem ziemie Wołoskiey ferro et flammis depopulatur. Co iako szkodiwa rzecz bydz moze kraiom naszym, kazdy vwazyc moze. Ja sam z woyskami I. K. M. zostaiąc in dies et horas, vwazam maiora imminentia, a podaiąc do wiadomosci Wmciom, Mu Mu Panstwu y kazdemu stanowi to, co słusnie kazdego afficere y ostroznym miec chce, zapraszam na vsługę Rptej, kędy z moia gotowoscia w obozie pod Kamienцем zostawam, zycząc wszytkiem obywatelom tego, aby powinna

mieli o sobie opateczność y kto ochotnym do vsługi Rptej czuie, przybywał, a mianowicie ci, ktorzy som w służbie Rptej y teraz w woysku stawic się powinny, prosząc o to, aby dla prędszey wiadomosci ten wniuersał moy do grodu od grodu blizszego był przesyłany.

Dan w obozie pod Kamienцем, die 6 sept. A. D. 1650. Mikołay Potocki L. S.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 400 A. 1650. P. 841—842.]

12. Універсал М. Потоцького до шляхти землі Руської.

(В таборі під Сокалем 4 мая 1651).

Mikołaj z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny barski, nizynski, ostrzki, czerkawski etc. starosta.

Jasnie Wielmoznym Moim Wielce Mciwym Panom y Braci Imciom Panom ziemianom woiewodztwa ruskiego do wiadomosci donosząc, iz z roznych językow, exploratorow y coresdodentow moich mam te wiadomosci, ze Chmielnicki woyska swe skupił, y Orda Nohayska, pod Kiowem dwie niedzieli temu przeprawiwszy się, w panstwa Jego Krol. Msci ciągnie y iusz iest z niem v Winnice. Orda tez Krymska y Budzacka ku niemu pospiesza, mając ten vmysł na woyska J. K. M. vderzyc. Przete z powinności vrzędu mego przestrzegam | Wciow, abyscie W. Moi M. Panowie w domach swoich ostroznemi byli, a do woyska Jego Krolewskiej Msci iako nayprędzey spieszyli. Nadzieia w łasce Bozey y w milosierdziu iego świętym, ze ten nieprzyiaciel przy szczęściu Jego krol. Mci, sielach, ochocie y dzielnosci woysk, ktore iuz w obozie weszły, drugie tesz wchodzą, nie tylko nie odniesie pociechy, ale tez trupem swoim niesmiertelną J. K. M. sławę, a oyczyźnie gruntowny pokoy przyniesie.

Pisany w obozie pod Sokalem quarta Maii A. D. 1651. L. S.

Mikołay Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny.

[Ind. Rel. Cast. Leop. T. 401 A. 1651. P. 1098—1099.]

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

під час перебування його в Петербурзі

(з 28 березня 1858 до червня 1859 р.).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

Написав **О. К О Н И С ь К И Й.**

I.

В четвер 23 березня р. 1858 о годині 8 у вечері тихо по залізниці з Москви підходив до вокзалу в Петербурзі почтовий поїзд. Важко паровав і сопів паровик, нарешті засвистів і став біля перону. З вагону III кляси вийшов сивобородий чоловік в кожусі, в українській шапці. Великі, густі, сиві вуси і вся твар того приїзжого давали знати, що то Українець. На тварі його, охмареній журбою пережитого лиха, як і в погляді ясных очей блакитно-сірих не можна було не помітити і слідів страждання і душевної утоми і проміння сподіваного чогось радісного...

То був Тарас Шевченко.

Ще-б два місяці і було-б рівно одинадцять років з того часу, як він зневолено покинув столицю; минуло б 11 літ з того часу, як на отсему самому вокзалі його під вартою посадовили на поїзд яко невольника військового уряду і фельд'єтер помчав його в Азию, в неволю, на заслання. Тепер, майже по 11 роках тяжкого життя-соу в „смердячій казармі“ його визволено; йому вернули ніби-то волю (бо все таки на половину та воля була спаралізована доглядом поліції), але не вернули йому, тай ніхто в сьтіті не спроможен був вернути, того найкращого добра його, яке проковтнула неволя: його літ і здоровя. Природа, як се ми відаємо добре, наділила Шевченка добрим, міцним здоровем. Уважаючи на ту міць,

шеф жандарів Орлов і прирадив цареві повернути поета-художника в військо простим салдатом. Але, каже доктор медицини Андрій Козачковський¹⁾ — яка людська природа спроможна була встояти і не зломити ся в тій боротьбі, на яку цар і його підручніки вирядили Шевченка в дикі, безлюдні степи киргизські? З заслання Шевченко вернув ся до Петербургу з здоровем розбитим цілком, з організмом на віки і завчасно покаліченим, знесиленим, виснаженим.

Річ певна, що під останній пошвист лѣкомотива не можна було серцю нашого кобзаря не затрептіти, не забити ся: в одну і ту саму хвилину в великому серці страдальника зустрів ся вплив двох супротивних сил: лиходійної сили тяжких скорботних споминок минулого, і добродійної — радісно сподіваного побачення з людьми близькими, дорогими і з надією на нове жите на волі. Вжеж хоч яке було добре, незлобиве серце у Тараса, а не спроможно було воно здержати ся і не дати ворушити ся споминкам минулого. З першим ступнем по ґрунту Петербургу не можна було, щоб перед очима поета не воскресли темні образи Енгельгардта, Ширяєва, Петрова²⁾, Дубельта, Орлова, Обручова, Ісаєва і Потапова з їх лиходійними вчинками супроти нього. Одночасно з ними воскресли і ясні образи Сошенка, Венециянова, Брюлова, Жуковского, Гребінки, графів Толстих, а з ними і визволення його з крѣпацтва і з військового полону. За перше Тарас заплатив з свого власного найдорожшого скарбу — 24 роками свого дитинного і паробочого віку, за друге — розбитим і покаліченим здоровем. Перед очима художника і в минулому і в близькому сподіваному стояла люба його академія художеств, криниця його освіти, його alma mater.

Не можна вгадати запевне, що в ту хвилину, коли Шевченко вийшов з вокзалу, більш хвилювало йому серце: чи споминки мину-

¹⁾ Київській Телеграфъ 1875 ч. 25.

²⁾ Олексій Михайлович Петров — студент Київського університета, що видав і погубив Шевченка і інших, став потім служити в „3 отдѣленіи“, але служив не довго. Небавом він украв у Дубельта власноручну резолюцію царя Миколи про жандарських коней і при анонімному доносі послав її до царя „яко доказ на те, що в „3 отдѣленіи“ царської канцелярії за гроші можна роздобути чисто все, не минаючи і царських резолюцій“. На слідстві Петров признав ся, що донос на Дубельта зробив, щоб помстити ся. За се Петрова закинули на цілий рік в каземат фортеці, а потім заслали в Олонецьку губернію, звідкіль визволили його лишень з початку р. 1870. Останні роки свого віку він дуже бідовав, перебиваючись з лекцій музики. Помер р. 1883. (Див. Русск. Старина 1888 IX стор. 482 і X стор. 493).

лого, чи близьке сподіване? Мині здасть ся, що відповідно перенятливій вдачі, — світлі образи Лазаревського, Артемовського, графів Толстих взяли гору і своїм світлом закрили темні тіни Дубельтів і Орлових! Будівля і галерії академії художеств закрили будівлю і тюремні келії „3-го отдѣлення“. Минуле мусіло одійти геть; хоч воно було і невимовно тяжке, але воно минуло!... воно минуло вже на віки...

З поїзду Шевченко зараз же поїхав до Михайла Лазаревського і за годину був у його в хаті і в палких дружніх обіймах його. Ні поет, ні його друга не лишили нам ніяких звісток про ту зустріч і бесіду їх; але, здасть ся мині, що легко вгадати і ту і другу. В обох приятелів на серці була така сила щирого почуття, що годі було виявляти його словами; словам тут не було місця. В таких випадках слова у людей ніби замерзають, уста німіють; говорять тільки душа та серце, але говорять вони своєю мовою, без слів.

II.

Ранком другого дня на дворі стояла негодь; падав сніг, була слота, сіряво. Памятаючи, що кільки день назад в Москві Тарас перебув недуг, йому годилось би під таку негодь не виходити з хати; але якж сила спроможна була вдержати його в хаті? Вельми натурально було йому жадати швидче подивити ся на те, чого він не бачив 11 років. І от він, не вважаючи на негодь, пішов зранку оглядувати столицю. „Оббігавши, каже він в своєму журналі¹⁾, половину міста, він зайшов спочити і поснідати в ресторан Клея. Тут несподівано зустрів свого старого знайомого дуку-дідича з Прилуцького повіту Грицька Галагана. Галаган тільки що приїхав і привіз Тарасови з Москви від Максимовича знайденого в Москві Тарасового „Бретика“ себ то Івана Гуса. Автор був певен, що поема та на віки пропала. Не диво що він зрадів тій знаходці, та на лихо знайдено не цілу поему, а тільки невеличку частину її²⁾ і Шевченко, пишучи 5 квітня до Максимовича, прохав його попрохати Бутенева, чи не знайде він і другої половини поеми „бо без неї нічого не вдієш“.

Поснідавши, Тарас о годині 3-й вернув ся до дому „і тут обняв свого щирого друга Семена Артемовського, через пів години

¹⁾ Кобзарь 1895 т. III ст. 189.

²⁾ Кобзарь III стор. 189.

був у його в господі, буцім в своїй рідній хаті. „Богацько і богацько ми дечого згадали і де про що перебалакали, записує Шевченко в своєму журналі¹⁾, а ще більш лишило ся того, про що не встигли ні згадати, ні перебалакати. Дві години проминуло швидче однієї хвилини“.

О 6-й годині у вечері Шевченко пішов з Лазаревським до графині Н. Ів. Толстої. Про зустріч його у Толстих маємо дві певні звістки: одну — доні Толстих — Катерини Юнге, що була того часу 14-ти літнім підлітком, а другу — самого Тараса.

Родина Толстих горіла бажанєм швидче побачити свого сподіваного дорогого гостя. Толсті не поїхали стрівати його на вокзал, не бажаючи своє почуте показувати прилюдно: властива їм скромність, святисть і щирість почутя вимагали вилити те почуте у власній господі.

„Серце замирало, ждучи Шевченка“, каже Катер. Федор. Юнге²⁾. Нарешті прийшов той день, коли він повинен був прийти... Жданне перейшло в нетерплячість. Аж ось подзвонили і в світлицю ввійшов поет, з довгою бородою, з добродушною усьмішкою, з очима повними любови і сліз“.

— „Серденята мої! други мої!“ промовив крізь слези поет і припав губами до рук графині.

Я вже й не тямлю, читаємо далі у Юнге, що вже тоді було у нас! усї цілювали ся; усї плакали, усї говорили разом“.

Шевченко про сю саму зустріч говорить теж короткими, але повними глибокого, горячого почутя і великого значіння словами. „Ніхто і ніколи, каже він³⁾ не зустрічав мене, і нікого і ніколи і я не стрівав більш сердешно і більш радісно, як зустріли ся ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Зустріч наша була щирійш зустрічі кривяків. Богацько хотів я висловити їй і нічого не висловив. Фляшкою шампанського вина освятити ми наше святе, радісне побачення і о годині 8-ій розійшли ся“.

Від Толстих, з серцем повним радощів, Шевченко пішов до Василя Білозерського, свого союзника і сусіду в тюрмі р. 1847. Тут зустрів своїх товаришів по заслання в Оренбурзі, Сіраковского, Станевича, Сову. Зустріч була весела, радісна. Після щирої розмови залунали рідні, любі пісні. З голосом рідної пісні годі було і Та-

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

²⁾ Вѣстн. Европы 1883 VIII стор. 838.

³⁾ Кобзарь 1895 т. 3 ст. 189.

расови, і Білозерському не згадати кінця січня р. 1847: гостювання Шевченка в Мотронівці, Кулішевого весіля, надій що тоді панували, і инчого всього того, що під той час гріло, жило, бадьорило душі і серця невеличкого гурту українських патріотів і патріоток.

III.

Опріч найпершого, сьвятого, високоморального обовязку вдячності до Толстих, був у Шевченка теж на одному з перших місць, і другий обовязок, правда — супротивлений змістом, але невідкладний; хоч який осоружний був сей обовязок, але відбути його треба було не минуче і не гаючись.

Перебувати Шевченкови в столиці цар Олександр II призовив 10 лютого р. 1858 з такою умовою, щоб „отставной рядовой Шевченко былъ подвергнутъ строгому полицейскому надзору и чтобы начальство академіи художествъ имѣло за нимъ должное наблюдение, дабы онъ не обращалъ во зло (не повертав на лихо) своего таланта“¹⁾.

Умова догляду поліції вимагала від Шевченка, щоб він зараз, скоро прибув до столиці, став перед лице свого доглядника — „оікуна“, себ то начальника поліції. Отсе ставленне про всякого чоловіка, якому доля не поталанила покоштовати його, річ морально гідка, прикра, а задля Шевченка і поготів: воно нагадувало йому пережите ставленне перед лице баталіонних і иньших військових начальників в Орську та в Новонетровському. Одначе не ставити ся не можна було.

І от ранком 29 березія починає наш поет в образі „отставнаго рядоваго“ переходити бюрократичні митарства „піднадзорного“ житя. Починати їх, звичайно, треба „по начальству“, йдучи з низу в гору сходами „установленими по закону“.

На першому ступню стояв начальник канцелярії обер-поліцій-мейстера Іван Таволга-Мокрицький, Українець з Пирятинського повіту, давній Шевченків знаємий. „Прикинувшись казанською сиротою, пише Тарас в своєму журналі 29 березія²⁾, я о годині 10-ій ранку пішов до Мокрицького. Він повитав мене не то щоб по урядницьки, але не то щоб і по земляцьки. Стара знаємість пригадала ся десь з боку. На сам кінець він порадив мині зголити бороду,

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1896, червень стор. 897.

²⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 189.

щоб не зробити прикрого вражіння на його патрона графа Шувалова (обер-поліціймейстера), а до сього мушу ставити ся, яко до головного свого доглядника“.

Порада — зголити бороду — мала на той час свою рачію. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороду; а Шевченко перед поліцією був нічим більш, як тільки „вислужений жовнір“, і йому не варт було дратовати свого „опікуна“. Одначе не хотів він і бороду голити; бажав принаймні зробити фотографію свою з бородою, щоб послати ту фотографію М. О. Дороховій в Нижній Новгород. 30 березія він сфотографовав ся з бородою, в кожусі і в українській високій шапці¹⁾.

Зголивши бороду і одягшись во фрак Шевченко „мусів відбути велике нещастє: ставити ся перед свого головного „опікуна графа Шувалова“.Ober-поліціймейстер приняв його по просту, не по урядницьки і головна річ без отих напучувань, що „личать нагодї“, і тим зробив на його добре вражіннє“²⁾.

Відбувши се „нещастє“, Тарас при нагодї зайшов знов до Мокрицького і познайомив ся з його жінкою, Українкою з роду Сьвічок: очевидно, вона зробила на Тараса добре вражіння. Увечері тогож дня поет був у Толстих, розповів про авдиенцію у Шувалова. Графиня порадила йому представити ся ще й найвисшому „опікуну“ шефу жандарів князю Долгорукову. Отсе ставленнє не було потрібним „по закону“; тим паче прикро було Тарасови справити його. Але справити радила графиня Настасія Івановна, не послухати її було якось неяково; та коли вже вона радить, так радить не на лихо йому; вона ж знає усі звичаї висшого сьвіту, тямить, що часом знехтованнє якого будь найдрібнішого звичаю може чимало нашкодити людині.

Шевченко згодив ся і „щоб вволити волю графині Н. Ів., ставив ся 15 квітня перед лице шефа жандарів“. Князь Василь Долгорукий не втерпів, що-б не наділити нашого поета ввічливим, яке „личить нагодї“, напучуванем. На тому і скінчила ся авдиенція³⁾.

¹⁾ Такі Шевченкові фотографії дуже рідкі; я бачив їх тільки дві — одну у Миколи Лисенка. Фотографія — що звичайно буває при „Кобзарі“, де поет теж в шапці і в кожусі, але без бороди, зроблена вже, певна річ, після 6 квітня р. 1858.

²⁾ Кобзарь III с. 192.

³⁾ Кобзар 1895 т. 3, стор. 195.

IV.

За кілька день по приїзді в Петербург починає у Шевченка зростати широка знаємість, переважно між письменниками, артистами і взагалі між людьми освіченими. Більш за все сприяла тому родина графа Ф. П. Толстого своїми неділями і обідом на честь Шевченка. Взагалі по приїзді поета в столицю „житє його пішло добре і радісно. Його оточала тепла дружба і ті інтелектуальні раювання, яких він так довгий час не зазнавав“. Дім Толстих він уважав своїм рідним. У Толстих бували майже всі його приятелі. Тут що неділі збирали ся, поети, літератори, артисти, учені, взагалі те освічене товариство, якого він був позбавлений цілих 11 літ. Натурально, що в такій атмосфері „він ніби ожив і своїм ласкавим, добрим поведженнем, оживляв усіх, що були округ його“, каже К. Ф. Юнге, „він впливав на всіх чарівливо і всі його любили“¹⁾. В листі до Ускова він правду писав 4 липня тогож року²⁾: „В Петербурзі мині добре; живу в академії, товариші-художники мене полюбили, а сила-силенна земляків мене просто на руках носять. Одно слово — я цілком щасливий“.

Можна сказати, що трохи що не з першого дня приїзду його до столиці починаєть ся знайомість його з ліпшими інтелігентними людьми. У вечері 30 березія у Толстих зібрав ся великий гурт освічених гостей. Скоро графиня Настасія Ів. представила їм Шевченка, „вони повитали його, яко давно сподіваного дорогого гостя“. Спасибіг їм, каже Тарас і висловлює в своєму журналі³⁾ страх, щоб йому „не зробити ся модною фігурою в Петербурзі“.

З першого погляду, той інтерес, який викликав до себе Шевченко серед столичної інтелігенції, справді скидав ся на „моду“, але в дійсности — побачити Шевченка, спізнати ся з ним, виявити спочуте до його — була не мода, а потреба душі освічених людей Росії. Шевченко був великою, нічим неоправданою жертвою того ладу державного, що пановав над Росією під увесь час царювання Миколи I. За нового царя, здавало ся, той лад починав конати, муєів зникнути, перемінити ся на новий, ліпший, більш відповідний волі людського духа. Першою ознакою сподіваної зорі оновлення Росії, здавала ся хоч невеличка, не скажу — воля друко-

1) Вєстн. Европы, Августь 1883 стор. 839.

2) Кієв. Стар. 1889 кн. 2 стор. 311.

3) Кобзарь 1895 т. 3 стор. 190.

ваного слова, а щось похоже на неї. Ще більшою ознакою було праця коло скасування крѣпацтва. Отож в образі Шевченка стояв живий, виразний образ недобитка-крѣпака, що так тяжко постраждав за свої поетичні твори. Тут була не сама проста цїкавість, а ще й наука, що, треба чинити, щоб спекати ся тих зразків неволї і самовластя чоловіка над чоловіком, які так не полюдськи були заподіяні над Шевченком. Треба гадати, що в той час кожен з освічених і вольнолюбних людей, двлячись на Шевченка, почув і себе хоч трохи винним перед страдальником; бо сяк, чи так, а кожен з освічених людей, скоро він свідомий неволї і безправя і нічим не протестує проти лиходійних вчинків самовластя, він причиняєть ся до пановання того лихого ладу. Крѣпацтво, неволя і инчий такий лад панували з волї не одного тільки чоловіка. Брак життя вільного, добродійного нїде і ніколи не залежав від волї одного чоловіка, хтоб він не був, то все продукт культури і звичаїв більшости людности.

Я добре розумію міць і вагу моди, але, кажу ще раз — що відносини столичної інтелїгенції до Шевченка і повитання його не були продуктом моди, се був живий суд історії. Суд сей розпочавсь ще в Астрахани в серпні р. 1857 і не скінчивсь він ще й досї. Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його „злочинні баламутні“ твори, а з другого — третєоддїленську юстицію за її „справедливість“. Скрїзь по дорозї з Астрахани до Петербургу ми чули той суд і присуд. Тепер черга за Петербургом. Тут найвиразнїйше сей суд і присуд відбув ся на обїдї у Толстих 12 квітня на честь Шевченка.

На той обїд зїбрало ся богацько гостей. Перший тост підняв господар на здоровє царя, дякуючи йому за визволення Шевченка. Обїйти ся без такого тосту нї в якому разї не можна було, вже по тому одному, що граф Толстой, яко віце-президент академії художеств, був царський урядник. Промови за обїдом сказали поет Щербина, графиня Настасія Ів. і М. Д. Старов. Графиня, вславляючи високий патріотизм Шевченка і глибоку без краю любов його до рідної України, бажала, що-б любов ту люде брали собі за взірєць, за науку того, як треба любити свій рідний край. Промову Старова я подаю дословно, такою як списав її і прислав Лазаревському сам оратор: „Нещастє Шевченка скінчило ся, мовив бесїдник, і тим знесено одну з величезнїйших неправд. Ми не зневажимо скромности тих, чие пієлованне сприяло сему доброму ділу і придбало собі подяку кожного, хто спочував повазі сього діла благого. Ми скажемо, що нам радієно бачити того Шевченка, що серед

жахливих, душегубних обставин, в суворих мурах „казарми смердячої“, не знесилів духом, не впав в роспуку, але зберіг любов до своєї долі тяжкої, бо та доля його благородна. Вже отсе одно варто обезсмертити ймення Шевченка. Дозвольте-ж мині піднести тоасти вдячності за того Шевченка, що своїми стражданнями піддержав сьвяту віру в те, що дійсно моральної природи чоловіка жадні обставини не спроможні побороти¹⁾).

Привітання висловлені за обідом до Шевченка глибоко запали в серце кожному хто їх чув; вони у кожного зворушили дух і думку. В усіх гостей лица були блідо-зеленими, а що до Тараса, так він признаєть ся, що „йому було і приємно і якось не-яково“ — „я, каже він: не сподівав ся такої великої шаноби. Для мене се була чиста новина“²⁾).

V.

Таким ото чином Шевченко за короткий час опинив ся серед великої сїм'ї лїпших людий того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, такий різкий контраст, як той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горища маляра Шіраєва перекинула його в сьвітлі залї академії художеств!

З Шевченкового журналу бачимо, що починаючи трохи не з першого дня приїзду поета в Петербург ледви чи вибереть ся день чи два таких, щоб Тараса не покликав хто, аби пошановати його вечерою або обідом, і певна річ, кожен добре тямив, що властиво більш за все поет шанує того, у кого приймає собі пошанованнє. Скрізь він був гостем бажаним, сподіваним, любленим, скрізь перед ним двері були отвором, яко перед людиною близькою, рідною, що приносить з собою велику честь тому, до кого вона завітає. Треба-ж ще раз сказати, що Шевченко ніколи й ніде не шукав популярности і слави. Популярність і слава самі за ним бігали.

Гляньмо короткими хоча словами, як люде, наче на перебої один у одного, закликують до себе нашого поета, щоб поклонити ся его генію і його стражданням.

Почнемо з 1 квітня. В той день закликають його до себе на обід Білозерський, а на вечір графиня Толста. На другий день від-

¹⁾ Кобзарь 1895 т. 3 стор. 195.

²⁾ *ibid.* 194.

відують його: Каменецький, Сераковський, Кроневиц, Дзюба. „Треба буде, ніби шуткує Тарас, десь сховати ся“, бо не дають йому часу і листів написати. Справді — між листами його того року ми не знаходимо ніже єдиного, писаного в квітні, маю або в червні!

2 квітня його шанує обідом Дзюба; 3 квітня він дякує і не йде на обід до Семаковського; але того ж дня він на вечерку у Галагана, а на другий день у Толстих.

8 квітня на вечерку у Круневича: „тут було богацько Поляків і чимало Москалів і між останніми дві знаменитости — граф Толстой (Лев), автор салдацької севастопольської пісні і оборонник Севастополя генерал Хрулев“¹⁾.

12 квітня відомий вже нам обід у Толстих. На другий день наш земляк знаменитий учений математик Остроградський витає Шевченка, „яко свого семанина, що був на довго кудись заїхав“. 14 квітня знайомить ся з ним молодий Енгельгардт, син колишнього його пана. З тієї знаємости, каже поет „богато-пребогато дечого зворушило ся в душі моїй... Але! забуте минулому, мир і любов сучасному“.

Небавом знаємлять ся з ним і витають російські письменники і поети: Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкін, а потім Тургенєв і інші. Графиня Настасія Ів. кожен раз, коли трапляєть ся нагода, не пропускає її, щоб не познаємити з Шевченком ту чи иньшу знаменитість.

„Друже наш Тарасе Григоровичу! пише вона до його: приходьте до нас сьогодні обідати, я почастию вас бесідою з декабристом Штенгелем“²⁾. Того-ж самого дня, наче перебиваючи у Толстої, запрошує Тараса на обід Сошальський. „Ми з Лазаревським, каже Тарас³⁾, сподобали декабриста більш ніж борщ у Сошальського і пішли до графині“. За день — запросини на обід до професора Кавеліна. Далі від Брілкіна, знов від Остроградського і знов записка від Толстої: „приходьте сьогодні, будуть у нас Плетневи“. Перегодом кличе його Тургенєв, пишучи: „приходьте обідати, усі ми будемо дуже раді бачити вас“. Кличе до себе „на гербату“ і „брат по серцю і по думці“ — польський поет Желіговський і т. д.

Знайомлять нашого поета з відомими того часу співачками Гринберґ і Даргомижським. Тарас вельми любив співати, музику,

¹⁾ ibidem стор. 194 – 195.

²⁾ ibid. стор. 196.

³⁾ Записки Шевченка — квітень 1858 стор. 191 – 199.

як і взагалі всяку благородну штуку; тим то радо заходив до Гринберґ¹⁾.

З усього знати, що знаємість у Тараса так розросла ся, що інколи йому браковало часу провідувати своїх близьких приятелів. Напр. він не встигав бувати „на варениках“ у Кочубея, у Макарова і инч.: про се свідчать нам записки до його. Пані Макарова дорікаючи, що Тарас не був у неї в один четвер, просить його „порадовати її і прийти“. Пані Суханова пише до його: „сама приїздила до вас, недобрий земляче! прохати до себе завтра у вечері на вареники. Коли не прийдете, значить — зовсім мене забули“.

Знайомість Тараса з Наталєю Борисовною Сухановою-Подколзною вимагає того, щоб про неї говорити ширше, бо тут зустрічаємо чимало дорогоцінного материялу задля характеристики Шевченка і людей того часу. Але по переду скінчимо річ взагалі про знайомости нашого поета.

Знайомість ще більш поширшала в осени того року і з початку зими р. 1859. Тоді в Петербурзі була мода на так звані „літературні вечера“. Звістно Шевченко був завжді на них гостем бажаним.

Ще в червню з ним спізнав ся молодий художник Мікешін, що лишив нам свої споминки про Тараса. Хоча, каже Мікешін в тих споминках²⁾ — Шевченко називав мене „недоробком і паничем“, але я був про його чоловіком користним, а часом і неминуче потрібним, яко надійний і прихильний поводитир в його вечірніх екскурсиях напр. до поета Полонского, до Гринберґа і до иньших знаємих, а часом і в доми великосвітські, куди закликали тоді літератів і художників на вечерки.

Майже що завжді, каже Мікешін, Тарас на ті вечерки приходив на підпитку, і коли тільки трапляла ся нагода, дак в продовж вечера він ще більш напивав ся.

До споминок Мякешина нам доведеть ся ще не один раз вертати і бачити, що на превеликий жаль більшість з того, про що розповідає він, мусимо знехтовати, признати їх неправдивим, не певним. На сей раз нам треба спинити ся перш за все на „препрославленному“ і в „споминках“ дечиїх і в декотрих біографіях піячестві Шевченка. Спинимо ся, щоб, вказавши на вигадки і пустоельство про се піячество, не вертати ся вже до його, аж доти, доки воно не покажеть ся перед нами яко факт цілком певний, хоч і тяжко скорботний.

¹⁾ ibidem 196.

²⁾ Кобзарь 1876 т. II стор. XV і далі.

„У Тараса, каже Мікешін було дві вади: випиванне і вдаванне з себе циника. Від сього він би то не здержував ся навіть при молоденьких донях графів Толстих“.

А послухаймо, що каже про се саме доня Толстих Катерина Федоровна Юнге. „Впродовж двох років я майже що дня бачила ся з Шевченком, каже вона²⁾ і ні разу не бачила його п'яним; ні разу не чула з уст його якого не будь такого слова, що не личилоб, і ні разу не помітила, щоб він в поводжінню чим небудь відрізняв ся від людей добре вихованих. Ми відали, що він любить випити, і пильнували здержувати його, але єдине ради того, щоб зайва чарка не пошкодила його здоровлю. Становлячи було перед ним ром, я було, жартуючи кажу до його: „глядіть же: не ром з чаєм, а чай з ромом. Незабутними мині до віку будуть поїздки наші в літку на морські „тоні“. Тут і пили і співали. Коли-б Шевченко дозволив собі що небудь зайве, або таке, що не личить так, певна річ, тикий вчинок здержував би і мене і маму мою“.

Здасть ся одного сього свідоцтва досить на те, щоб „п'яцество і цинизм“, що Мікешін спостеріг за Шевченком, признати легкодушною вигадкою; але опріч Юнге, є у нас ще і иньші свідки проти Мікешіна.

Ученик Тарасів Борис Гаврилович Суханов-Підколзін, що був тоді майже однолітком з п. Юнге, розповідає нам от-що²⁾: „в домі моєї нені Шевченко обідав вельми часто. За обідом усяких вин було до схочу. Одначе ніхто ніколи не помітив, щоб Шевченко був хоч на підпитку; ніхто ніколи не спостеріг, щоб він уживав циничних виразів, або хоч таких, що не личать. Тай чи можна ж гадати, щоб моя неня, людина розумна і вихована пускала мене самого учити ся до такого чоловіка, що п'ячив і був циником? Може, каже далі Борис Гаврилович, потім, коли вже я не ходив вчити ся до Шевченка (себ то вже р. 1860) він і запивав, але я про те не знаю; перед мене образ Шевченка стоїть цілком чи єтим від надужитя алькоголем“.

Можна-б навести свідоцтво проти Мікешіна ще й иньших людей, як от напр. Костомарова, але досить і того. Запевне ми бачимо одно: що коли Тарасови і трапляло ся инколи випити зайву чарку, або, як сам він каже „нализати ся“, так трапляло ся се до

¹⁾ Вѣстн. Европы, VIII 1883.

²⁾ Київ. Стар. 1885, II стор. 232.

осени р. 1860 тільки в товаристві таких людей, що самі не вміли вгадати міри та і його спокушали, силовали до чарки, а він в таких случаях не орудовав такою потужною силою характеру, щоб встояти проти спокуси. Товариське почуте розвинене було у його так широко, що з того часто надуживали товариші його і надуживали на лихо доброму і потульному поетови.

VI.

Певний факт широкої знайомости Шевченка в Петербурзі і непевні вигадливі звістки про його „піячество“, стали де-кому з його біографів основою до того, щоб сказати, що він в Петербурзі нічого не робив, тільки гуляв та „предавался возліяннємъ Бахусу“.

Дійсність показує нам, що не так воно було. Вимученому і морально зголоднілому орґанізму зовсім натурально було погоїти, хоч трохи, рани десятилітнього голодовання властивими людям культурним розвагами, себ то добрим освіченим товариством, музикою, театром і т. ин. І бачимо, що Шевченко ходить на спектаклі, ще частійш навідуєть ся до співачки Гринберг, впиваєть ся співачами її, Артемовських і иньш.¹⁾, їздить з Толстими і з иньшими товаришами на беріг моря, в Павловськ і т. ин. Але ще яснійш бачимо, що він не забуває і працювати, коло улюбленого свого діла. Правда за той час майже до самого р. 1859 Тарас трохи що чи не зовсім нічого з творів поетичних не написав, але-ж суцїй поет — не ремісник, він не може писати раз-у-раз; він творить тоді тільки коли до його завітає та гостя, що зовєть ся натхненнем. Знати одначе, що й коло поезії Тарас по спроможности працював.

4 квітня Каменецький доручив йому усі його поезії, що переписував Куліш. Він захожуєть ся зробити з них вибір і взяти ся до видання і за тиждень справив се діло. 11 квітня він передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатись в цензурному комітеті про дозвіл надруковати їх „під фірмою — Поезії Т. Ш.“²⁾. Будемо бачити, що справа з дозволом і друкованнем „Кобзаря“ воловодила ся трохи не два роки. Тодіж таки поет захожував ся писати „Дунатіку“³⁾, та нема жадної указки на те, щоб він її написав. Маємо певні факти, що наш художник, не гаючись по приїзді

¹⁾ Записки Шевченка стор. 196—202.

²⁾ Записки стор. 191 і 192.

³⁾ Ibidem 196.

в столицю, взяв ся працювати коло гравюри¹⁾. До гравюри тягла його більш за все власна охота, але були й інші спонукання, як материяльні так і моральні, викликані ще умовами дозволу жити йому в Петербурзі, і почутем самоповаги.

Граф Толстой піклуючись про дозвіл Шевченкови працювати в академії, в мотивах своєї прозьби більш за все налягав на те, щоб дати художникови спромогу більш навчити ся штуки і поширити свою художницьку освіту. Він взяв на себе, так сказати, поруку за Шевченка. Останній добре тямив велику вагу моральну тієї поруки, уважав на неї і пильновав довести фактами, що граф Федір Петрович не помиляв ся, даючи за його поруку, і не каятиметь ся, що дав її. Фактом такого доводу могла бути тільки Тарасова праця — яко художника, поступ його в штуці і признанне сього поступу людьми компетентними. Тямив Тарас і те, що з погляду практичного треба йому придбати ступень академіка.

Таким чином він при першій зустрічі з знаменитим тоді професором гравировання Йорданом, зняв бесіду про свої заміри працювати коло гравюри. Йордан висловив ся, що охоче буде допомагати йому, і Тарас „зрадівши такій любій та щирій заохоті, зараз же по розмові з Йорданом двічі обійшов усї зали Ермитажу, щоб вибрати картину на першу пробу з акватинтою. Після уважного огляду, спинив ся він на ескизі Мурильо „Сьвята Родина“. „Просто-сердий, каже Шевченко, гарний твір, я не бачив з таким змістом картини, щоб до неї так припадала назва, як до геніяльного ескизу Мурильо. Дак отсе за помочию Бога та Йордана і візьму ся за пробу!“²⁾ Се було 3 мая, за місяць по приїзді його до Петербургу.

Дійсно бачимо, що Тарас жваво береть ся за роботу: кілька разів стріваємо його зранку до 4-ї години в Ермитажі за роботою, навіть в такі дні як 14 і 15 мая, коли в Петербурзі був великий другяка його Михайло Семенович Щепкин³⁾.

Трудно, певнійш мовити — не можливо художникови працювати, не маючи власної майстерні, а Шевченко, не маючи навіть власної кватери, а живучи в Артемовського, працював цілий місяць доки улаштував ся з власною кватерою і робітнею. По наказу начальства, Шевченко повинен був жити у графа Толстого, під його доглядом, але в кватері графа браковало відповідної сьвітлиці⁴⁾. Тарас

¹⁾ Записки стор. 203—205.

²⁾ Записки стор. 200.

³⁾ *ibid.* 207.

⁴⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 838.

прохав Толстих, щоб дали йому квартиру де-небудь в академії¹⁾. Бажаннє його вволили тільки з початку червня²⁾.

Під квартиру Шевченкови дали в академії дві світлички: одну задля спання і задля кабінету в антресолях, другу під нею, опостінь з церквою. В остатній була у його робітня художника. Обидві світлички були маленькі і вельми тісні і вузкі, найпаче робітня з одним вікном³⁾. Тут був стіл з книжками та з естампами, мольберт, проста канапка, два зовсім вже простих дзиґлики! Убога ширма (параван) відгороджувала в хаті двері. Жадної оздоби в світличці не було... Шевченко працював тут яко художник, — сидячи, звичайно під вікном. З робітні виходили маленькі двері, що узенькими тісними сходами вели на антресолі, в кабінет поета. Се була низенька, невеличка, теж з одним вікном світличка. В кутку „кабінету“ з правого боку стояв стіл, на йому Шевченко звичайно писав. Далі стояло ліжко з убогою постелею, на ліжку лежав кожух. В ногах ліжка стояв другий, зовсім простий стіл, на йому графин з водою, та убогий прибор до питя чаю, під столом рукомийник. Ні на вікнах, ні на стінах оздоби і тут не було, жив поет, як кажуть, наче в поході, про жадний комфорт не дбав він⁴⁾.

Чимало людей освічених заходило до Шевченка, але сам тільки Мікешін⁵⁾ спостеріг в квартирі його бруд і велику неохайність, і розповідає, що поет рідко коли прибирав свою світличку. На столі, каже він, валяли ся у його слоіки з їдкими квасами, неминуче потрібними при роботі офортів; а біля них українське намисто і свиняче сало. Прибирати в світличці Тарас не забороняв би то своєму слугі тільки в ті „торжественні“ дні, коли ждав до себе Ольдриджа. Годі слуга причепурував і постіль, що завжди стояла не прибраною; на їй валяла ся відлога, пучки барвінку, сухої рути та інших степових квіток з України. Слуга прибираючи в світличці, злорадно викидав ті квітки геть з хати. Виходить із слів Мікешіна, що Тарас не дбав би то зовсім щоб у хаті у його було чисто, охайно, чепурно. Але я сьому зовсім не йому віри. Перейшовши усе житє Шевченка, я запевнив ся, що він, навпаки тому, що каже Мікешін, був чистюк, людина чепурна, любив охайність і в себе і в других. Та колиб дійсно був той бруд і неохайність

1) Кобзарь 1895, т. 3 стор.

2) Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI стор. 898.

3) Кіев. Стар. 1889 книж. II стор. 731.

4) Русская Рѣчь 1861 Ч. 19 і 20. Кобзарь 1876 Споминки Полонского.

5) Кобзарь 1876 Споминки Мікешіна. У Чалого дивись стор. 132.

то не можна ж гадати, ніби з інших Шевченкових провідачів, що заходили до його не „в торжественні“ дні, а в звичайні і несподівано, ніхто не помітив ні бруду, ні нехлюйства. Вже хто-хто, а такий незвичайно великий чистюк як Костомаров, не проминув би звернути на се увагу і згадав би в своїх споминках. Отже ні він, ні Полонський, ні Тургенев, ні Жемчужніков ні хто иньший про неохайність та бруд в Шевченковій квартирі ні словам не споминають.

Ще більш звернули-б увагу на сю сторону, коли б вона була, такі перенятливі душі панських дітей, дітей аристократії, як діти Толстих і син Н. Б. Суханової. Останній кілька разів на тиждень приходив до Шевченка вчити ся малювати, і ми в споминках Бориса Гавриловича¹⁾ читаємо супротилене тому про що просторікує небіжчик Мікешин.

„Мині, каже Суханов, вельми прикро було читати, що Мікешин про Шевченкову робітню розповідає, немов про який свинушник. Студія Тараса Григоровича і спальня його в антресолях не були *interieur*'ом голяндського *Minherra*, алеж не було там і того гайна про яке розповідає Мікешин. Хто бував в студії художника та ще убогого, той відає який там звичайно гармидер, що виходить з самої роботи“.

VII.

Неребравшись на власну квартиру в академію, Шевченко пильно, загарливо, як властиво було його палкій натурі, взяв ся до праці над офортами і кожен вдатний відбиток надавав йому радісного захвату²⁾.

Гравюра вимагала праці сталої, упертої, посадячої. З початку червня трапляло ся що гості-провідачі і запросини на обіді і різні вечерки відривали художника від праці. Але небавом більшість знайомих порозїздила ся літувати, хто на села, на хуторі, хто за границю, і Тарас почав так пильно працювати коло гравюри, що мабуть, віддаючи їй увесь час, покинув далі писати і свій журнал щоденний, закінчивши його властиво ще 19 мая, після чого до журналу він вдав ся тільки раз єдиний, записавши 13 липня прекрасні свої вірши Сон („На панщині пшеницю жала“). Спинивши свій щоденний журнал, Шевченко позбавив і своїх біографів найдорогоцінній-

¹⁾ Київ Стар. 1885 кн. 2 стор. 252.

²⁾ К. Юнге Вѣстн Евр. VIII 1883.

шого і певного материялу житєписного, через що за час з червня р. 1858 материял наш знов убожіє. „Запрягшись в роботу, як той щирий віл, я, писав Шевченко до Щепкина, сплю на етюдах, з натурного класу не вихожу. Так ніколи, так ніколи, що часу нема написати і невеликої цідулки“¹⁾.

Хоча Шевченко працював і коло иньшої, опріч гравюри, малярської штуки, але гравюра найбільш його захочувала і найбільш брала у його часу.

Ми вже трохи знаємо, які спонукання кермовали його взяти ся до гравюри. Признаючи себе невидатним живописцем і до заслання, він тямив, що 10 літ заслання і непрактиковання в живописї лходїю вплинули на його таланти. Тимто ще в Новопетровському він прирадив собі, вернувшись до Петербургу, взяти ся до гравюри, попрацювати коло неї два роки, а потім, перебравшись на Україну, взяти ся робити гравюри акватинтою. Не самі тільки особисті інтереси материяльні тягли його до гравюри: кермовала їм ще иньша високоблагородна думка громадська, патріотична. Він відав, що велика сила прекрасних творів живописи приступна тільки богатырям, а гравюру, яко річ дешеvu, можна ширити і в масі. Опріч гравюр з великих творів живописи, він гадав з часом пустити в світ і гравюри з власного твору „Притчу про блудного сина“ припасовуючи її до сучасних норів людських²⁾. Була у його думка гравировати і пускати в масу малюнки з історії і побиту України. Початок сього він потроху зробив колись в своїй „Живописній Україні“³⁾.

Взявшись до роботи коло гравюри, наш художник, очевидно, интересовав ся великим в офортї і живописи авторитетом Рембрандтом⁴⁾. Списками з його картин і почав він свою працю коло гравюри. Першими працями за той час були пять гравюр з Рембрандта: „Виноградарі“, „Сцена в купецькій конторі“ і ин. До тогож часу належать його офорти: „Дві українки“, „Одалїска“, „Голівка“, „Українець-прочанин“, „Розхрістана женщина, що спить тримаючи в ротї папіроску“, і власний портрет його⁵⁾.

Опріч гравюри Шевченко малював олівцем, сепією, акварелею і олійними красками. Сюжети на свої малюнки він брав переважно

1) Основа 1861 кн. X стор. 16.

2) Кобзарь 1895 т. 3.

3) Рус. Стар. 1883 кн. IX стор.

4) Истоп. Вѣстн. 1896, червень стор. 899.

5) Ibidem 901.

з історії і з сучасного йому побиту України. Напр. великий малюнок сепією „Дніпрові Русалки“, „Хмельницький перед кримським Ханом“, „Смерть Хмельницького“, „Смерть Мазепи“. До сього-ж часу належить богацько ескізів його з життя казарменного і з природи закаспійських степів¹⁾).

Б. Г. Суханов памятає, що на замовлення Кочубея Тарас малював олійними красками портрет з того Кочубея, що зробив царю Петру донос на Мазепу. Збираючись малювати той портрет, художник наш, взявши раз з собою Суханова (тоді ще підлітка) пішов з ним в якусь величезну академічну комору і довго предовго рив ся там між всякою старовиною, шукаючи якийсь портрет з якогось гетьмана, потрібний йому на те, щоб вірно зробити убрание на Кочубею. Нарешті знайшов портрет якогось старого чубатого пана; охрестив його „Мазепою“ і поволік в студию. Художники, що провідували Шевченка тоді як він малював Кочубея, в один голос хвалили його роботу, а він вельми з того радів і отсе було підійде до свого Кочубея і почне прикладувати до його ріжні призвища, хоч і лайливі, але ніжні²⁾).

З малюнків сепією д. Суханов пригадує „Турка“ з ода-ліскою біля його; на другому малюнку були дніпрові русалки, що тягли на дно річки молодого козака; козак чомусь не добре виходив і Тарас Григорович кілька разів змивав його, називаючи „бісовою дитиною“. Натурником за для козака доводилось бути Суханову кілька разів. Мусів він лежати на канапці, спустивши руку й ногу, часом в позі доволі трудній. Приходячи учити ся до Шевченка, д. Суханову ні разу не трафляло ся стрівати у його натурниць. З сього знати, як обережно пікловав ся наш художник про свого молодого учня. Ми зараз побачимо, що до його приходили натурниці за для русалок, але він беріг свого учня, щоб в молоде серце до його ні на єдину хвилину не залетіла яка будь не добра думка, дивлячись на натурницю!

З Тарасового листу до Макарова³⁾ знаємо, що він малював „Русалку“, (її потім придбав собі Петро Кочубей). Художник довго бідкав ся, щоб знайти задля тієї „русалки“ відповідну гарну натурницю з козацькою вродою. Запоміг Тарасови в отсій справі молодий художник Грицько Честахівський. В Петербурзі перебувала тоді родина Українців, крєпаків князя Голіцина — Соколенків.

¹⁾ Ibidem 900.

²⁾ Київ. Стар. 1885 жн. 2 стор. 233—4.

³⁾ Зоря 1896 ч. 5.

У тій родині була вельми вродлива дівчина Одарка. Пани віддали її до однієї модниці-Французки учити ся шитву. Честахівський став прохати Одарчину сестру Горпину, щоб пішла з нею до Тараса. Сестри довго змагались, нарешті згодились. На другий день Шевченко, дякуючи Грицькови, говорив: „учора, вперше після того як лиха доля вигнала мене з України, у мене був великдень. Учора я зрадив, повеселів, оновив ся серцем, так як радють віруючі, коли дочитають ся до Христа під великдень. У мене наче важкий камінь з грудей зсунув ся. Перебувши 10 літ на заслання, наче в густому тумані, не бачив я сонця, а вчора чорнява Одарка, як маків цвіт на сонці, загоріла ся в моїх очах, освітила мої очі і розігнала туман з душі. Яка вона люба, душа у неї славна, чиста, ще не зачужила ся смердючим духом. Як пташка божа вона нащобетала мині в отсіх мурах сумних. Наче неня Україна тхнула мині в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневого садку та трави зеленої. Як побачив я чистісеньку свою людину, як почув рідну мову, так і потягло мене на Україну. Колиб швидче літо, помандрую туди“. Честахівський розповів Тарасови, що Одарка крепачка, що один її брат Федір кухарем, другий — Микола слугою у князя, а третій Петро — маляр — попихач у княгині. Тарас насупив брови, наче темна хмара насумрила йому очі і мовив: „горе, горенько в світі, лишенько тяжке! Яке добро гине, а ратовати нікому!“¹⁾.

VIII.

В домі графів Толстих спізнав ся Шевченко з дідичкою з Слобідської України Наталією Борисовною Сухановою, людиною освіченою, розумною і велико-світською аристократкою. У неї, отак як і у Толстих, збирали ся в Петербурзі письменники, художники і учені. Небавом і наш поет став бажаним відвідувачем гостинного дому Суханової. Усі в домі, найпаче діти, зараз же полюбили „присадковатого, вусатого, лисого Шевченка“. Найпаче-ж горнули ся до його і пильновали догодити йому крепачи-слуги Суханової. Усі вони (Українці) давно знали про його, усім їм він був близьким, дякуючи тому, що у „дворецького“ Пивоваренка був „Кобзарь“ старого видання (років сорокових). Отя маленька, заяложена книжка переходила з рук в руки, з пекарні в прихожу і навпаки. Вірші

¹⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2 стор. 141—3.

з неї слуги повиучували на пам'ять. Ті вірші своїми теплими, рідними мотивами помагали крепакам бідолашним перелїтати в думках на рідну Україну. Простота, ласкавість і симпатичність поета так, мимо волї, вабили кожного до себе, що він, познаемившись з домом Суханової-Подколзіної, зразу придбав собі симпатії усіх домашніх, починаючи з зашнурованих гувернанток-анґличанок і кінчаючи лакеєм. Трохи важкі, але ні трохи не вульгарні рухи його, його проста річ, його добра розумна усьмішка, усе якось вабило до його, причаровувало, робило вражінне старої знайомости, старої дружби“.

Отак, майже через 25 років після смерти Тараса Григоровича, згадує про його син Суханової Борис Гаврилович¹⁾.

Шевченко тоді вельми бідкав ся на гроші; у його було, як писав він до Щепкина²⁾, „таке безгрошівє, що ні на що було і „Гуґенотів“ подивити ся“. Щоб заломогти йому просто, давши гроші, хоч би в позику, про се годї було й думати, ні в кого-б не повернув ся язик і вимовити се. Так от Суханова і вдала ся до його просячи вчити сина її живописи і таким чином гонорар за науку став запомогою. Малий Суханов тричі що тиждня приходив в студию до Шевченка. Наука обмежовувала ся мальованнем горшка з квітками в різних положеннях. „Наука, каже Б. Г. Суханов, великої ваги не мала, бо була монотонна, але задля мене було суцим сьвятом їздити задля неї в академію“. Інколи Шевченко спиняв науку і брав свого учня в академічну бібліотеку, або в Ермітаж, чи до кого з колекціонерів, щоб подивити ся на який небудь, невиданий ще Рембрантовський офорт. Ученик ішов з своїм учителем радо, з гордощами. Інколи було Тарас Григорович почне своїйому учневи читати „тихим, добрим своїм голосом“ свої українські вірші. Дитина не гаразд розуміла нашу мову, одначе слухаючи вірші, готова була плакати, так жалістно, так ніжно читав кобзарь свої твори. Перечитавши, поета виясняв тему. Напр. раз прочитавши Сон („На панщинї пшеницю жала“), Шевченко довго розповідав хлопцеві про те, як тяжко бідують крепаки і що з визволенням їх з крепацтва почнеть ся задля них нове житє.

Поправляючи роботу свого учня, художник часто розповідав йому про своє житє салдацьке в степу киргизькому. Раз якось, розповідаючи про побут салдатів, він показував йому і малюнок,

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 229—238.

²⁾ Основа 1861 кн. X стор. 16.

як карають горопашних жовнірів шпиц-рутенами. Оповідане довело дитину до сліз. На другому малюнку з тієї ж самої теки, було намальовано, як п'яні крамарі пражуть яєшню, розвівши огонь з „кредитних білетів“ (банкнотів). Коли учню нудно стане було малювати квітки, він почне розпитувати художника про Україну, про Січ, про гетьманів: добряга учитель з великою охотою розповідав, як наші козаки „без пощади били Ляхів“.

В робітню до Шевченка вельми часто заходили провідати його Українці, частійш за все Куліш. Розмова тоді зараз переходила на українську мову. Суханову трапляло ся бачити в таких випадках сердешні сцени, з палкими поцілунками, горячими обіймами і навіть з слізмами.

Раз якось хтось з таких провідачів приніс Тарасови великий портфель малюнків, що був у когось на схованці. Тарас вельми радів, розглядаючи малюнки з того портфелю. Між малюнками був акварельний ескиз роботи Карла Брюлова. Шевченко подаровав його своєму учневи; потім достав з поміж тих малюнків „портрет якогось молодого чоловіка з свічкою в руці і спитав Суханова: чи вгадає, кого то намальовано? Суханов не вгадав. Тоді Тарас повідав, що то його власний і власної його роботи портрет, зроблений ще за молоду.

Того ж часу Шевченко подарував Сухановій власної роботи малюнок, зроблений тушем. Се та казарма, яку я згадував в нарисі про перше заслання поета. Сей малюнок інтересний ще й тим, що се була перша праця Тарасова на заслання. Б. Г. Суханов береже у себе в альбому той малюнок, яко „св'яту цінність“¹⁾. Сей самий малюнок спричинив ся і неприязни, що стала ся потім між Сухановою і художником.

Минуло два роки з того часу як Шевченко подаровав той малюнок Н. Б. Сухановій. За сей час він вельми часто, попросту, коли тільки бажав — приходив до Суханових і став не мов сім'янином їх. Якось став Тарас прохати Наталю Борисовну, щоб дала йому той малюнок, бо він хоче зробити з його фотографію. Сухановій здало ся, що поет не говорить їй правди; але щоб не образити його, відмовивши йому просто, вона сказала, що питає у професора Піменова, що він скаже. Піменов був приятелем обох їх і щиро відповів, що Шевченко жалкує, що так легковажно позбув

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 ст. 238. Фотографію з сего важного малюнку зроблено у Відні і дістати її — хто бажав — може у мене.

ся того малюнку. Опріч того Суханова зауважила, що альбом, куди заклеєно той малюнок, такий великий і коштовний, що якось ніяково давати його незнайомому їй фотографови, а через те вона написала Тарасови, що сама повезе альбом до відомого в той час фотографа Робиляра. Тарас відповів на те гнівно і перестав ходити до Суханових. Довго після того і сама Суханова і приятелі її і Шевченка захожувались всяким чином умовити Тараса Григоровича, що-б вернути добрі старі відносини. Нічого з тих заходів не вийшло¹⁾.

Одначе високе поважання до нашого поета через отсю пригоду ні на одну волосину не поменшало в родині Суханових. Споминки Бориса Гавриловича дишуть не тільки сердешно-теплою любовю, але й глибоким поважанням до пам'яті свого славетного учителя.

Трапляло ся, що наш поет художник давав, і доволі оригінально — лекції живописі і доні графів Толстих Катерині Федорівні. Інколи було зовсім несподівано по обіді зайде він до неї і каже: „Серденько мое! беріть швидче олівець да ходімо“.

— „Куди се? питаєть ся Катерина Федорівна.

— „Да я отам знайшов дерево; та ще-ж чи не дерево! ходім!“

— Та деж се чудо?

— „Та отут недалечко, на „Середньому проспекті!“²⁾ ходім бо вже швидче“.

Ідуть і стоячи малюють вони в свої альбоми те дерево на „Середньому проспекті“, а потім йдуть вони на набережжє Неви і любують з переливів тонів сонця, коли воно заходить.

Не відаю, каже Катерина Федорівна, кого з нас більш обгортав захват: чи мене — дитину, чи його, старого, що в своїй многострадальній душі зберіг таку силу дитячо-свіжого почуття до краси природи³⁾.

ІХ.

В лїтку того 1858 року саме 20 липня приїхав до столиці Микола Костомаров⁴⁾. Довідавшись, що Шевченко живе в академії, він якось ранком о годині 7 прийшов до його.

Тарас сидів за роботою.

¹⁾ Київск. Стар. 1885 кн. 2 стор. 239.

²⁾ Назва вулиці на Василевському острові в Петербурзі.

³⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 839.

⁴⁾ Литер. Наслѣдіе стор. 106.

— „Здоров був Тарасе! мовив наш історик, ввійшовши в робітню до Шевченка!

Поет не пізнав свого старого друга. Вставши з місця, зробив два ступні наперед і скинувши на Костомарова здивовані очі, стояв мовчки та оглядував його з голови до ніг. Нарешті мовив по російськи:

— „Дозвольте довідати ся — кого маю честь бачити?“

— „Хіба таки не пізнаєш?“

— „Ні! не пізнаю“.

— „Та не може бути! ось ну, лишень, придивись! прислухай ся до голосу, згадай минуле. Пам'ятаєш: Київ, Петербург, „Ціпной“ міст“¹⁾.

Шевченко дивив ся, придивляв ся, пригадував, нарешті стенив плечима і каже: „Ні, не вгадаю! вибачте“.

Ще якийсь час Костомаров не казав хто він, сподіваючись, що Тарас пізнає його. Даремно!.. Потім взявши, замість холодно-ввічливого тону, тон приятельський Тарас мовив:

— „Та годі вже! не пізнаю. Кажіть хто ви, не мордуйте мене“.

— „Ти-ж, Тарасе! колись віщував, що ми побачимось в Петербурзі. От воно так і стало ся“, мовив Костомаров, все таки не кажучи хто він.

Але Шевченко і після сего не догадав ся... Міркуючи, згадуючи і розводячи руками, він мовив, що жадним чином не може пізнати. Тоді Костомаров назвав себе.

Шевченко вельми схвилюваний припав до його і з слізьми на очах, почав обнімати та цілувати його.

Набалакавшись, старі приятелі пішли в ресторан снідати. З того дня і доки в кінці серпня Костомарів не виїхав в Саратов, вони бачили ся що дня, чи у кого з знайомих, чи в ресторані Палкина, де Костомаров звичайно вечеряв.

Отоді Костомаров спостеріг за Шевченком другу вже — перша була у Києві р. 1846 — „вихватку запорожського чудацтва“²⁾.

Умовили ся вони піти до якогось антикваря в Петербурзі, щоб пошукати якоїсь рідкості бібліографічної. Тарас одяг ся в полотняну блюзу, доводі подерту і вельми заміськану в краски; на ноги обув поганенькі, зношені шкарбани, а на голову пошматований

¹⁾ Била „Ціпного Мосту“ було 3-є відділеніє.

²⁾ Литерат. Наслѣдіє стор. 107—108.

картуз. Уся постать його нагадувала, або козака Голоту з української думи, або якого-небудь урядника-пянничку, що його прогнали з служби, а він, зустрічаючи прохожих, промовляє до них: „пожертуйте бідному дворянину“. В такому убранню Тарас пішов з Костомаровим через Невський Проспект. Що се було чудацтво, каже Костомаров, (подібно як ото р. 1846 у Києві знати з того, що на пляцу коли Тарас зустрівши Костомарова почав сьпівати), дак Тарас ні до того, ні після того ніколи більш не ходив в такому убраню¹⁾.

Що Шевченко любив таки часом почудаковати, можна отут до речі пригадати і иньші вчинки його з тим же таки — добрягою художником-істориком. Р. 1859, коли Костомаров став професорувати в Петербурзькому університеті, він вельми працював тоді по бібліотеках, найпаче в Публичній Бібліотеці. Щоб не марновати дорогого часу на ходню, історик закватировав поруч з Бібліотекою в домі Балабанова. Кватера була добра — простора і світла; та на лихо опостінь з нею був ресторан, де раз по раз грав орґан і різав історикови уха ариями з Ритолето, Трубадура і Травіати. Цілий день історик наш працює було в бібліотеці, а до господи приходив тільки в вечері. Шевченко заходив до його часто і глумив ся з його кватери, говорячи, що вона зовсім не личить професорови, що вона суто гусарська, а не професорська кватера і більш би личило зустріти тут купу порожніх пляшок, ніж купу книжок і паперів. Раз якось Шевченко зайшов до Костомарова під таку годину, коли тому було дуже ніколи, він готовав ся на завтра до відчиту в університеті. Костомаров, відчинивши йому двері, мовив: „чорт тебе приніє, Тарасе! не давати меш мині працювати“. — „Сількісь! відповів Тарас: мині тебе не треба; я прийшов до твого Хоми (слуга)²⁾, а не до тебе. Я хочу переслати поклон твоїй нені, а про тебе мині й діла нема“. Слово по слові розбалакали ся. Шевченко перегадом встане оце щоб іти, а Костомаров його не пускає, „посидь, каже ще трошки“, та отак і пробалакали аж до глупої ночі³⁾.

Другим разом знов так само прийшов поета у вечері, коли історик притягом мусів працювати на завтра⁴⁾. Він сказав Тарасови, що йому неминуче треба до половини ночі працювати. Тарас

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Хома був у Костомарова, можна сказати, „вічним“ слугою. Помер від небавом по смерті свого пана, в маю р. 1885.

³⁾ Вѣстн. Евр, 1883 VIII стор. 841.

⁴⁾ Русск. Стар. 1880, III стор. 604.

зараз же попрощав ся з ним і пішов, але завернув в ресторан, що був опостїнь, застав там декого з своїх знайомих і сїв пити чай, а слугї з ресторану звелїв грати саме ті ариї, які (се він добре відав) надопікали Костомарову. Годин зо двї музика та мордовала історика, нарештї терпець його порвав ся. Він тямив, що поет наумисне дратує його, побіг в ресторан і почав благати Шевченка, щоб він, ради гуманности, не мордовав його такою мукою. „Еге! коли була охота селити ся в „застїнку“, відповїв Тарас, дак і терпи тепер муку“. Знайомі, почувши сю розмову, казали спинити музику, але Шевченко не давав спиняти і гукав: „Нї, нї! валяй з Трубадура, з Рїголето, з Травяти. Се дуже я люблю...“ Одначе з того часу Тарас не заходив вже до Костомарова некликаний, знаючи запевне, що коли історик кличе до себе, значить буде тоді вільний від праці. Кличучи любого і дорогого гостя, каже Костомаров¹⁾, я куповав фляшку руму до чаю. Шевченко випивав її за один вечір і каже було: ти цілої фляшки не став минї, а тільки половину, а другу половину сховай, як прийду до тебе другим разом, тоді й почаствуеш; а то скільки-б ти не поставив, я все випю, хоч би й ціле ведро, дак я й ведро випю; а поставиш пів фляшки, то й того з мене досить“. Пяним його і тоді, як і перше, Костомаров не бачив нї разу.

Костомаров росповїв нам, як він тоді спостерїг, що Шевченко в своїх поглядах і переконаннях лишив ся таким же чистим, яким був і до заслання²⁾, а перш за все він був глибоким демократом не тільки в поглядах, по теорії, він був демократ по самій природі своїй. Вже через отсе одно він ненавидїв крпацтво всіма сторонами своєї душі³⁾. Помітив Костомаров і підупад Тарасового таланту. Було говорено вже, що десятилітнє заслання чисто зруйновали фізичний організм Шевченка. Отся руїна не могла не відбити ся і на талантї його. З заслання до столицї поет вернув ся на 44 роцї свого віку. Задля такого великого таланту, який природа надїлила новому кобзарю України, се не такий ще старий вік, щоб при звичайних умовах житя талант підупадавав уже. В такі года талант, зміцнившись думками і переконаннями і окрилившись відповідно їм, дає найліпші свої твори. Не так було з Шевченком. Самовласте дуже рано обрубало крила їенїю нашого слова, замкнуло йому уста і ужило всіх заходїв, щоб зруйновати йому і здореве і талант.

1) Русск. Стар. *ibidem* стор. 605.

2) Основа 1861 кн. 3 стор. 50.

3) Кобзарь 1876, Споминки Полонського.

І нема нічого дивного, що коли вернув ся Шевченко до Петербургу, дак Костомарову і иньшим старим приятелям поета стало знати, що великий талант підупав. Костомаров помітив що „почуте поетичне було ще у Шевченка сьвіже; любов його до всього доброго, прекрасного пробивала ся ще міцно в боротьбі його з околицькою розпущою, але талант великої творчости його почивнав вже вянути. Останнє почував і сам Тарас і з остраху перед безоднею, що стояла перед ним, силковав ся відвернути ся і запевнити самого себе, що ще не прийшло те, що загрозувало йому“¹⁾.

Не прийшло тоді ще, се правда, але воно йшло, наближувало ся, і умови життя в столиці сприяли йому йти швидче, ніж йшло б воно напр. на Україні. Людям стороннім, найпаче верхоглядним, і тим що бачили його нашвидку, не помітно було, що діється з поетом: їм здавало ся що він здоровий, тим часом він цілу осінь р. 1858 хоровав. Гниле повітре петербурського болота точило, наче той шашель, зруйноване Тарасове здорове. Ніхто не помічав того, що Тарас нездужає. Тяжкий вплив недугу нікому незримого, а разом з ним і тягар роботи Шевченко висловив одному тільки Щепкину в листі 22 листопаду та ще самому собі в віршах писаних того-ж дня:

„Я не нездужаю нівроку,
А щось такеє бачить око
І серце жде чогось, болить,
Болять і плаче, і не спить
Мов негодована дитина...“

Х.

За увесь час, починаючи з приїзду Тараса в Петербург бачимо серед письменників наших, роснйських і польських найсердечніші відносини до його і ту повагу, на яку мав право і його великий талант і пережиті їм дійсно великі страждання.

В справах літературних українських він став не тільки ясною зорею, робітником, але й головним порадиником, „первоначалником“ як мовив дуже вірно Білозерський.

Наші Українці тоді саме заходили ся біля свого письменства. Куліш лаштовав „Хату“, і вже витала думка спорудити український

¹⁾ Основа 1861 кп. 3 ст. 50.

²⁾ Кобзарь 1876 т. II стор. 210.

щомісячний вістник. Вжеж тут не можна було обійти ся без Тарасової поради і праці, яко без тієї духової сили, що й сама працювала і иньших заохочувала і надавала бадьорости і бажання працювати задля свого рідного діла. Пишучи лист 17 січня р. 1859¹⁾ до Кухаренка, Шевченко запрошує і його до праці в „Хаті“ і каже: „у нас тут складаєть ся „Хата“, так чи нема у тебе якої доброї деревини на крокву, або на сволок? Як є, то присилай“.

Сердешні відносини до Шевченка Білозерського, Куліша і Марка-Вовчка виразно бачимо з їх коротеньких цидулок. Білозерський, як бачимо²⁾, поспішає до його поділити ся з ним своїми радощами родинними і не заставши його в господі пише до його: „сегодні ранком Бог дав нам сина. Маємо надію, що не відмовите з нами покумати ся. Благословіть же малого козака на виріст і на розум“.

В невеличкій сім'ї українських письменників, що того часу перебували в Петербурзі, значне місце займала тоді жінка Опанаса Марковича — Маруся „Народні оповідання“ видані р. 1857 під псевдонімом Марка-Вовчка, зажили Марковичці великої слави. Шевченко раював, читаючи ті оповідання, ще до приїзду в столицю. Перебуваючи в Нижньому Новгороді, він від проїзжого земляка лікаря Малюги довідав ся, хто пише під псевдонімом Марка-Вовчка і в записках своїх 18 лютого р. 1858³⁾ помітив: „Яке високе творінне прекрасне отся женіцина (Марковичка); треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її натхнення“.

Річ певна, що особисто з Марковичкою Шевченко спізнав ся або в кінці р. 1858, або з самого початку 1859, бо вже 24 січня 1859 у його вилили ся дивно прекрасні, присвячені Марковичці, вірші:

„Не давно я по за Уралом
 Блукав і Господа благав:
 Щоб наша правда не пропала,
 Щоб наше слово не вмірало
 І виблагав. Господь послав
 Тебе, нам кроткого пророка
 І обличителя жестоких
 Людей неситих...“

¹⁾ Зоря 1894 ч. 5.

²⁾ Чалый стор. 131.

³⁾ Кобзарь т. 3 стор. 173.

Була гутірка, що спізнавшись з Марковичкою, Шевченко був якийсь час навіть закоханий в ній. Фактичної указки на се ми досі ніде, ні в чіїх споминках або в листах не помітили і ні з чого не знати, щоб між Шевченком і Турґєнєвим було притаєне ворогованє за відносини до Марковички. З одного листу Тараса¹⁾ знати тільки, що він з душевним теплим поважаннем поводив ся з нею і називав її „любою донею“. А з переписки Турґєнєва відомо, що великий романист російський був прихильником Марковички і геть несправедливої був думки про її чоловіка Опанаса. Геть пізнійш першої знайомости з Шевченком, саме в осени р. 1860 Марковичка перебувала в Парижу. Там був і Турґєнєв і 12 жовтня писав до одного свого приятеля в Петербург, просячи допомогти Опанасови дістати посаду, кажучи, що „коли Опанас мати ме добру платню на посадї, то принаймні не грабоватиме її“ (своїє жінки)²⁾ А леж, кажу я, що до Шевченка, так ніде не зустрічав я найменшого натякання на ворожі відносини між ним і Турґєнєвим. Можна сказати, що останній до якогось ступня дивив ся на Шевченка, як кажуть, з гори, — такий принаймні тон пробиває ся де інде в його споминках.

Такий тон, і то де-неде почув ся миві тільки у Турґєнєва, з иньших видатнійших письменників російських, з якими Шевченко був тоді знаемий, усі поводили ся до його з високим поважаннем, пильновали трактувати його яко свого семяннина, а иньші були найщирійшими приятелями його. Бачимо, що коли 40 чоловіка письменників російських спорудили 10 бересєля р. 1859 обід на честь актора Мартинова, вони запросили до свого гурту і Шевченка³⁾.

Бачимо знов, що твори його пильновали перекладати і друкувати в журналах російських поети: Курочкин, Мей, Гербель і иньші, а Іван Аксаков хотїв в своєму виданню „Парусь“ друкувати в оригіналі Шевченкові твори. Епізод запросин Шевченка до участі в „Парусі“ дуже цікавий. Сучасним українським письменникам варто зауважити на його і дещо з його замітити. Тим то я і спію ся трохи біля його.

В пресї російській, здавало ся, починало тоді днїти; повстав був незвичайний дога рух мисли і видаванне нових журналів. Славнофіли на чолї з Іваном Аксаковим не вдовольняли ся вже своєю московською „Русскою Бєсѣдою“ і заходили ся видавати в Москві

¹⁾ Правда 1875 стор. 174.

²⁾ В. Европ. 1885 кн. 3 стор. 36.

³⁾ Русск. Ст. 1890 X стор. 155.

новий свій тижневий орган „Парусь“ під редакторством Івана Аксакова. Одному з головних робітників Р. Бєсѣди Михайлови Максимовичу доручено було запросити до „Паруса“ Шевченка, Куліша і ин. українських письменників. У Максимовича з Кулішем тоді саме трапили ся не добрі відносини, через що він вдав ся безпосередно тільки до Шевченка, просячи його покликати до „Паруса“ і Куліша. 15 листопаду Максимович між иньшим ось що писав до Шевченка: „Аксаков притьмом просить, щоб йому (можна було) надруковати в „Парус’ї“ ті твої вірши (Вечір, Пустка і иньші), що лишив ти задля „Бєсѣди“ і коли книжка твоя „Кобзарь“ вийде до нового року, так чи не можна иньших твоїх віршів наділити йому задля першого числа „Парус’у“?”

Не відаємо власних слів Шевченка, якими він відписав до Максимовича, але маємо в сій справі Кулішов лист, такий цікавий і великоважний, що не можемо не навести його цілком. От що Куліш написав до Шевченка¹⁾:

„Дивую ся я, не надивую ся: чогоб мині плисти з своїми віршами по суші під „Парусом“? Хиба я Олег, нехай Біг криє, або що! „Парус“ у своєму універсалі перелічив усі народности, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькі родичі: як наш батько горів, так їх (батько) грів ся. Не годить ся мині давати свої вірши під „Парусь“ і того ради, що його надуває чоловік, котрий вступавсь за князя любителя хлости. А вже коли в Москві даватимуть хлосту, то даватимуть її і на Україні. Ще цар Микола постановив в своїх артикулах, щоб москалів (жовнірів) з Українців карати більш соромом, і карати словами, або розумно вимовляти, а не сікти різками. От се й знак, що наш народ виїшов уже з того росту, щоб їсти березову кашу, а хазяїн „Парусу“, маючи нашу народність ні за що, думає, що „для хахловъ усякий законъ бряде“.

Отсі золоті слова Куліша і нині не стратили своєї великої ваги за для Українців, що охоче і притьмом біжать працювати під чужими „парусами“; шкода тільки, що сам Куліш зрушив свій символ і пішов плисти під парусом „Русскаго Обзорнія“.

Шевченко зрозумів велику правду Кулішевих слів і яко великий патріот і наскрізь щирий син України, згодив ся з ними і написав про те до Максимовича. Одначе останній, замість того щоб і самому стати на ґрунті інтересів України, почав велюгати і писав до Тараса: „дурний би лоцман був, колиб не забажав і не запрохав

¹⁾ Чалий стор. 136.

такого пловця як ти, споружаючи свого дуба, чи паруса. А що він (Аксаков) не доглядів був посадити і нас, то се не зовсім гарно, але і не так вже погано, щоб зовсім цурати ся доброго чоловіка. Недоглядня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слово про березову кашу. Минї также як і тобі прийшлося воно дуже не по нутру. А колиб ти бачив, як розходив ся був старий Щепкин, так і Господи! Ти знаєш ще: те вельможне княжа само з роду нікому не давало ні одної ложки березової каші, мабуть з роду воно не бачило, як і годують єю, хоч і наварило такого кулішу, що як кажуть у нас: „крупина за крупиною ганяєть ся з дубиною. А тепер воно, як баранча між вовками і само було задумало завити по вовчому, та схаменуло ся. І кому на віку не трапляло ся помилити ся то в слові, то в ділі. От хоч би й наш горячий Куліш! Ну та Господь з ним! і з тим вельможним і з лоцманом! щастя їм Боже на все добре, бо всі вони хочуть добре і рвуть ся на добро, кожен по своєму його розуміючи“¹⁾.

В томуж таки листі Максимович згадує про якусь цікаву і досі нез'ясовану пригоду, що „якийсь паливода навіжений за границею напакостив Тарасови“. З дальших слів знати, що „пакость“ та дотикалась до Тарасових віршів, бо Максимович пише далі: „твоя збірка вийшла б і з під тутешньої цензури, нехай би сам шеф жандарів процenzував з своїми многоокими архиянолами. Не всеж у тебе таке, що не можна пропустити. Більша половина такого, ще й ваш (петербургський) гасило Мацкевич (цензор) і московський Безпоминки піднишуть: „печатать дозволяється“. Ну з таких і нехай буде тепер нова збірка, а що у тебе є такого, що скаже, те нехай вилежить ся, наче добрий лен“.

З номіж письменників російських найбільш сприятелив ся Шевченко з братами поетами Василем і Миколою Курочкіними. Вперше спізнав ся він з ними на обіді, споруженому на честь його 26 квітня нашим земляком дідичем Сошальським²⁾, і небагом після того вони щиро сприятелили ся. Спонукало їх до дружніх відносин — раз те, що між ними в перенятливости натури і на шляху життя було чимало де-чого спільного, а вдруге і те, що Василь Курочкін був щирим „обличителем людей неситих“ і всякої неправди людської. Він, як і Шевченко страшно не любив служби військової; а про те мусів іти до неї, хоча й не довго служив. Убожество і спеціальна освіта кадета ихнули його до війська.

¹⁾ ibidem 137.

²⁾ Кобзарь т. 3 стор. 198.

Перенятлива, як і у Тараса, повна спочутя до вбогого, темного і придавненого брата, спочуте до світу, до правди і до поступу, а разом з тим такаж непрактична, як і в Шевченка, і такаж благородна душа Василя Курочкіна не спроможна була байдуже дивитися на гнобительство і неправду в війську. Він скомпонував з того приводу одну поему, за яку (друкована вона не була) його тримали цілий рік на гауптвахті військової, а потім цілий місяць в казематі у фортеці. Відбувши кару, він покинув військову службу і засновав з 1 січня р. 1859 сатиричний журнал „Искру“¹⁾. Журнал зараз же зажив собі великої популярности, бо опріч того що там працювали такі поети як О. Толстой, О. Жемчужников і ин. і такий високоталановитий карикатуриста як Микола Степанов, Искра в той час була, можна сказати „Колоколомъ“ „съ дозволенія цензуры“ і без милосердя, не поблажливо виводила на світ темні сторони і урядників і суспільства.

Які були сердешні відносини між Курочкіним і Шевченком бачимо з кількох коротеньких записок першого до останнього, які подав в своїй книзі д. Чалий. „Переклав я, пише Курочкін до Тараса твої „Слези“, та не скажу, чи до ладу. Коли Гербель прохати ме у тебе отсіх перекладів, так дурно не давай йому“.

Друга: „Що отсе за знак, Тарасоньку! що про тебе ні слуху, ні духу? Я тричі заходив в академію, стукав ся в ті двері, на яких крейдою написано Ш., але ніхто не відчинив, так я й назад. Тим часом не відаю, чи виодобав ти мої переклади твоїх „Долі“ і „Музи“? Дай мийі ще твоїх заповітних віршів“.

Не маємо жадної звістки, щоб Шевченко спізнав ся з тодішнім популярним поетом російським Некрасовим. Д. Чалий справедливо дивує, що Некрасов, котрий своїми народними думками повинен би найблизше стояти до нашого національного поета, лишив ся „ніби з боку“, а Шевченко, що дорожив знайомостію з кожним, навіть невеликим талантом, не тільки не старавсь спізнати ся з Некрасовим, а навіть не признавав його поетом, а казав, що він віршомаз партацький. Певна річ, що причина сьому лежала не в „конкуренції“, а десь глибше²⁾.

Не тямлю я чому д. Чалий не висловив нам власної думки про ту цікаву причину? Мині здаєть ся причина перш за все в природі двох письменників: Шевченко родив ся крєпаком, Некрасов — в о л о д а р е м к р е п а к і в; перший був демократ з крє-

¹⁾ Искра істновала до р. 1873.

²⁾ Чалий стор. 134.

паків, ворог всякої неволі; Некрасов — демократ з панів і оплакуючи неволю крепаків, не визволяв з неволі власних рабів. Така різниця тяжкого плачу, висьпіваного хоч би в „Парадному под'їзді“, з сумним фактом володіння автором крепаками, річ певна, вражала Шевченка, у котрого слово не розходило ся з ділом. До того-ж Шевченко запевне чув і ті гутірки, які ходили в Петербурзі про Некрасова і про які, хто цікавий, нехай прочитає в споминках Головачевої¹⁾.

Польські письменники і взагалі оśвічені Поляки поводили ся що до нашого кобзаря з великою шанобою. Виразно бачимо шанобу в відносинах до Шевченка поета польського Желіговського. Перед поданням до цензури своєї драми з побуту народного Желіговський запрошує до себе нашого поета, щоб перечитати йому ту драму²⁾. Коли Поляки заходили ся в Петербурзі видавати свою часопись *Słowo*, на пораду в сій справі прохали і Тараса. Нарешті Желіговський присвятив йому прекрасні свої вірші: „Do Brata Tarasa Szewczenka³⁾“.

Д. Чалий, не ймучи віри в щирість відносин Поляків до Шевченка, каже⁴⁾:

„Вони, величаючи Тараса батьком, пильновали прицепити до його свої тенденції. Не з проста-б то поет польський Сова присвятив йому свої вірші „Do poety ludu“, читав серед Українців свою патріотичну драму і гукав: „kochajmy się“. Ще більш налягав на нашого кобзаря Сераковський. Не відомо, на чому-б скінчила ся ся дружба, питаєть ся д. Чалий, колиб кобзар дожив був до р. 1863, себ то до польської революції“.

Мині здаєть ся, що висловлені д. Чалим думки такі хоробливі, що не варто довго змагати ся проті них. Ми не маємо жадної основи не няти віри в щирість відносин Поляків до Шевченка. Ми вже відаємо, скільки запомоги моральної зазнав наш кобзар в Оренбурзі і в Новопетровському від Герна, Сераковського, Богдана Залеского і ин. Знаємо, що Сераковський і в Петербурзі додавав праці, щоб добути Шевченкови амністию. Чи можна ж гадати, щоб його добре серце не почувало до Поляків вдячності і відвертало ся від них. Але не саме тільки почуте особисте викликало у його відомі вірші „Ляхам“. Ні, рукою його водила, коли він писав ті вірші,

1) Ист. Вѣст. том 37 стор. 486 і далі.

2) Чалий стор. 131.

3) Записки Шевченка стор. 204.

4) Чалий стор. 128.

та свідомо думка, яку він з иньшими Українцями положив в основу програми Кирило-Методіївського брацтва.

Не скажу, чи читав д. Чалий Совині вірши, присвячені Шевченкови, але в них нема й натяканя про яку будь польську тенденцію. Сова перш за все витає нашого кобзаря за те, що він „pracował nie na sławę, lecz serc braci słuchał krzyku“ і „powtórzył głośnem echem zabronionych jęków dźwięki¹⁾“.

Трудна і невдячна річ вгадувати, на чому-б скінчило ся приятелюванне Поляків з Шевченком, коли-б він був дожив до революції р. 1863? Певна річ, що він не пристав би ні до відбудовання шляхетської Польщі р. 1772, ні взагалі до панських тенденцій, але не пристав би і до „обрусенія“: не пішов би служити йому, як деякі Українці.

XI.

В грудні 1858 р. приїздив до Петербургу великий трафік, артист в Шекспировських ролях Айри Ольдриддж. Час його перебування в Петербурзі був у Шевченка часом великого раювання.

Ми вже знаємо, що Шевченко вельми любив театр і завжди, скоро мав спромугу, ходив на спектаклі драматичні і оперні. Після першого спектакля, як Ольдриддж виступив в ролі Отелльо, Шевченко не пропускав вже ні одного спектакля з Ольдриджем. Небавом йому довело ся особисто спізнати ся і сприятелити ся з великим Мурином.

Грудня 29 графиня Настасія Івановна прислала до Шевченка таку записку: „Будьте ласкаві, Тарасе Григоровичу! Приходьте завтра до нас. У нас від 7 до 10 години читати ме Ольдриддж. Покличте Гулака і Куліша“²⁾.

Ольдриддж говорив мовою англійською, якої Шевченко не розумів, ще меньш Ольдриддж розумів мову українську, або російську, а про те за годину після першої їх особистої знайомости у Толстих вони вже були приятелями. Посприяли сьому доні Толстих, ставши задля поета і трафіка товмачами³⁾.

Але ще більш сприяли тут обопільність душ. Душа великого поета мученика розуміла і без слів душу великого трафіка, такого-ж з природи демократа вольнолюбного і жерця благородної

¹⁾ Записки стор 204.

²⁾ Чалий стор, 131.

³⁾ Кобзарь 1876, Споминни Мікеніпа.

штуки, як і Шевченко. „Їм не можна було не сприятелити ся, справедливо говорить К. Ф. Юнге¹⁾. В обох у них було занадто богацько загального, в обох душі були чисті, чесні; обидва вони дійсно суцї художники, в обох тяжили гіркі споминки віку молодого і утисків. Ольдريدж з самого молоду загарливо любив театр, але „цївільзаторі“ Муринів заборонили їм, нарівні з собаками, входити в театр. Щоб попасти в оту „святю-святих“, Ольдريدж мусїв наняти ся за лакея до одного актора... А Шевченко? Хиба він з ласки Енгельгардта не зазнав кари на тілі за те, що полюбив штуку малярську!“

Ольдريدжеви вельми трудно було вимовляти наші наймення, через те він не називав Шевченка Тарасом Григоровичем, а звав його The artist.

Буваючи у Толстих, Ольдريدж і Шевченко часто сьпівали один одному свої народні пісні. Часом до них прилучував ся третій знаменитий артист Антін Контський: він або підігравав Тарасови українські пісні, або-ж наганяв тиху тугу величними гукми Моцартового Requiem'a, або-ж після того звеселяв слухачів мазуркою Шопена²⁾. Українські пісні Ольдريدж вельми любив, а музика Контського доводила його до захвату.

Він часто з дітьми Толстих ходив гостювати до Шевченка, а Шевченко малював з його портрет. Прийшовши, він якийсь час сеансу сидів поважно, спокійно, давав малювати, але жива натура його довго не видержувала спокою, він починав жартовати, кривляти ся, а гляне отсе на його Шевченко — він вдає з себе переляканого. Діти реготали. Тоді Ольдريدж, забувши про сеанс, починав сьпівати оригінальні, мелянхолічні пісні Муринів. А Тарас слухав і так заслухаєть ся, що й олівець упустиць з рук. Отоді вже траїк пускав ся в танок і витинав „gig“. Не вважаючи на оригінальність таких сеансів, Шевченко небавом скінчив портрет. Підписаний художником і траїком той портрет і досі зберігає К. Ф. Юнге³⁾.

Мікешін каже, що портрет той вийшов бп то не гаразд добре⁴⁾.

В театрі на сьнекталях Ольдريدжа Шевченко сидів в льожі або у Суханових, або частійш в льожі гр. Толстих. Ольдريدжова гра робила на його величезний вплив взагалі, а в сценах патетичних він переймав ся таким радісним захватом, що часом звертав на

¹⁾ Вѣст. Евр. 1883 VIII стор. 840.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна стор. XVIII.

себе увагу публіки. Такому ж впливу підлягав і приятель його і Суханових Микола Старов, що теж сидів в льозжі з Шевченком. Суханова захожувала ся вгамовати їх захват, даремна річ! вони були немов несамовиті, і спинити їх не можна було. Така велика була сила високого сьвіжого почуття! Раз в льозжі Суханових опріч Шевченка і Старова були пані аристократки, вони образили ся на Шевченка і на Старова і написали до Суханової докірливий лист. Суханова стала на тому, щоб не брати більш до себе в льожу ні Шевченка, ні Старова. Вони повинили ся, прохали вибачити їм і обіцяли ся бути здержливими, але на другому-ж спектаклі стало знати, що вони не спроможні додержати своїх обіцянок; перенявшись захватом від гри Ольдриджа, вони наробили галасу на цілий театр¹⁾.

В споминках Михайла Мікешіна²⁾ знаходимо оповідання про такий факт. Після спектакля, коли Ольдридж справляв ролю короля Ліра Мікешін зайшов в сьвітличку театральну до трагіка. Він, утомлений грою, лежав і спочивав на фотелю так, як вийшов зі сцени в убрані і з гримом своєї ролі. Коло трагіка був Шевченко: припавши до Ольдриджа він з сльезами на очах цідував його лице, руки, плечи і промовляв загарливо ласкаві слова подяки.

ХІІ.

Вельми мало маємо материялу на те, щоб подати ширші і докладні звістки про жите нашого поета за лютий — май р. 1859, доки він не виїхав на Україну. Річ певна — що йшло воно своєю чергою, нічим не відріжняючись від попереднього. З 17 січня аж до 25 березія зовсім не маємо навіть листів ні до Шевченка, ні від Шевченка. Треба гадати, що за сей час нічого більш меньш видатного в житю поета не трафило ся, але-ж нас інтересують не самі видатні факти, а кожна подробиця з його жита. На жаль не маємо навіть звісток про те, що ото за величання було 10 квітня в страстну п'ятницю у Куліша, на котре він запрошував Шевченка³⁾, щоб поблагословив те величання.

Одначе я не бою ся, що зроблю помилку, постановивши собі дві гадки: а) що за перші три місяці р. 1859 Шевченко більш за все працював коло ірравюри, і в) що осередком думок його того часу було сподіване скасування крєпацтва.

¹⁾ Кієв. Стар. 1885 кн. 2 стор. 237.

²⁾ Кобзарь 1876 стор. ХVІІІ.

³⁾ Чалий стор. 131.

Першу гадку я вивожу з того, що в квітні наш художник подав до ради академічної свої гравюрні роботи, просячи надати йому звання академіка: він до своєї просьби додав, що коли ті гравюри не задовольнять, так щоб рада академічна загадала йому свою програму. Рада признала ті гравюри вповні відповідними. 16 квітня прирадила вважати Шевченка призначеним в академики¹⁾.

Другу мою гадку, опріч всього иньшого підтримують вірші поета написані того часу.

Діло відоме, що діяльність урядових робіт в справі визволення крепаків дивовала тоді і хвилювала усіх ліпших людей Росії. Ретрогради і прихильники крѣпацтва всіма заходами пильнували гальмувати визволення і коли можна — загальмувати його на довгі літа. Ретрогради і обскуранти часом так зручно впливали на молодого царя з нетвердим характером, що здавалося — от-от пропаде справа визволення. До того-ж справу проводили в тайні, в пресі майже не було звісток про рух справи, в відносинах до преси починали пробивати ся віщуні реакції; задля досліду над пресою організовано потайний комітет²⁾. Все отсе, певна річ, тяжко відбивалося на змученій душі поета, і не диво, що вилило ся в віршах його, майже повних роспуки :

„Не жди сподіваної волі!³⁾
Вона заснула. Цар Микола
Її приспав; а щоб збудить
Хиренну волю — треба миром,
Громадою обух сталить⁴⁾“
Та добре вигострить сокиру;
Тай заходить ся вже будить;
А то проспить собі, небога,
До суду Божого страшного...“

Скоро знов чутка перемінила ся, і стали говорити, що справа визволення крепаків не заснула, наш поет переймаєть ся ясною надією, що небавом .

„Спочинуть невольничі
Утомлені руки

¹⁾ Истор Вѣстн. 1896 VI стор. 900.

²⁾ Див. Днев. Никитенка за 1858 р. в Русс. Стар.

³⁾ Кобзарь 1876 т. 2 стор. 210.

⁴⁾ По всіх кобзарях в отсіх віршах друкують спалить, коли се очевидно помилка. Обуха спалить це можна, і Шевченко не вжив би слова спалить. Обух звичайно сталять на те, щоб він добре бив і не плющив ся.

І коліна відпочинуть
 Кайданами куті.
 Радуйте ся, вбогодухі,
 Не лякайтесь дива:
 Се Бог судить, визволяє
 Довготерпеливих⁽¹⁾).

І от в думках віщого поета росте-спіє сподіванє, що по скасованю крепацтва:

„Оживуть степи, озера
 І не верстові,
 А вольнії, широкіі
 Скрізь шляхи сьвятиі
 Простелють ся і не знайдуть
 Шляхів тих владики,
 А раби тими шляхами
 Без івалту, без крику
 Позіходять ся до купи
 Раді та веселі;
 І нустиню опанують
 Веселі села“⁽²⁾).

Крепацтво — се була та глибочно і невимовно болюча рана поета, про яку він не спроможен був говорити байдуже, а в змаганнях доходив до пафосу. Правда, що він і взагалі коли змагав ся, так горячив ся; в горячости його не було ні злоби, ні пихи, був тільки сьвятий огонь почутя правди і справедливости³⁾. Тільки тоді коли він помічав, що суперечник його набираєть ся пихи, він тоді змагав ся причеписто і різко. Тоді він якось систематично вередив своє наболіле серце споминками свого життя гіркого та споминками з крепацтва; тоді він ніби зростав, доходив до пафосу, починав імпровізувати, і імпровізація його силою свого чуття і огню нагадувала геніяльного трафіка Ольдриджа⁴⁾. В змаганнях він часто висловлював ся так гостро, що бесіда його примушувала його розмовників бояти ся за його, або затикати уха і втікати. В годину великого хвилювання душі, каже в своїх споминках Яків Полонський⁵⁾, він відпихнув би хоч кого хижим проявом своєї загарливої ненависти до всього, що нагадувало йому крепацьке житє. Раз якось він, коли

1) Кобзарь 1876 т. 1 стор. 250.

2) *ibid.* 250.

3) Вѣстн. Евр. 1883 VIII.

4) Кобзарь 1876 стор. XVI.

5) *ibidem* стор. X—XIV.

був в гостях у Полонського, згадав свій вік дитинний, згадав що кривняки його ще й досі в крпацтві, з тих споминок він аж заплакав, аж зубами заскреготів і нарешті так кулаком об стіл ударив, що чашки з чаєм полетіли зі столу на долівку і побили ся на черепки. В ту хвилину, додає Полонський, годі було втихомирити Шевченка, та я й не бажав заспокоювати його, бо вповні поділяв його ненависть до всякої неволі.

Додамо ще, що як знати з віршів Тарасових „Така як ти колись лилея“ — так 19 квітня якась „Лилея“, якийсь „Двіпровий цвіт“ чимсь зворушила йому душу і викликала оті високопрекрасні вірші. В день написання він передав їх Честахівському, а останній, на превеликий жаль, почив, не повідавши нам про те, а він певне знав, які умови викликали ті вірші.

Отсе і все, що відомо нам з життя Тарасового в Петербурзі за перші чотири місяці р. 1859. Додати хіба, словами К. Ф. Юнге, „що ще була одна хмара на обрії тодішнього Тарасового життя: його тягло на дорогу йому рідну Україну. Як часто, каже Катерина Федорівна, він мині говорив про свій рідний край любий! Говорив він багацько, говорив гарно. Він малював мині і степи з їх могилами самотніми і хуторі, що тонуть в садах черешневих, і старі верби, що схилили віти, і крутий берег Київ, і його манастирі злотоверхі. „От би де нам з вами пожить, говорив він. От би де вмерти!“ Слухаючи його поетичні бесіди захватні, я полюбила незнаемий мині край“.

Бажання кобзаря поїхати на Україну здійснило ся в червні 1859. Про се і буде у мене наступний нарис, і там бачити мемо заходи і турботи його про поїздку на рідну Україну, що не бачив він її 12 років.

XIII.

На сам кінець отсього нарису гляньмо на той портрет Тараса Григоровича, що подали нам з тих часів видатніші письменники російські: Полонський і Тургенев²⁾.

Тургенев повідав нам в своїх споминках, що з Шевченком він вперше спізнав ся в студії якогось художника (він, на жаль, не назвав його). Приїхав він до того художника з Марковичкою (Марко-Вовчок), що зажила тоді великої популярности, найпаче серед молодіжи, „своима“ Народніми оповіданнями.

¹⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1883 стор. 841.

²⁾ Кобзарь 1876, споминки Тургенева і Полонського.

От яким малює нам Тургенєв Шевченка: широкоплечий, при-садковатий, коренастий, се був козак з слідами салдацької муштри. Голова у його була гостроверха, майже зовсім лиса, чоло високе, зморшковате, очи невеликі, сірі, ніс широкий, губи були прикриті широкими, густими, довгими сивими вусами. Погляд у Шевченка був здебільша суворий і недовірчивий, інколи сьвіттив ся ніжною ласкою, вкупі з доброю, гарною усьмішкою. Постать кобзаря була вайловата і мало хуपाва, рухи спокійні, хода поважна. Голос трохи хрипкий, вимова „чисто-русская“. Не скажу, що розумів Тургенєв під терміном „чисто-русская?“ Коли нашу вимову українську — так се правда. Люде, що особисто знали Шевченка, казали мині, що по його вимові, з третього слова знати було, що він Українець. Инакше воно й не могло бути.

Одягав ся Шевченко в високу смушкову шапку і в кожух з чорним коміром; се був, каже Тургенєв — суцїй, певний Українець. З людьми він поводив ся обережно і майже ніколи не висловлював ся до краю, ні з ким він не зблизив ся вповні, а все був наче на узбочі. Мабуть Тургенєв тут розумів письменників Велико-російських, так і тоді не зовсім вірно, бо, як я казав, з Курочкіним, з Старовим він зійшов ся зовсім близько! Письменникам російським добре була відома Шевченкова доля, талант його вабив їх своєю оригінальністю і силою, але, додає Тургенєв — ледви хто з нас (письменників) надавав таланту його те величезне, трохи що не всесвітнє значіне, яке надавали йому Українці¹. Тут у Тургенєва величезна помилка, бо річ відома, що і Добролюбов і ще більш Григорєв дивили ся на Шевченків талант, яко на талант великий, що має велике значінне¹). Час, що минув по смерти Шевченка, показав, що слова Григорєва²) були пророчими, хоча вага і значінне Шевченка і його творів, дякуючи цензурним і всяким иньшим лиходійним умовам в Росії, ще й досі далеко предалеко від свого зениту.

Самолюбство у Шевченка було велике, але простосерде; без сього самолюбства, без віри в своє призначнє, він пропав би на за-засланню. От з останньою умовою, що каже Тургенєв, згодити ся

¹) Время 1861 кн 4, статья Аполона Григорєва, стор 636—7.

²) Навіть д. Скабичевский, хоч і завів Шевченка до історії „Новѣйшей Русской Литератури“, хоч і каже, що задля Великоросів не треба перекладати українських творів Шевченка, бо Великорос дуже легко „понимаетъ рѣчь хахла слово въ слово“, а про те признає і він, Скаб-ий, що Шевченко на віки зістанеть ся „великимъ украинскимъ поэтомъ“ (ст. 479—481)

не можна. Віршити в своє призвання і призначене було за Шевченком повне право, але від погибелі спасла його иньша віра, віра в свою національно — народню ідею, в свій ідеал.

Інакше трохи з цього боку змалював Шевченка д. Полонский. „Шевченко, каже він, зовсім не здавав ся придувленим, з людьми поводив ся просто і свобідно, ніколи не вязав ся, так як се звичайно буває з людьми, котрих доля, обминувши дарами високими, наділила бісом самолюбства“. Перегодом і Тургенєв додає, що, при всьому самолюбстві у Шевченка була прирожденна скромність. Взагалі натура у його була загарлива, нездержлива, придувлена, але не зломана: він був простолюдин і поет. Алеж „елемент поетичний з'являв ся у його рідко. Шевченко справляв вражіннє людини ніби грубіянської, загартованої, з запасом гіркости на дні душі, неприступної задля чужого ока. Просьвітки добродушности і веселоців пробивали ся у його не на довго. Жарту у його зовсім не було“, каже Тургенєв.

Раз якось він читав у Тургенєва свої прекрасні вірші „Вечір“, читав просто, щиро, виразно. Читанє переняло усіх слухачів. Українська задума, рахманність і поетична цівка, що була в Шевченку, виступили тоді на верх“.

Читав Шевченко, каже далі Тургенєв, мало, а знав ще менш, але переконання його були нестеменно міцні.

Шевченко, повідає Полонский, не був веселим балаклієм. Розумний з природи він не був ні ученим, ні начитаним. По своїм поглядам він був демократом, не з теорії, а з самої природи. В своїй демократизмі він не дав би собі справоздання, так само, як і в тому, через що він так глибоко переняв ся духом народних українських пісень і дум, що і становить характерну рису його музи.

Пушкіна він не любив єдине за те, що він був автором поеми „Полтава“. З погляду Шевченка Кочубей був тільки доносчиком. Чим більш Полонский боронив Пушкіна, тим більш Шевченко ганьбив його. Полонский дивує, що після такого змагання Шевченко зберіг до його щирої приязнь, бо, каже він, Шевченко не був з тих людей, що легко сходять ся з людьми, котрі не такої думки, як вони, найпаче, коли думки, чи змагання йдуть про рідний край. „Не скажу, читаємо далі у Полонського, яких політичних думок тримав ся Шевченко, в усякому разі гадаю, що політичні переконання його були стількиж непрактичні, скільки благородні. Катерину II він уважав виноватою за закріпощенє народу на Україні

і більш вже нічого не хотів ні чути, ні бачити. Крепацтво він ненавидів всіма сторонами своєї душі¹⁾.

Як бачимо духовий і моральний портрет нашого поета не всюди зовсім вірний, але лагодити його я тут не буду. У мене буде на іншому місці характеристика Шевченка. Тепер же я спинюся тільки коло однієї ще риси, що зовсім не вірно вивів на Шевченковому портреті Тургенєв.

„Підчас свого перебування в Петербурзі Шевченко доміркував ся, як каже Тургенєв, до того, що не жартом став носити ся з думкою написати щось таке нове, чого ще не було, і можливе тільки задля його, себ то написати поему такою мовою, щоб була однаково зрозумілою і Великоросу („Русському“) і Українцеві („Малоросу“), він навіть прийняв ся був писати і початок тієї поеми читав Тургенєву. Одначе проба не вдала ся, і вірші тієї поеми були вялими і найгіршими з усього, що написав Шевченко, вийшло безбарвне наслідоване Пушкіну“²⁾.

Жадної основи нема у мене на те, щоб не няти віри Тургенєву, але нема її і на те, щоб згодити ся, що Шевченко дійсно не жартом брав ся написати оту чудну поему.

Саме підчас знайомости Тургенєва з Шевченком в російській пресі починали вже гомоніти, що української мови нема, а те, що ми називаємо мовою українською, єсть „нарѣчіє“ мови „русскої“ і що літературна мова „русская“ однаково зрозуміла і Великоросам і Українцям. Тоді вже в деяких органах преси російської починало ся і глузовання з української мови. Мова наша зазнала такого глузовання і від самого Тургенєва. Перегодом, правда, він инакше глянув на нашу мову, переклавши на мову російську „Народні оповідання“ Марка-Вовчка. Річ певна, що Шевченко пам'ятавав, як один з героїв Тургенєва — Пігасов (в повісти „Рудинъ“, написаній ще року 1855)³⁾ глузує і з української мови і з українських поетів, і взагалі з Українців!

Хоча Шевченко і не був чоловіком ученим, а всеж він був настільки освіченим і розвиненим, що своїм значним прирожденним розумом тямив всю неможливість написати поему такою „русскою“ мовою, щоб однаково була зрозумілою і Великоросам і Українцям. Тямив він, що такої мови нема, і при умовах, які панують в Росії

¹⁾ Кобзарь 1876, споминки Полонського.

²⁾ Кобзарь 1876, споминки Тургенєва VI.

³⁾ Дивись Писання Тургенєва вид. 1869 р. т. 3 стор. 257.

її і не може бути, бо Росії перш за все зовсім бракує тих факторів, котрі, при інших умовах устрою державного і життя політичного, соціально-морального і взагалі культурного мали-б впродовж вельми довгого часу спроможні булиб вплинути на вироблене однієї загальної мови задля Росиян більш менш освічених. Тямив також Шевченко, що сучасна мова російська загальна на всю Росию тільки урядово, та ще й з примусу, яко мова державна, алеж дорогою примусу і гнобителства мови в інших народів ніколи не можна досягти „обєдиненія“ мови. Тямлячи се все, і не можна було Шевченкови брати ся не жартом до написання поеми такою мовою, якої на світі нема; колиж він до сього брав ся, так брав ся не інак як саме жартом, та тільки Тургенєв не спостеріг того жарту.

Ми всі добре відаємо, що Шевченко без краю любив свою рідну мову і певна річ — не проміняв би її ні на яку в світі. Правда, він чимало написав і мовою російською, але писання його доводять яскраво, яку величезну вагу має про письменника його рідна мова! Шевченко поет-український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! ріжниця тут страшна, спостережена ще Сергієм Аксаковим і ріжниця та тим більш бере за очі, що велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя Українців!

Двома заходама брав ся Шевченко писати мовою російською, обидва рази не з доброї волі, і обидва нещасливо. Першим разом його примусила російська критика, другим — російська неволя. Першим разом він хотів довести, що мовою російською орудує він не згірше, і щоб не казали москалі, що я їх „язик не знаю“, як писав він у листі до Григорія Тарновського, другим разом не можна йому було писати інакше, як не по російськи: писати на заслання дозволено було йому лишень мовою російською, а не рідною: нею забороняли.

Факт певний, що Шевченко великоросійської мови не любив, називав її черствою², але не любити не значить вороговати. Шовністом, або найменшим хоча ворогом якого будь народу і його мови — наш поет ніколи не був.

Червень 1896 у Київі.

¹) Див. лист його до Кухаренка 30 вересня р. 1842.

²) Основа 1861 кв. 5 стор. 5.

Miscellanea.

Кілька духовних віршів з Галичини.

Про потребу трохи більшої уваги до наших віршів духовних не будемо тут розводитись; ще різдвяні і великодні вірші на Україні звертали на себе більше уваги, хоч там се лише рідкі останки — пережитки колись широкого уживання віршів; в Галичині ж ся література віршева ще в повній силі і доси живе, і тим більше треба заходитись коло неї, поки ще є коло чого. Приготовлюючи до друку співанник з початку XVIII віка, знайшов я в музею Просьвіти співанничок маленький, в вісімку писаного аркуша, дуже зайлосений, але судячи по письму — часів дуже недавних — не старше десь, як з середини сього віку; писаний дуже старанно, ніби славянськими буквами; якось титулової картки нема; з устних відомостей виходить, що збірничок сей походить з Яворова і належав до яворівського міщанина Голоти, а в музей Просьвіти перейшов від його сина, ученика руської гімназії († 1887). Вірші сі співують ся в Яворові й тепер, а списані вони, правдоподібно, десь в 1870-х р.

Збірничок сей містить в собі 30 псалмь руських і польських, але всі писано руським письмом, лише на чистих листках з заду, иньшої руки, є дві польські вірші, писані польським письмом; дві руські псалми дописано на приліплених листках. З написаними на тих листках всього маємо 21 руську псалму, з них лише одна „пѣсь свѣтова“: Тепер свѣтъ великої зради (N 26), та й ся моральна, иньші псалми (як і всі польські) — релігійного змісту; з них чотири таких, що є в старім Богогласнику, один переклад польської колядки, заведеної і в Богогласник (W *żlobie leży*), дві є в новім львівськім Богогласнику (р. 1886) одна в „Колядах і піснях“, вид. Просьвітою 1895 р.; одну надруковав др. Франко в повнійшій варіанті; одну (N 4) призначив я в примітки до співанника з поч.

XVIII в. (Недостижимий чоловічеським умом); пньші — недруковані або значно відмінні від друкованних варіантів друкуємо тепер; розвязані титла і скорочення означаємо круглими (), букви пропущені [], число поставлене в () на початку показує номер вірші в збірничку.

Польські псалми в співанничку такі (заховую правонись рукописи): В жлобіє лежи (N 12), Аніоль пастиржом мувил (N 13), А вчора з вічора (N 15), Народзълъ сіє Езус в стайнѣ убогѣ (N 16), Гей въ дзїєнь народзєня сина едного (N 17), О менце Пана Езуса за душе, ктуре жаднего ратунку ніє маіон (N 21 — Езу в огройцу мдлеіонцый), До найсвїєнтшей Маріи Панни за душе въ чисцу бендонце (N 22 — Пршезъ чисцове упалєня), О свїєнтєй Маріи Магдалєніє (N 27 — Марія Магдалєна в свїєціє сіє кохала), О пану Езу сіє въ пѣвнѣцы иши слупіє бѣчуіонцымъ (N 28 — Оуважъ побожный чловієче оу сієбіє), О найсвїєнтшей Панніє Маріи (N 29 — Висми пишилѣ до Цѣбєє до косцьола), О Найсв. Паннєє Маріи Калварій. (N 30 — Гвяздо слѣчна вспаняла); приписано: Nie oruszczaу nas Panie i Piesń o S. Antonim (Chcesz wiedziec iakie Antoniego суда).

У Львові 16 (28)/XI. 1896.

I (1). Пѣсьнь Бытыя

С початку вѣка, не было свѣта...

Надрукована дром Франком в Житї і Слові 1895. II с. 216 в варіанті дуже близькім, але ширшім і подекуди докладнїйшім; в деякі варіанти не без значіння напр.:

Не мали ж мльти —	Кличуть, рушають,
Першу смерть въ свѣтѣ	Перевертають,
Взрѣти на своей дитнѣ	Ахъ! не встанєть до нынѣ!

або: Чрезъ девять сот лѣтъ
И тридцать свїй вѣк
Проживши умрають.

Вірша тут кінчить ся потопом.

II (2).

Що за радость на свѣтѣ повстала,
Которая предъ тимъ не бивала

С(вя)тъ, с(вя)тъ, с(вя)тъ! Богъ народиль ся,
Ото днесъ и повиль ся

Во яслехъ.

Бый, Давиде, на гусли весоло,

Бо то нынѣ исполныся слово!

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Исаия на престолѣ зряше,

Херувими окрестъ предъстояще.

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Даньиль то предъ лѣти предърече,

Же от Дѣвы на землю прииче (sic)

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Цастврѣ къ нему прибѣгають,

На колѣна предъ нымъ оупадають,

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Триє цары от востокъ прихотягъ,

Ливанъ, смирно, злато му приносятъ.

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Иродъ съ того бардзо засмутилъ ся,

Же от Дѣвы на землю родиль ся,

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Казалъ дѣти малыя стивати,

Рожденнаго въ вертепѣ шукати.

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Що Ироде безумный шатаешъ,

Же за Христомъ въ Егупеть вгянешъ?

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Нехай Иродъ вѣчне погибаетъ,

Нарожденнаго імя сіяетъ.

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

И мы ему дары днесъ отдаймо,

Трисвятое яко Богу спѣваймо.

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Дай нам Боже того дочекати,

Нарожденнаго тебе вихваляти

С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Початок пригадує колядку Богомласника: *Radość wielka nam nastala, jaka nigdy nie bywała* (N 16 в вид. 1791 р.), деякі строфи (як 5 і 8) пригадують знов иньші колядки (Нова радість, Виді Богъ).

III (3).

Ликують вси, на небеси	Квѣтокъ слѣчный, Б(о)гъ предвѣч-
Хоровъ лѣки, челоуѣки,	[ный
Царіе тежъ и владыки	Днесъ въ яслехъ проквитаеть,
Поють красно, велегласно.	Которого послушаютъ
Где при кринѣ въ той якинѣ	Вси бидлята, Б(о)га свята.
Дѣвая днесъ раждаеть,	Триє Цари текутъ съ дари,
Во вертепѣ полагаеть	Тецемъ и ми дари дати,
Въ оубогой стайны Пан(а) на(д)	Серце чисто готовати
[паны.	Вси подщимся, послужимся.
Где при кринѣ въ той якины	Сей избавить и возведеть
Изъ чрева прежде денницы	Адамовъ весь родъ от ада,
Родися Б(о)гъ от дѣвицы,	Ведеть до горняго града.
И Марія радость сія.	Вси потшмися, послужимся.

IV (5).

Слава будетъ въ вышнихъ Богу . . .

Див. Богогласник вид. 1791 р. N 11, вид. 1850 р. N 13, вид. 1886 р. N 16, варианты проти вид. 1850 р.: вірш 2: благодать многу, 5 витають 6 къ нему прибѣгають 7 со дары 8 Персидстїи 13 Дай намъ Боже златїн лѣта, А в спокою заживати свѣта, Докїй свѣтъ, покїй вѣкъ, Людіе рожденнаго вси вихвалѣтъ.

V (6).

Пловы Іона во мутехъ нынѣ,	О горлице сладко глаголила (sic),
Хр(ис)тосъ родися въ земной яс-	Тись намъ, Панно, сына породила,
Даруеть намъ яко Панъ [кины,	Глаголай нынѣ, вашей винѣ —
Зъ собою жити а въ небѣ бити.	Къ вамъ прихожду, васъ воз-
Лѣствицею съ небесъ приходитъ	Вифлиеме, земле Іудова, [вожду.
Б(о)гъ, от дѣвы на землю восхо-	Отверзи намъ врата адова.
Которого чекала,	[дитъ, Ангели въ небѣ спѣвають,
Всяка оудоль плакала.	Хоры на земли голошають.

И вси концы всего свѣта нынѣ

Воскликнѣте Марїи единѣ:

Слава въ вышнихъ единому,

На земли Б(о)гу славимому!

VI (7).

Витай дитя малое,	Царіе приближайте,
Агня незлобивое,	Злато, ливанъ, смирно дайте.
Днесъ въ рождествѣ твоємъ	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Вси согласно ликуемъ,	Іосифе, поспѣшай,
Веселмося, радуймося	Чистую Панну поздравляй
Днесъ въ Рождествѣ твоємъ!	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Б(о)гъ от Дѣвы нарощенный	Въ сурми труби трубите,
И въ яслахъ положенный	Рожденнаго хвалѣте
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Небо росу испусти,	И ти, Давиде, вигравай,
Земля траву прорости	И на оусла оударай
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Пастирѣе, заспѣвайте,	Пѣснь ему заспѣваймо,
До вертепу прибѣгайте	Честь яко Б(о)гу отдаймо!
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.

VII (8).

Б(о)гъ раждается, ктож то можетъ знати?

Імя ему Іс(ус), Марія му мати

Тутъ ангели чюдятся,

Рожденнаго боятся,

Ба[в]олъ стоять — трясеть ся,

Осель смутно пасеть ся,

Пастушковы клянчатъ,

Въ плоти Бога бачать

Тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ.

Панна пречиста такъ ему спѣваеть,

И хоръ архангелскій такъ допомагаеть.

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Люляй же, мой сину, а не на вѣки,

Бо потомъ возмешь съ пекла человѣки!

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Триє царіе от востокъ прихотятъ,

Ливанъ, смирно, злато дари му приносять.

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Іосиф старец колишетъ дитятко,

Нинай же, нинай, мале пахольтко!

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

А пастирѣ къ нему прибѣгаютъ,
Яко Пана своего витають.

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. П. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Правда, же не знали и ангели цѣло,
Же Б(о)гъ взялъ на себ[е] человѣческое тѣло.

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. П. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

И ми вси вѣрныи къ нему прибѣгаймо,
Нарожденному Богу хвалу отдаймо!

Тутъ Ангели чудятся,
Рожденного боятъ ся,
Бо[в]оль стоитъ — трясется,
Осель смутно пасется,
Пастушкови клянчатъ,
Въ плоти Б(о)га бачатъ
Тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ.

Див. Богогласник вид. 1886 N 57, коляди вид. Просвѣтою N 2;
вѣдмѣни так значні, що за лѣпше минї здалось подати цѣлий текст
співанничка.

VIII (9).

Веселѣтеса, небеса,
Зряще дивная чудеса,
Се бо радость, вѣчная сладость
Намъ съ висоти приходитъ,
Б(о)га иста дѣва чиста
Въ Вифлиемѣ Хр(ис)та родить.
Престаны, земле, от плача,
Ликуй, играя и скача,
Рости цвѣти, дасть отвѣти
Господеви своему,
Радостію коль велию
Возвѣстите ему.

Сіоне, братіе любимый,
Шедше от Ерусалима,
Лобизайте, величайте
Смотренію его,
Воспряньте что во яслехъ
Его ложа страшнаго.
И скоти сего познаша,
Воль бо и осель предъ нымъ сташа,
Смиреніемъ, диханіемъ
Хр(ис)та загрѣваша.
Въ немже по образу своему
Всеи воспоемъ пѣснь Господню:

Слава въ вышнихъ,
Миръ на земли,
Хр(ис)та вихваляяймо.

IX (10).

Херувими святъ, архангели зрятъ
Чудъ невидимый, велми славимый

Ахъ, ахъ зѣло велми цѣло

Оудивишася.

Прійдѣмъ, прійдѣмъ до шопи,

Оузримъ Б(о)га во плоти

И Матерь его святу,

Дѣву Марію чисту,

Которая сина

Якъ matka едина

Въ ясла вѣкладаетъ.

Же невѣстимый вельми вѣмѣстися

Зѣ оутробы дѣвичой Хр(ис)тосъ родися

О глубина вѣсѣмъ разума

Недовѣдима!

Витай пане и крулю,

Витай нашъ Спасителю,

Витай скарбе предрогій

Никогда же пребранный!

О радости, о сладости

Явися вѣсѣмъ днесъ!

Предвѣчный Боже, що жесь оучиниль,

Же въ яслехъ скотіяхъ низко ся зложилъ?

Ахъ ахъ, Пане, нех ся стане

О воля твоя!

Чемъ ангели не служатъ,

Чемъ волъ зѣ ослом такъ дрижать?

Познали Б(о)га въ плоти,

Хотяжъ нѣмыя скоти,

На колѣна оупадають,

Творцу своему

Хвалу отдають.

Шукаеть Іродъ, якъ написалъ ся,

Въ которой странѣ Хр(ис)тосъ родился,

Воспрашаеть и взываеть

Книжныки своя,

Оны же ему рѣша:

Въ Вифлиемѣ родися.

Въ той зѣло заричаль,

Власи своя потаргаль

Оубити Хр(ис)та рожденнаго

Бардзо ся готоваль.

Аможе звѣзда идетъ предъ цары,
Котрыи ему несутъ дари,
Злато, смирно, ливанъ предивно

Пану своему.

Бардзо ниско кланяще,
Подарунки даяще,
Познали найвишшого
Творца, спаса своего
И во страны своя

Возвратицася съ веселіем.

Кушашесе царь Іродъ безъ оума
Шлетъ войско свое до Вифлиема:

Идѣте, бійте, кровь проливайте
Всѣхъ дѣтей малыхъ!

Десять тысящъ четиры
Малыхъ дѣтей побилы
Невинныхъ невинятокъ
Ревне плачущыхъ матокъ,
Кровъ невинну проливали
Въ Вифлиемъ.

О Вифлиеме, оуже не драхлюй!

И ти, Рахилия, благодумствуй!

Не плачте мати, ваши дѣти взяти

Суть до неба,

Круловати тамъ будутъ,

Васъ матокъ незабудутъ

Но оублаютъ Хр(ис)та

Рожденнаго пресвята,

Бисте слезы своя оутолили,

Въ небѣ бити съ ними.

Волхвъ то Валаамъ все пророковаль,

Лечь оубити Хр(ис)та никтоже досталь:

Южѣ крулюеть, обѣцюеть

Въ небѣ бити.

Тилко ми го благаймо,

Щире его кохаймо,

Би намъ грѣхи отпустиль,

Мукъ пекелныхъ избавиль

Оудароваль на земли благая,

А въ небѣ съ нымъ бити.

X (11).

Въ яслехъ лежить . . .

Початок сеї колядки представляє переклад польської колядки W żłobie leży, але далі вона самостійна; друков. в Богогласнику 1850 р. N 18, 1886 р. N 14, перші 3 строфи в співаннику подібні до версії Богогласника вид. 1850 р. (в 7: Пану своєму, 13 Парув его, 20 Подъ вертепомъ просвѣщаєть), далі відмінно :

И ангели, архангели
Въ небѣ вси восклицайте,
Голосами со тромфами
Вдячне му виспѣвайте
Надъ вертепомъ въ Вифлиемъ
Въ Давидовомъ подломъ домъ
Нынѣ ся оутѣшайте!

Вси людіе, пастире
Нынѣ ся веселѣте,
Съ отрокомъ радость его
Виспѣвайте ему!
Слонце, мѣсяць со звѣздами
И ти Ево съ Адамомъ
Нынѣ ся оутѣшайте!

И тве горы и вси хоры
Еше ся днесь оутѣшайте,
А вы птицы и пернати
Нынѣ ся веселѣте,
Же ся рачиль народити,
Исъ Пречистой воплотити
Дѣвы Маріи.

А ви птицы нынѣ въ той годинѣ
Воспѣвайте Ему,
Рожденнаго безсмертнаго
Вдячне вихваляйте,
Которому честь и хвала
А на вѣки вѣковъ слава,
На вѣки вѣковъ слава.

XI (14).

Днесь прійдите, навидите
Б(о)га въ яслахъ вишняго,
Облечите, прославите
Мира сина Божого. [ный,
Въ оубогѣхъ яслахъ народжен-
Въ пелюшечкѣ повиненный —
Правда всему свѣту.

Пастушкѣ ся полякали,
На колѣна покліякали
Для насъ грѣшныхъ зъ Панны чис-
Въ шопѣ народженному. [той
Пастушкѣ ся полякали
На колѣна покліякали,
Хвалу Богу воздають.

Милость Бога дана многа
Черезъ Духа Святаго.

Зъ чистой Панны для насъ даный
Для спасенія нашего
Народилъ ся безъ причины
Сотенъ грѣховъ нашихъ вини
Спаситель нашъ коханий.

А бидлята немовлята
Пана своего познали:
Загрѣвали, пильновали
Того Пана, якъ могли.
Звѣзда ясна свѣтитъ красна,
Бо естъ Богу слуга власна,
Служить Пану своєму.

Идутъ цари, несуть дари,
На колѣна впадають,
Ливанъ, смирно, также злато
Яко Богу воздають: -

Вельми радость ся зъявила,
 Панна чиста намъ повила
 Спасителя нашего.
 Вельми радость ся съявила,
 Всему свѣту весола,
 Всѣмъ пташатамъ, такъ звѣря-
 Всѣмъ земнымъ пеленамъ. [тамъ,
 Мори, води мило грають,
 Ангели въ небѣ спѣвають
 Слава въ вышнихъ Богу.
 А Іродъ царь довѣдалъ ся
 Въ крулевствѣ своемъ,
 Же ся народилъ Христосъ
 Въ мѣстѣ Вифлиемъ;
 Іродъ бардзо засмутилъ ся,
 Же Б(о)гъ съ панны народилъ
 Іродъ въ смутку зостае. [ся,
 Казалъ вчетъ жомнѣрамъ
 Всю землю сплюндровати,
 Въ Вифлиемъ, по всей земли
 Хр(ис)та пилно шукати:
 Скоро его изнайдете,
 Къ мнѣ Хр(ис)та приведете
 Яко цару своему.
 Ахъ идѣте, мечъ берѣте,
 Чада вси витинайте,
 Проливайте кровь дитячу,
 Пилно ми знати дайте!
 Ангель въ снѣ даетъ знати
 Іосифу и дитяти,
 Якъ тежъ Паннѣ Маріи.
 Іосифъ старый мужъ коханный
 Марію тежъ поймуе
 На осляти и зъ дитяти
 До Египту вѣступуе.
 Ангель страшный воинъ власныи
 Не впускаетъ, проганяетъ
 Врати въ пекло на вѣки.
 Иде войско къ Іроду,
 Дае знати самому
 Ныма Христа въ Вифлиемѣ

Нѣ въ крулевствѣ твоємъ:
 Всю смо землю сплюндровали,
 Дѣти тяли, кровь ихъ ляли
 Для розказу твоего,
 А Рахили монархиня
 Не могла ся оутѣшити,
 Же дѣти яко квѣти
 Казалъ Іродъ витяти;
 А Христосъ Б(о)гъ всѣхъ прій-
 [муеть,
 Въ небѣ мѣсце имъ готуеть
 Со ангелы своими.
 Кровлю землю наполненно
 Зъ невинятокъ маленькихъ;
 Зъраховано, реестръ дано
 Витятыхъ дѣтей:
 Двѣ тмѣ разомъ записано,
 Три тысячи знову рано
 Мученикъ Хр(ис)товыхъ.
 Плачуть маткѣ за дитяткѣ,
 Бо нестало жаднаго
 Черезъ Ірода безбожнаго
 И немилостиваго,
 За что маткѣ оумлѣвають,
 Главы своя розбиваютъ,
 Дѣтей своихъ жалуютъ.
 Іродови безбожному
 Будеть пекло на вѣки.
 Насъ обороны и заслонитъ
 От огненной муки.
 Веселѣмъ ся, не смутѣмъ ся,
 Витаймо ся, кохаймо ся
 О рождествѣ Хр(ис)товомъ.
 Іродови безбожному
 Будеть пекло на вѣки,
 Насъ обороны Хр(ис)те Цару
 Съ своими человѣки.
 Ма тя будемъ выхваляти,
 Імя твое прославляти
 По всемъ свѣту на вѣки.

XII (18).

Гласъ Господень на водахъ глашаетъ . . .

Див. Богогл. вид. 1791 р. N 26, 1850 N 31, вид. 1886 N 34;
варианты проти вид. 1850 р. цілком незначні (окрім помилок): в. 4
принесе 14 оумиваетъ владичне племя.

XIII (19).

От Галилея къ Иордану

Глаголаше пророку Іоанну:

Простри руку, пророче, коснися версь

Создателя своего и людей всѣхъ!

На Иорданстей рѣцѣ видѣ Тр(ой)цу с(вя)тую

Въ единомъ Б(о)жествѣ нераздѣльную:

Гласъ Господень слышаше: С(и)нъ мой любимый,

Д(у)хъ образъ нося С(вя)тый голубинный.

Крещается владика, невѣдый грѣха,

Се агнецъ Б(о)жій, наша оутѣха.

Рачъ намъ, Хр(ис)те, дарити, тебѣ спѣвати,

Во веселой радости триумфовати.

XIV (20).

Крещаетъ ся владика въ Иорданы,

Имѣяй власть на небеси и надъ водами.

Крещаемуса въ струяхъ нинѣ играймо,

Бл(а)гословенъ явлейся — вси заспѣваймо!

Хвалымъ Б(о)га вси нынѣ крещаемого,

На струяхъ Иорданскихъ являемого,

Крещенія просяще от Іоанна,

Который Б(о)гъ випровадиль з пекла Адама,

Положилъ дороги безъ море Жидомъ,

Который билъ Спасителем, а не пр(о)рокомъ.

Не смѣю, пророкъ рече, крестити Пана

Не научихъ ся небесныхъ хоров гетмана.

Море граеть, Иорданъ вздъ вергається,

Гди Панъ избавитель крещается.

И ми вси тую воду днесъ почерпаймо,

Яко Пана своего, вси привитаймо.

Крещаему въ Иорданы поклонъ отдаймо,

Слава въ вышнихъ яко Б(о)гу заспѣваймо.

XV (23).

Пѣснь къ Пречистѣй Богородицѣ за оубошыхъ

Избавы всѣхъ от геенны,	
Абы были избавленны	о Маріе!
Ми къ тебѣ вси прибѣгаемъ,	
На помощь ты призываемъ	о Маріе!
Возри зъ неба високого,	
Изми съ пекла глубокого	о Маріе!
Котры руцѣ простирають,	
На помощь Ты призываютъ	о Маріе!
Не дай въ чисцу погибати,	
Рачъ сина своего благати	о Маріе!
Нехай будутъ оуволненны	
От вѣчныя геенны	о Маріе!
Подай руку въ тѣшкѣ муцѣ —	
Съ слезами зносимъ руцѣ	о Маріе!
Матерь Божіяго Сина	
Будь за нами причина	о Маріе!
Дщеръ Б(о)га небеснаго,	
Невѣсто Д(у)ха Святаго	о Маріе!
Ратуй всѣхъ насъ, о Царице	
Ратуй, ратуй, Владичице	о Маріе!
Недопускай наглоу смерти,	
Би насъ не могъ адъ пожерти	о Маріе!
Сокруши сердце камяное,	
Аби било плотяное	о Маріе!
Рачъ ся за нами причинити,	
Бисмо ты могли хвалити	о Маріе!
Моли, моли Бога сина,	
Матко свята едина.	о Маріе!

Варианти сїєї вірші наступають по нїй під N 24 :

Избавы всѣхъ от геенны,	
Нехай будутъ оуволненны	Маріе!
Къ тебѣ руцѣ простираемъ,	
На помощь ты призываемъ	о Маріе!
Окомъ возры на грѣшныи	
Зъгаси муки чисцовыи	Маріе!
Чрезъ страсти Сина твоего	
Визволь зъ пекла чисцового	о Маріе!

Ахъ страшливый огонь пекельный,
 В которомъ человекъ земный Marie!
 Терпятъ муки безъ милости
 За свѣтовыя сладости о Marie!
 Недай въ чисцу мукъ терпѣти,
 Змилуйся Божая мати Marie!
 Нехай будутъ оуволнены,
 З мукъ чисцовыхъ вибавлены о Marie!
 Возри съ круга небеснаго
 На грѣшныка нещаснаго Marie!
 Котрыи въ чисцу оумлѣвають,
 Свободы твоей желаютъ о Marie!
 О ласкавая царице,
 Грѣшныхъ людей споручнице Marie!
 Нехай черезъ твоя руки
 Згаснуть чисцовыя муки о Marie!
 Лютой смерти насъ сохрани —
 Вся вѣрныи Христїане Marie!
 Безъ покути не даждь смерти
 За грѣхи прежде оумерти о Marie!
 Справъ то ласкавая мати,
 Аби каждый могъ познати Marie!
 Жемъ прогнѣваль сина твоего
 От всего сердца своего. о Marie!
 Кругу горняго Сїона
 Збавъ темнаго Вавилона Marie!
 Измы зъ чисца, отвори врати
 От тебе бо ждуть заплати о Marie!
 И въведи до свободы
 Христїаньскїя народы Marie!
 Где святыи святъ спѣвають,
 Тройцу святу вихваляютъ о Marie!

XVI (25).

Чудо преславно, по всемъ свѣтѣ явно,
 От всѣхъ говѣнно, недоумѣнно
 Въ новой бл(а)годати, о Божая Мати,
 Въ небо шествуетъ, милость всемъ даруетъ:
 От всякія страны вси сюду собраны
 Архангеловъ хоры, с(вя)тыхъ ликъ соборы:

Даде орлу криль, би ся солетьли
 На погребеніе, о чудо веліе.
 Въ той единой годинѣ, собра на едниѣ
 Архангеловъ хоры, с(вя)тыхъ ликъ соборы
 Отпроваждати, о Божая Мати,
 Въ небо шествуетъ, миръ всеѣмъ даруетъ.
 Петръ горко ридаетъ и опроваждаетъ,
 Молить со слезами: буди мати съ нами!
 Царица даруетъ, ему обѣцуетъ:
 Шо хочешъ оу сина, оупрошу една;
 Что плачешъ безъ мѣры, о каменю вѣры:
 Не оставляю, но прославляю
 Яже въ вѣки и съ человекѣки
 Мольбу къ сину приношу азъ вину
 И яже желаю, и да отримаю:
 Всѣхъ от бѣдъ спасати, сирыхъ заступати
 Небесной огради, сладкія огради
 Всякія надежды будутъ и одежды за труды.
 Аѳонный неситый, Гродъ ядовитый
 Воскорѣ бѣжаше и къ одру достизаше,
 Хотяше струтити и начать хулити
 Пречистую Панну, слѣвчную Діанну.
 Ангелъ зъ мечемъ сташе, руцѣ отсѣцаше.
 Аѳонный волаетъ, Дѣву прославляетъ,
 Же есть всѣхъ Царица, М(а)ти Вл(ади)чица,
 Матер Б(о)гу явна, во всеѣмъ свѣтѣ славна.
 А Ѳома преславный, по всеѣмъ свѣтѣ явный,
 Въ Индіи забавился, на погребеніе не поспѣшился
 Дѣвы пречистой, Маткѣ Божой истой,
 Чистой голубицы, Небесной Царицы.
 А потомъ приспѣвше, гробъ Маріинъ обрѣтше,
 Ѳома такъ ридаетъ, къ гробу припадаетъ,
 Жалосно волаетъ, слезы проливаетъ:
 Облакомъ шествуетъ, въ небо поступаетъ:
 А Ѳомина жалость воспріята въ радость:
 Сама Божая Мати казала свой поясъ дати
 На знакъ апостоломъ, же есть Дѣва съ тѣломъ
 До неба взята во прекрасныи полата.
 Ѳома повергаетъ, и южъ не ридаетъ
 Ликъ апостольскій во весь Гепсиманъскіи,
 Же южъ гробъ празнуетъ, поясъ показываетъ
 Оуснувшей Царицы въ небесной столиціи.

Див. Богогласник 1791 р. N 109, 1850 р. N 116, я навів цілий текст, бо відміни значні.

XVII (26).

Теперь свѣтъ великой зрады,
 Нема теперь на всемъ свѣтѣ правди:
 Отець сына не любить,
 Синъ же отца израдитъ
 За свою злѣсть.

А дочка матку зневажае,
 Матка ю въ щастю проклинае.
 Братъ на брата воюе,
 На здоровіе чатуе,
 Би го згладивъ.

А сусѣдъ и зъ сусѣдомъ жие
 Едень другому непрязнь готуе,
 Аби его оуловивъ
 И въ нещастя въпровадивъ
 Великое.

XVIII. Пѣснь на рождество Христово¹⁾.

Часъ радости, веселости
 Свѣту насталь нынѣ,
 Бо Спаситель, Искупитель
 Народилъ от Дѣвы,
 Пришолъ на свѣтъ самъ Богъ,
 Народилъ ся оубогъ,
 Не въ златихъ неба палатахъ,
 Яки могъ.

Якъ нещасный народъ земскій
 По грѣху первомъ былъ,
 Якъ жадостно разумъ людскій
 Во жалости тужилъ,

¹⁾ Вірша ся написана на обкладці співанничка.

Вси во тьмѣ ходили,
Въ тяжести скорбѣли,
Безъ пастиря и безъ вожда
Блудили .. і т. д.

Див. Коляди вид. 1895 р. N 30; варианты: в. 17 обѣщанно
19 исполънило 23 избавити і т. п. дрібні. 30 плясите 62 Давно из-
вѣщанна одъ Пречистой жданий.

XIX.

Воярдань рѣко, уготовися . . . (без кінця).

Див. Богогласник 1850 р. N 33, відміни дрібні і то лише по-
млки.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1895. Часописи видавані по за Україною.

Огляд починаємо з часописей російських, і то з загальних, щоб потім перейти до спеціальних.

В часописи **Вѣстникъ Европы** протягом цілого року тягнули ся начерки А. Пипина про російську літературу в XVIII і в початку XIX віка. Таким чином в статях Пипина, що друковали ся в В. Е. за 1894 і 1895 рр. (I—VIII, X—XII) ми маємо цілий систематичний огляд історії російської літератури, доведений поки що до М. Гоголя; письменнику сему — „першому репрезентанту українського народа й его духовного життя в російській літературі“ — присвячено особну студию (XI. 692—738). Про цікаву статю А. Потебни (IX) — Языкъ и народность — і розвідку А. Фамінцина (VI—VII) „Богиня весни и смерти в пѣсняхъ и обрядахъ Славянъ“ — мова особно (Записки кн. IX і XIV).

Дуже цікаві студії д. Мілюкова про головні напрями в російській історіографії, що друковались в часописи „**Русская Мысль**“ в 1893—1895 рр., ще не скінчені. В отсій часописи ми можемо тільки занотувати в бібліографічному відділі, з поводу друкування в виданнях для народу творів українських письменників, коротенькі замітки про Наймичку Шевченка, оповідання Марка Вовчка, Як рідні брати — Федьковича і Голку — Стороженка, головним чином з погляду їх здатности для народного читання.

„**Сѣверный Вѣстникъ**“ подав (II) з приводу 10-их роковин смерти Кистяковського — характеристику д. Фойницкого — „Кистяковский какъ криминалистъ“¹⁾; автор характеризує его, як талановитого вченого і суспільного діяча й між иньшим каже, що „імя К. займає почесне місце в історії духовного розвою України“. В VI кн., в коротенькій замітці, присвяченій памяти М. Костомарова, переказуєть ся зміст статей про

¹⁾ Пор. огляд Клявської Старини, Записки кн. XII.

Костомарова — Щербини, Вашкевича і згадок А. Костомарової (Київська Старина 1895, IV), й подають ся декотрі уривки. Треба ще застановити ся на рецензії, уміщеній в кн. XII — про збірник творів М. Кропивницького; вона не стільки цікава своїми думками (з ними можна й незгодитись) про напрям української літератури й авторську діяльність Кропивницького, як вступними замітками про українську літературу взагалі, можливість її існування і про мету такого існування; подаємо скорочений переклад. „Чи можлива українська література? — Можлива, про се свідчить і самий факт її існування; вона вже дала досить багато талановитих письменників, у всякім разі більш, ніж болгарська і сербська і, може бути, чеська. Чи треба бажати існування осібної української літератури? Треба, навіть в такім разі, колиб українська мова була тільки говірка російської. Існування осібної літератури залежить не від числа і характеру лінгвістичних відзнак, а від внутрішньої потреби в народі самовираження. Існування місцевих літератур корисно ще й тому, що вони перешкаджають духовній централізації; а окрім того література на народній мові є дуже важний привід народної освіти“.

Між замітками д. Каришева про сільське господарство, що тягнуть ся протягом цілого року в петербурзькій часописи „Русское Богатство“, знаходимо цікаві уваги про хліборобські спілки Херсонської губернії (VIII, 38—59). Останніми часами можна запримітити в народнім господарстві змагання до утвору хліборобських спілок, аби оминути таким чином шкідливих наслідків дрібного господарства, тим часом як скуплення ґрунтів дає можливість запровадити більш раціональні способи оброблення землі, поліпшення економічного стану селян, нарешті — помагає розвитку самостійности й солідарности, дуже важних для громадського розвою. Отже велику цікавість має такий напрям до спілок в Херсонській губернії, Олександрівського повіту. Регулювати його має „спількова умова“, вироблена тамже в Херсонщині. Гадка про спілки виникла в Херсонщині тому ще 10 років, під час великого недороду, але дещо спинило розвиток сієї справи. В вересні 1894 р. могла сформуватись перша спілка. По останнім звіткам 10 спілок вже в роботі, 9 — тільки що організовано, 9 просили підмоги для своєї організації, і земство ухвалило просити для них позички. Після загальних уваг д. Каришев переходить до аналізу умови. Важно, що умова має не теоретичний, а цілком практичний характер і засновуєть ся на ґрунті готових відносин. 80 статей умови складаєть ся з параграфів організаційного, агрономічного і етичного характеру. Поруч з цілком раціональними параграфами стрічають ся одначе подекуди не досить оброблені, що вимагають перегляду; декотрі з них справедливо ногує сам д. Каришев. Такі, наприклад,

умови особних зарібків членів, замале забезпечення хорих й калік, деяка недокладність в сфері адміністрації (де забагато дано місця етичному елементу).

„Книжки Недѣли“ за сей рік не дали нічого цікавого для нас.

В часописи **Рускій Вѣстникъ** знаходимо зроблену Л. Майковим житєпись Н. К. Загряжської, дочки гетьмана К. Розумовського (I). Статя досить повно обмальовує образ енергічної й розумної жінки, репрезентанта того російського суспільства, де мала вона важну ролю. Начерк Копилова — Минковецька держава (I і V) — розказує про подільського пана Мархоцького й про его чудасії в селі Минковцях, Ушицького повіту. Нарешті згадаємо про маленьку статю Б—ова про Н. І. Хмельницького, малозвісного російського письменника 1-ої пол. сього віка (1789+1845), в роду Українця (IX).

В перших пяти книжках **Русского Обзорнія** друкувала ся праця П. Куліша — „Українські козаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Б. Хмѣльницкого“ (I—V), де автор виясняє напрям і мети козацького руху й відносини до сего руху панства та польського уряду. З приводу столітних роковин смерти Г. Кониського д. Ливотов умістив начерк його житя й діяльності (III, IV, VI), про яку мова була (Зап. кн. XIII). Д. Палімпсестовъ в своїх споминках про М. Костомарова (VII) подав деякі подробиці з житя небіжчика історика, що мають представити його головним чином як людину щирої віри й високої моральности. До споминок додано чотири листи М. до автора статі — 1878, 1879, 1883 й 1884 pp. О. Г.

Журналъ Министеретва Народнаго Просвѣщенія.

Попереду заготовуємо ті статі, про котрі окремі рецензії й справоздання почасти вже були, почасти ще будуть уміщені в відділі бібліографічнім: Мілер — Замітки про билини (III і XI) — див. Записки VII. Рожков — Поводи для процесу по Руськой правді (IV) — Зап. XIII. Филевич — Про карпатську територію і людність (IV і V) — Зап. XI. Леонтович — Про стани в кн. Литовського (VI—VII) — Зап. IX. Тихомиров — Огляд укладу московских літописних збірників (VIII) — див. рецензію на Літопись Петерб. Археограф. Комісії т. IX, де ся розвідка уміщена в більш повній формі. Делекторский — Огляд повістей про флорентийську унію (VII) — Зап. XIV. Петухов — Про Ніженський лицей (IX) — Зап. XIII. Виключивши сі статі не багато зістанеть ся такого, щоб безпосередне до нас належало.

З історії права треба заготовувати цілий ряд статей про початок і розвѣток кріпацтва в Московській державі: М. Дяконова — Половники поморських повітів в XVI і XVII вв. (V), Дебольського — До пи-

тання про початок кріпацтва в приватних маєтностях (XI). Поодинокі звістки до сього інституту подає й стаття Рождественского — Про секуляризацию монастырских маєтностей (V) й критично-бібліографічні замітки дд. Андріянова і Павлова-Сильванского (I) на нові материяли до сього питання. Історії-ж права Московської держави присвячена розвідка д. Ардашева про „помѣстный столъ“ (VIII) і д. Курдиновского — про губні інститути (X і XII). Всі ці статі мають певну цікавість для деяких аналогій в нашій історії.

З історії літератури треба занотувати працю д. Владімірова Вступ до історії руської словесности (I, IV, V), але вона досі недокинчена; про отсю працю буде мова окремо, як вона скінчить ся. Д. Веселовский подав дві розвідки: одна з них (V) — коротенька — розбирає питання про пам'ятку з літератури замовлянь — молитви св. Сісинія, а друга (XII) представляє пробу вияснити гєнезу епітета; задля порівняння він подає деякі приклади і з української народної словесности.

Д. Соболевский умістив (V) серію заміток до славянської граматики (про асиміляцію $x + \text{суголосні}$, про гєнезу x з $m + c$ і $n + c$, зз з gg , польського й чеського lu з праславянського glz , про гєнезу $kog—o$ і $чьс—o$, східнославянських $teje$ і $seje$ з $tere$ і $sere$, про зв'язок дієприкметника на a й на $ы$ й славянський імперфект на aa , $ѳa$). З декотрими, трохи скорими й неоглядними висловленими тут висловами трудно згодитись: наприклад про гєнезу $kog—o$ й $чьс—o$. Замітки д. Соболевського викликали критичну відповідь С. Буліча в VII книжці.

Стаття д. Андрєєва — з російської граматики дотикаєть ся старого питання про „знаменательныя и служебныя слова“ (по російській термінології). На підставі значіння частей мови в реченю автор подає свою власну класифікацію слів.

В просторім, дуже важнім критично-бібліографічним відділі ми знаходимо деякі звістки (припадкового характеру) про нові видання й просторі спеціальні критичні огляди на декотрі праці. Цікава для нас по своєму змісту рецензія д. Любавского на працю І. Каманина — про козацтво до Богдана Хмельницького (рецензія неприхильна, рецензент сперечаєть ся з основами теорії д. Каманина; між иньшим д. Любавский дотикаєть ся болоховського питання). Гн. Житецький умістив не стільки критичну, як бібліографічну замітку про працю д-ра Франка — Іван Вишенський й его твори; рецензент подає зміст згаданої праці й нотує важне значіння сїєї праці для історії полемічної літератури XVI—XVII вв. В рецензії д. Соболевского на книгу Жданова про епос цікаві власні замітки рецензента що до пісень про кн. Романа й Михайла, де він подає деякі нові порівняння. Треба занотувати ще прихильну рецензію д. Тіхомірова на Історію Смоленської землі Голу-

бовського й простору критичну статтю д. Лапно-Даншлевського про Історію економічного побуту Новгороду О. Никитського.

В відділі Літописи ми знаходимо справозданне про роздачу академічних премій (XII); цікаві для нас скорочені рецензії на ті праці, що належать до історії України — О. Лазаревського „Описание старой Малороссіи“ (Мякотина), О. Леонтовича про історію литовсько-руського права (Бестужева-Рюміна); загальну цікавість має рецензія д. Султанова на розправу д. Павлинова з історії руської й російської архітектури. Цікаві поодинокі звістки знаходимо в справозданнях різних наукових товариств: російського історичного (V), московського історичного (VI), петербурзького археологічного (VII), московського археологічного (VIII), петербурзької публічної бібліотеки за 1892 р., а також в справозданнях міністерства освіти про університети київський і харківський за 1894 р. і стан освіти київського учебного округу за той же рік. О. Г.

Варшавськія университетськія извѣстія як і торік подали кілька статей, що мають посередно чи безпосередно інтерес і для нас. Так в кн. I знаходимо докінчення статі проф. Леонтовича про національне питання в давній Русі, обговореної вже де инде (див. Записки т. XI) а в кн. V йогож розвідку: Папський двір в державі литовсько-руській (див. Записки т. XIV). Д. Михайлов подав дві розвідки про Толковану Палю (кн. VII і IX); перша була вже обговорена у нас (Записки т. XI), друга — До питання про текст книги Битія пророка Мойсея в Толкованій Палі закінчилась вже в р. 1896 і теж буде обговорена особно. В короткім справозданю проф. Карського (кн. VII) з його студій коло збирання матеріалу для статі про „західно-руські переклади псалтира в XV—XVII в. подаєть ся замітка про одну рукопись Румянцовського музею (д. Карський заперече істнованне в ній українців, констатоване Востоковим); окрім того в сїм же справозданю д. Карський дає уваги про деякі рукописи з білоруським або українським характером мови; з поміж друкованого матеріалу, студійованого ним при тім, згадує він білоруську народню Євнєду Маньковского; можна занотувати ще замітку про виданне Супрасльської рукописи Мікльосича. На останку — в кн. VI уміщені короткі рецензії професорів на праці студентів, писані на предложені факультетами теми; тут дві цікаві для нас, одна — огляд давних руських і московських подорожей до святих місць, друга — про відносини Русі й Литви до поч. XIV в.

*

Ученія записки имп. Казанскаго университета (12 книжок).

Межи научними статями, які можуть для нас мати хоч далекий інтерес, згадуємо: Е. Будде, Справоздане з експедиції в Рязанську гу-

берню в літніх місяцях 1894 р. Автор займаєть ся фонетичними та диялектологічними прикметами тої групи мов південно-великоруських (кн. I. 199—236). Далі потуємо студию В. Богородицького, Говір села Білої, Казанської губернії (кн. V, VI 111—132); А. Александрова, Історія розвитку духовного життя Чорногори і князь поет Миколай I (кн. VII і VIII 1—72); тогож автора, Петро Петрович митрополит чорногорський (кн. XI 65—78) і коротке справоздає о занятях за границею, в славянських землях, літом 1895 р. (кн. XI 73—96); в сьому справозданю обнято новий археографічний матеріал Чорногори, Дальматії і Боснії.

C. T.

Ученія записки имп. Юрьевскаго университета (4 кн.).

З неофіціального відділу, де уміщені студії на трох мовах (російській, французькій і німецькій) більший або меньший інтерес може мати хіба „Востокъ и западъ въ русской исторіи“, виклад проф. Е. Шмурла (III).

На погляд автора у ніякого народу європейського (крім Іспанії та Польщі, і то з застереженєм) розвій і діяльність історична не йде так на два фронти, як у руського (русского). До подвійних поглядів на розвій Росії відносини автора такі, що він не схиляєть ся ані на сторону „западників“, ані славянофілів, але стоїть, скажемо, по середині. Не може згодити ся на се, ніби Росія нічого доброго не приймила від західної Європи, як з другої сторони не одному Заходови приписує поступ і розвій Росії.

Двійність історична починаєть ся від найдавніших часів в відносинах до степових кочовників: Хазарів, Печенігів, Половців, Татарів і иньших азійських племен. З початку становище руських племен дефензивне, опісля переходить в агресивне, що продовжуєть ся до нинішніх часів в азійських відносинах Росії. Рівночасно акція була й звернена на захід, Польщу і Литву. Одначе агресивна політика Росії в сїм напрямі почалась пізнійше, як на сході, хоча по таких самих періпетиях нещасливих для Руси (загарбанє українсько-руських земель Польщею і анексія литовська). Агресивна політика Росії що до Заходу зблизила її до культури, постанов і ідей західноєвропейських. Натурально, переємство мусіло наступити. Автор одначе йому не надає так великої ваги, як думають загально, вважаючи східно-європейську культуру рівною західній, тільки може з иншою формою, а в деяких пунктах, на погляд автора, н. пр. в устрою церковнім Схід стояв висше Заходу.

Велику вагу кладе автор на переємство школою Петровою технічних здобутків, що каже він, дали Росії спромогу довершити відвічні задачі історичні. Вплив Заходу був користний також з огляду на устрій

фінансів і управи, закони, школи, реальну силу верховної власти. Та все те бажаних овочів не принесло, вводючи бюрократизм в суспільність, де панували, по думці автора, принципи демократичні. Взагалі се був зверхній блиск, каже автор, цивілізації, на сей час з дуже гнилим змістом, культура материяльна та інституції, зовсім до східного ґрунту непридатні. Позитивним здобутком вкінці був переєм почутя горожанського, а звідси національного. Кульмінаційний пункт користних здобутків се, по думці автора, внесене кріпацтва. Від 19 лютого 1861 р. вже иньший день.

Такі думки д. Шмурла, які ми могли розібрати серед шумних фраз і поетичних розмахів, якими аж надто переповнена стаття.

Ще згадаємо за вступну лекцію проф. Е. Петухова, Про найголовніші напрями в російській літературі XVIII і першої четверті XIX в. (кн. IV), бо предмет ської лекції не в однім доторкуєть ся і українсько-руської літератури тогож часу.

Автор виходить з принятого розділу періоду стариннього і після — петрівського, хоча не в тіснім значіню того слова, зазначаючи, що нова доба російської літератури відріжняєть ся від попередньої літературними напрямими. До сих зачисляє: псевдоклясицизм, сентименталізм і романтизм. Перший з тих напрямів проявив ся вже й скорійше в українсько-руській літературі, як се бачимо в панегіричних одах Петру Могилі (1632 і 1633) та Сильвестру Косову 1658. Правила його уняті в кодекси „пітки“ Київської Академії (Теофан Прокопович і ин.). Вірєць тогож дають тогочасні драми (Милость Божія Т. Прокоповича). З Київїа напрям сей перейшов на північ і там під впливом ще псевдоклясицизму західно-європейського проявив ся в тій формі, яку бачимо у Ломоносова, Кантеміра, Сумарокова, Хераскова і т. д.

Властиво першим напрямом літературним в новім періоді російської літератури єсть сентименталізм, що датуєть ся від Карамзіна, хоча треба признати й передше проблески поезії чутя. Зананував сей напрям в наслідок перекладів „міщанських драм“ французьких, Нової Елоїзи Руссо і т. д. з 60-х і 70-х років. Та вже Карамзін в деяких поезиях зближуєть ся до романтиків подібно як і Каменєв, хоч властивий почин тої школи дав ученик Карамзіна Жуковский.

Взагалі усі ті напрями не появились відразу і не яко результат індивідуальної діяльності знаменитих авторів, яких імена звичайно ваяжуть ся з тими напрямими, противно, вони, так скажемо, були у воздуху передше, чим були переймлені Ломоносовом, Карамзіном та Жуковським. Про всі згадані напрями можна сказати, що вони впадали в скрайности, одначе в розвою літератури були конечні. Вони були провідниками знаємости з формами і змістом богатих літератур європейських, розваляли

і довершували літературний смак, приближували російську літературу до прямовання в душі народнім, а разом з тим до потреби загальнолюдської штуки і гуманности.

Уваги заслугоють також акти, що належать до історії селянської людности в Московській державі, зібрані і коментовані М. Дяконовом (кн. IV).

З огляду лекцій університетских (часть офіційна) нотуємо Вол. Мальмберга: практичні занятя по античним старинностям України-Руси (кн. I). С. Т.

З органів російських духовних академії **Богословскій вѣстникъ** подав розвідку про Цамвлака, обговорену вже (Записки кн. XIII). Окрім того в сім місячнику уміщені рецензи на праці студентів академії, писані для одержання кандидатської степені на такі теми: „Св. Димитрій, митр. Ростовскій, какъ проповѣдникъ“ (Явловскій); „Кіевскій уніатскій митрополитъ Ипатій Поцѣй и его дѣятельность на пользу униі“ (Перхорович); „О вліянні Кіевской Могилянскої Академії и ея учениковъ на русское духовное просвѣщеніе и преимущественно на духовныя школы въ XVIII ст.“ (Нікольскій).

За одно нотуємо деякі статі ще в духовних часописях, видаваних в Росії за етнографічними границями України-Руси.

Странникъ.

Столѣтіе учрежденія православної епархії в Подолі (1795—1895) сьвящен. П. Викула.

Статя ся подає історичний огляд Подільської епархії. Автор починає свою працю від росповсюдження християнства на Поділї. Згадує про татарське лихоліте і найбільш зупиняєть ся над сумним становищем православного Поділя під польсько-латинською кормигою. Подольська епархія була заснована 2 роками пізніше прилучення Поділя до російської держави (1795 року 12 квітня); з початку засновання вона складалась в 10 повітів сучасної Подільської епархії, 3-х Київської і 3-х Волинської, але потім (1804 р.) вона була зменьшена: 3 повіти одійшло до Київської епархії і 3 до Волинської, і стала Подільська епархія такою, якою вона є тепер. З 15 архиереїв, що управляли Подільською епархією від засновання її і до наших часів, автор найбільшу увагу звертає на Іоанникія, що був родом з подільських селян. Сей архиерей (1795—1819 р.) був першим впорядчиком і просьвітником Подільської епархії. За його епархія приведена була в теперішню форму; він завів духовну консисторію, повітові духовні „правленія“ (сі „правленія“ були скасовані в 60-х роках); по його проєкту духовенство розділило епархію на благочинія (деканати) і обібрало благочинних, депутатів і духовників;

для виховання духовенства він засновав духовну семінарію (починаючи з 1797 р. вона була в Шаргороді, а з 1806 р. її перенесено до Каменця) і дві пизші духовні школи. На удержанні цих шкіл він давав свої власні гроші, запомагаючи бідним школярам чим тільки можна було. Прилучення подільських уніятів до православия вело ся при преосвящ. Іоанникиї з дуже великим успіхом — окрім великої сили простого народа, до православия перейшли майже всі василіянські монастирі; щоб цілком зрозуміти, о скільки справа прилучення уніятів до православия була трудна, треба пам'ятати, що її зовсім не спочувала вища й низча адміністрація краєва, так що преосвящ. Іоанникию довело ся вести з нею боротьбу за сю справу. Після смерти Іоанникия, при його наступниках (Антоній 1819—21 р. і Ксенофонт 1821—32 р.) адміністрація краєва одверто вже, не ховаючись, обороняла польщину і латинство на Поділю. Поліпшення становища духовенства автор датує від втихомирення повстання р. 1830—1, коли уряд почав пикловатись про усунення дуже тяжких обставин, в яких пробувало православіє на Поділі.

Статя д. Викула не має самостійної вартости, автор користавсь працею проф. Петрова, щоб дати популярний начерк історії Подільської епархії з поводу її столітнього ювілею. В статі найбільшу увагу звернуто на подільських єпископів, їх жите і діяльність і з сього боку статя може бути користою.

Св. Димитрій, митрополитъ ростовскій. Про св. Димитрія (Туптала), яко одного з самих видатнійших діячів Петрової епохи, в російській літературі є чимало монографій. Користуючись з їх, автор сієї статі дає коротенький начерк житя й діяльности св. Димитрія, а також критику творів сього письменника, що зажив собі великої слави серед православних читачів. Окрім того надруковано два „слова“ його, але в перекладі на сучасну російську мову (переклад зроблено з рукописи софійської бібліотеки). Сі „слова“ (на день свв. апост. Павла, — 29 червня) до друку подані в першій раз.

Душеполезное Чтеніє подало ювілейну статю: Георгій Конисскій, архієпископъ Вѣлорусскій Н. Колосова. Автор статі, намалювавши картину сумного становища православия по руських землях під польською властію, дає огляд житя та діяльности Георгія Конисского. Статя одначе має офіційально ювілейний тон і характер, без жадної наукової вартости.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости.

Объясненіє названія „Острая Брама“ (N 1—2).

З приводу об'яснення д. Ляцкого (У „Вилен. Вѣстнику“), що назва „Острая“ походить начеб-то з литовського слова „ауштра“ (східна),

автор, незгоджуючись з сим виводом, доводить цілком руський початок цієї назви (остра брама — „брана“, узкий кінець міста).

Виленская святая и чудотворная икона Божіей Матери — К. Ивановского (N 11).

Подають ся коротенькі відомости про сю ікону, що тепер у виленському Троїцькому монастирі, з приводу 400-літнього перебування її у Вильні. В легенді сей образ прислано з Царгорода в подарунок одному з князів Галицької Руси, а потім перейшов він до Москви. 16 лютого 1495 р. її привезла до Вильна княгиня Олена Ивановна, дочка Івана III, що вийшла заміж за литовського в. князя Олександра Казимировича.

Родоприсхожденіе западно-русскаго митрополита Іосифа II Солтана — А. Бѣлецкаго (N 44—45).

Статя документальна й цілком наукова. Автор, після розгляду усіх звісток про відомий аристократичний рід Солтанів-Жировицьких, доходить, що митрополіт Іосиф II Солтан (що посів катедру після митрополіти Іосифа I та Йони, не ранійш р. 1508) мав тільки однакове з сими Солтанами прізвище, ввійшов з бояр Логойського повіту, а до постриження звав ся Ілею. До статі додано три документи, вийняті з Литовської метрики Москов. Архива Міністерства Справедливости.

50-лѣтіе Виленской православної епископской кафедры, 1845—1895 г. (N 21).

Подано тут коротенькі історичні відомости про єпископів та історико-статистичну єпархію.

Какъ уничтожаются православно-русскія древности въ нашемъ краѣ — А. Сапунова (N 16).

Оповідаеть ся, що у містечку Міорах Дименського повіту Могилівської губер. на дзвіниці тамтешнього костела (що колись, у XVII в., був церквою православного монастира, заснованого р. 1644 Севастьяном Святополк-Мирським) був дзвін р. 1644 з надписом й чудесним орнаментом, і що тепер сього дзвона, яко негодяшого, післано до Варшави перелити. У N 22 тих самих „Литов. Еп. Вѣдом.“ подано відповідь, що дзвона до переливання не посилено й він існує на дзвіниці Міорського костела.

Письмо преосв. Анатолия, епископа Могилевскаго, къ П. В. Кукольнику (N 23) — з приводу брошюр прелата Здановича („Akt uroczystego wstąpienia na biskupią katedrę Wilenską S. W. W. Zylinскего“ 1849 р. Сей лист передруковано у „Могил. Еп. Вѣдом.“ 1895 р. N 19.

Дѣятельность провинціала Литовскихъ базилианскихъ монастырей, впоследствии епископа Пинскаго, Іосафата Жарскаго (N N 27—28 та 31).

Оповідать ся про діяльність його, обернену супроти Йосифа Сі-машка, аби спасти скатоличену унію та василіян.

Перечень важнїйшихъ статей про ф. М. О. Кояловича (в приводу освяченнѣ падогильного памятника його у Петербурзі 8 падолиста 1895 р.) N 47.

Бібліографічні замітки: в N 1—2 на видану варшавським правосла-вним Троїцьким брацтвом р. 1895 в перекладі з німецької мови книжку: Исторія польской церкви Фризе, в N 21 на видану р. 1895 Археологическую карту Гродненской губерніи Ө. Покровскаго, N 47 — на книжку Кипріановича: Истори-ческой очеркъ православія, католичества и унии въ Бѣлоруссіи и Литвы съ древнѣйшаго до настоящаго времени (Вильна 1895 г.) (N 47).

Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости.

Памяти Преосвящ. Георгія Конисскаго, Архієпископа Бѣлорусскаго — И. Пятницкаго (N 6—7). З приводу сотні років з дня смерти сього діяча подана біографія та характеристика його діяльности.

Письма пр. Георгія Конисскаго къ чрезвычайному русскому послу въ Польшѣ Гроссу и полномочному ми-нистру князю Волконскому 1757 г. Собраль Ө. Жудро (N 1). Листи сї, здобуті з архиву Могилівської духовної Консисторіі, містять у собі багато уваг про сучасні події в Польщі.

Заботы Георгія Конисскаго о сохраненіи земель-ныхъ владѣній Могилевской каедры отъ расхищеній. Ж. (N 4). Невеличка замітка, зладжена на основі згаданих вище листів Конисського.

Рѣчь Архієп. Георгія Конисскаго, сказанная 1789 г. при открытіи въ Могилевѣ главнаго народнаго училища (N 21). Передрук з „Сборника Матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи, извлеченныхъ изъ Архива Мин. Народ. Просвѣщенія“ (т. I, Спб. 1893 р.).

Матеріалы по исторіи Могилевской епархіи: N 16—17. — Виписки з дневника стольника Петра I, П. Толстого: р. 1697 Петро I післав його до Італії на науку, шлях його йшов через Білорусь, Толстой свої подорожні вражіння заводив до дневника, виданого в „Русск. Архиві“ 1888 р. У „Могил. Еп. Вѣд.“ передруковано те, що дотикаеть ся Білоруси.

N 21 — Виписка з автобіографії Ілі Турчинського, українського свьященника 1-ої половини XVIII в. (передрук з „Київ. Старини“ 1895 р. лютий).

Приходская Бѣлорусская церковь въ XVI—XVII в. Ж. (N 35).

Історична замітка про убожество у XVI—XVII в. білоруських церков; наведено приклади з історичних актів.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости.

Матеріали для історіи Минської епархіи (N 7).

Під такою назвою тягнеть ся далі (початок в р. 1894) друк документів, що дотикають ся служебної діяльності минського владика Виктора Садковського; сі документи вийняв з архиву св. Синод. С. Рункевич.

Монастири Минської епархіи (преимущественно Минские) съ древнѣйшихъ временъ К. Богдановского (N 1—2).

Статья, розпочата р. 1894, подає історію монастирів поруч з загальною церковною історією краю.

Второй періодъ существованія Минської духовної семинарії (1818—1840 р.) Михаила Вержболовича (N 3—20).

Се продовженне історії Минської семинарії (початок дивись в р. 1894), в нагоди століття від дня її засновання, р. 1794.

Столѣтіе перваго возсоединенія уніатовъ Минської губернії (1795—1895 р.) К. Богдановского (N 9).

В статі подано коротенький огляд діяльності пресвящ. Виктора що до прилучення уніятів до православия під кінець минулого віку (1793—1795 р.).

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости.

Надруковано тільки такі історичні праці: Столѣтіе кончини Бѣлорусскаго Архієпископа Георгія Конисскаго — Д. И. Д-о (N 4—5). Нарис життя Кониського.

Крестъ Преп. Евфросиніи княжны полоцкой — Д. И. Довгялло. (N 11—12). Історія та археологічне описанне сієї пам'ятки.
Ю. С.

Археологическія Извѣстія и Забѣтки (9 зшитків).

До України належить розправа д. Забеліна (ч. 1) про стародавність міста Олешки. Шан. автор уважає дуже можливим, що згаданий в одному з сказань Пролога Елікс (або Алікс, Лякс) — то північне Олеше, а теперішні Олешки. В такім разі стає дуже цікавим оповідання про трьох братів мучеників, учнів св. Ондрія апостола, що постраждали десь в „Готфѣх“ і мощі їх були перенесені в Елікс. Автор звертає свою увагу на те, що се сказанне могло дати привід нашому літописцеві думати, що як тільки св. апостол Одрій міг залишити своїх учнів в Олеші, то він-же міг також прийти освятити і київські гори. *Д. А.*

В II книжці ми зустрічаємо другу статтю д. Забеліна про літературну діяльність Андрія Юрєвича. Автор приходять до думки, що повість про чудеса взятого з Вишгорода кн. Андрієм образа, — повість що потім перейшла в прологи під число 1 серпня — була написана самим кн. Андрієм Юрєвичом; як доводи наводить він те, що з сих чуд більшість так чи инакше дотикалась кн. Андрія, а окрім того в одній копії цієї повісти оповідаєть ся, що сьвято 1 серпня уставлено „худым и грѣшным рабом княземъ Андрѣемъ“: так міг сказати тільки Андрій про самого себе.

Загальну цікавість має стаття Сізова (VI, 177—188) про каблучки до висків; автор держить ся того погляду, що отсі каблучки було занесено до нас між иньшими річами арабського виробу: арабські каблучки всі срібні и мають характерні відзнаки; скоро потім стали вироблювати такі каблучки вже на руській ґрунті, вони втрачують тут арабську форму, і їх роблять ся вже не з срібла, а з якогось більш дешевого мішаного материялу; потроху з'являєть ся й самостійний характерний орнамент, форма для таких каблучок; отсі речі чисто руського виробу належать до часу не пізнійше XII—XIII в.

Д. Анучін в тій же книжці знаємить з нахідками д. Нефедова в Камськім краю — се річі бронзового періоду.

Д. Сорокин (XI, 361—366) розбирає питання про істнування Чуди в Слободськім повіті Вятської губернії, засновуючись на народних переказах сього краю.

Окрім самостійних статей ми знаходимо в відділі археологічної хроніки звістки иноді з часописей, иноді самостійні про находки, замітки дрібні археологічного змісту и т. и. Можна тут занотувати звістки про находки на Україні, хоч не всі вони оброблені однаково повно і докладно, наприклад на стор. 330 (IX—X), 371 (XI) и т. д.

Д. Линниченко умістив (XII, 422—423) знайдену їм в евангелії — апракос XV в. (Імп. Моск. Іст. Музей N 297) запись кн. Анастасії, жінки кн. Федора Корибутовича, що вона віддає десятину в церков Успенія в Володимирі. Отся запись, по думці д. Линниченко, цікава тому, що вона подає імя жінки кн. Феодора, а також дає підставу до виводу, що у кн. Федора не було дітей.

Відділ „Засідань товариств“ дає більш-меньш просторий огляд діяльності товариств, присьвячених історії й археології; тут між иньшим знаходимо і 4 справоздання з діяльності київського історичного товариства (II—III, V, XI, XII).

Бібліографічний відділ дає звістки й рецензії про 62 російські й чужоземні часописи й книжки.

Чтенія въ имп. обществѣ исторіи и древностей російскихъ (московські) в відділі матеріялів окрім „Літописця руського“ (т. III) і промов Іаникія Галятовського (т. IV), обговорених в бібліографічнім відділі, подали ще дві цікаві статі — се „Климент еп. словенский“ в т. I і „Пчела з 44 глав“ в т. II. Під першим титулом видавець д. П. Лавров передруковує чотири поучення Климента і в передмові оповідає про задумане Ундольським і навіть розпочате¹⁾, але потім перерване видання текстів Климента, а також дає дві статі — про літературну діяльність Климента і про його поучення спеціально. Що до „Пчели“, то видрукована д. Семеновим редакція належить до пізнійших: вона відома в рукописах XVII в. московських бібліотек і представляє з себе головню скорочений витяг з давньої руської Пчели (видавець на 44 глави сієї нової Пчели рахує 42 взятих з давньої редакції, представленої пергаментною Пчолою петербурської публичної бібліотеки), так що самостійного значення ся редакція майже не має.

В відділі розправ надруковано першу часть огляду актів Сибирського „приказу“ Оглоблина (кн. II), обговорену вже в відділі бібліографічнім; можна ще згадати за працю Шумакова: „Губні і земські грамоти Московської держави“ (кн. III), матеріял цікавий своїми анальоґіями і захованими ознаками давнього руського устрою.

В розділі Miscellanea можна занотувати документ про потомків Курбського (кн. III), закликаних на московську службу підчас московської окупації Білої Руси (1656) і два писання Гавр. Домецького (кн. IV) — одного з українських виходців до Московщини за часи Петра. Тут же протоколи засідань товариства з р. 1894, з короткими змістами рефератів; між ними згадаємо: реф. д. Уляницького і замітки д. Любавського з поводу його — про верховських князів; вивід д. Барсова назв Київ а з фінського *Kiiva* (скала) і *Σαρβάτας* з фінськ. сам + вада (темна = глибока ріка) або з славян. сам + вад (водити ся = збирати ся) = збірне місце; виводи сі викликали ряд закидів у присутних; проф. Соколов предложив опись збірника з бібліотеки С. Барсова, зложеного з двох цікавих рукописей: збірника есхатологічних писань писаного в кінці XVII в. в Московщині і катехизма українського, уложеного на думку референта в XVI в. і досі незвісного. При протоколах подано in extenso цікавий реферат д. Ейнгорна, де він знайомить з найденим ним дуже важним матеріялом для внутрішньої історії Гетьманщини XVII в. — описями полків українських 1666 р., уложеними московськими урядниками для запровадження податків до царського скарбу; уривок сих описей (майже весь полк Переяславський і частина Ніженського) звайшов Косто-

¹⁾ Видрукованим тоді аркушом розпочинаєть ся теперішне видання текстів.

маров і видруковав з нього витяг в Руїні; тепер д. Їїнгорн знайшов описи полків: Стародубського, Київського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького і части — Ніжинського, Чернігівського й Полтавського, так що нестаче вже небогато, може коло четвертої частини всієї описи. Опись містить поіменні реєстри людности, з означеннями їх зайняття і того податку, який вони мають платити. Можна пожадати, щоб сей цікавий матеріял був виданий як найскорше.

*

Извѣстія общества археологій, исторіи и етнографіи (казанські) (т. XII вип. 4—6, т. XIII вип. 1—3) містили, розуміється, матеріяли і розправи, що лише посередно для нас можуть бути інтересними; найбільш інтересу представляє стаття Соблукова: Огляд внутрішнього стану Кипчакського царства (т. XIII вип. 3), але вона була обговорена особно. Певний інтерес мають статі, присвячені археології східної Росії і Сибіри (Смірнова — XII. 4, Кочнева — XII. 5, Ізноскова — XII. 6, XIII. 1, XIII. 3 і Пономарева — XIII. 3). Д. Потанін надруковав (XIII. 2) замітку з поводу статі Сумцова про Марка Богатого, де вказує анології в тюркській літературі і приходить до виводу, що на сході існувала теж подібна легенда. Д. Катанов надруковав східні казки про трох братів царевичів (XII. 5),

*

Русская Старина.

З статей більш чи менш загального змісту студія Н. Белозерської (I) — про вплив східного роману й цивілізації на російське суспільство XVIII в. — з декотрими відмінами увійшли в книгу „В. Т. Нарѣжний“ (2 видання 1896), а про сю працю ми скажемо в иньшій місци особно. В статях Песковського — барон М. А. Корфъ в листах до нього різних осіб, що друкувались в „Русской Старинѣ“ ще 1894 р. і закінчені в I кн., ми можемо знайти декотрі цікаві звістки про стан й розвиток народної освіти на Україні. Певну цікавість мають мемуари В. М. Юзефовича „За тридцять літ“ (X—XI): вони дають характеристику київського студенського життя 60 р., характеристику студенських партій, поглядів їх і бажань. Центр сих мемуарів займає студенський розрив 1861 р. Дещо до характеристики шляхетського суспільства тогож часу (60 р.) на Україні, хоч і дуже мало, дають згадки „За багато літ“ (II, III, V, VII). З дрібних матеріялів можемо занотувати лист М. Гоголя в Неаполю до В. Жуковського (4/X 1847); він має певне значіння для характеристики відносин між сими поетами і впливу Жуковського на Гоголя (IX).

Рускій Архивъ умістив лише цікаву статю за Квітку, обговорену в відділі бібліографічнім.

О. Г.

Историческій Вѣстникъ. Із статей, що більш або менш дотикають ся до історії України, можна занотувати ось які:

Въ мятежномъ краѣ (Изъ воспоминаній) — І. Любарського (кн. 3, 4, 5). Автор, військовий лікар, під сим заголовком помістив свої спогади про польське повстанє року 1863. Таких спогадів виходить в Росії дуже багато за остатні часи, алеж більшість їх, як і више згадані, пишуть ся з погляду урядового і не дають читачеві нічого нового, нічого цікавого.

Українській Сократъ — Б. Никольского (кн. 4). Се коротенька стаття з приводу сторічя з дня смерти Сковороди.

Новый свидѣтель эпохи убіенія Дмитрія Самозванца, І. Линиченка (кн. 5). Се переклад статі Лозінського і записки з одної судової справи, яку розшукав д. Лозінский в львівському магістратському архіві (Kwartalnik Historyczny кн. IV).

Царевъ Шпигъ (епизодъ изъ Сѣверной войны) С. Н. Браіловского (кн. 12). Автор в формі белетристичній передає один рідний переказ про новгородсіверського протопопа Заруцького, що був у Петра Першого шпигом підчас переходу Мазепи до Карла XII. Сей протопоп у купі з підскарбієм новгородсіверським Худорбієм провели Петра I до міста в ночи, не дивлячись на те, що козаки готувались до переходу на бік Шведів. Таким робом цар Петро мав змогу розгледіти перед Полтавською битвою укріплення і силу Шведів, що стояли в той час під самим Новгородсіверськом. Шкода, що д. Браіловський дбав дуже багато про те, щоб дати своєму оповіданню літературну форму, через що не можна відрізнити самого тексту переказу від його власної фантазії. Д. Браіловський, кажучи про те, що протопоп і підскарбій були нагороджені від Петра великими маєтками, додає, що се підтверджуєть ся і документами, які переховались в Томиловських і Псіолів, нащадків царевого шпига. Далеко цікавіш би було познаємитись з самим текстом сих документів.

Книжное дѣло и періодическая печать въ Россіи въ 1894 г. (кн. 7, 8). Під сим заголовком, починаючи з року 1887 Н. Павленков містить в Историчнім Вѣстнику щорічне справозданне про ширене книгарства в Росії. З сього великого і дуже докладного справоздання бачимо, що в Росії в році 1894 вийшло 10.651 твір (1596 повторного видання і 9.055 друковались у перше), і то російською мовою 8.082 (більш проти року 1893 на 300 творів) і иньшими 2.569 (більш проти р. 1893 на 109 творів). Шкода тільки, що д. Павленко складає свої справоздання з урядовим поглядом на народности, що залюднюють Росію, а через те для нього і Великоруська і Українська і Білоруська мова

єсть одна мова русская¹⁾. Таким робом і наші українські твори входять в загальне число видань роспійських. Між тим дуже цікаво булоб мати статистичні дати про українську книжку в Росії. Розумієть ся, час би попідкуватись про збиране таких відомостей і в Галичині.

Збільшане творів на чужих мовах дотикаєть ся тільки польскої і жи-дівської літератури; першої на 122 назвища, остатньої на 76. Видання-ж на иньших мовах зменьшились на 89 назвищ.

Розглядаючи роспійські книжки по змісту, ми бачимо, що в році 1894 найбільш вийшло духовно-богословських книжок — 1058(13%), далі беллетристичних — 1719(8,9%), учебних — 695(8,7%), історичних — 333(4,1%) і т. д.

Далі д. Павленко наводить таблиці для порівняння збільшеня або зменшеня виходу книжок в головнійших відділах за 7 років (з р. 1887 до р. 1894) З сих таблиць видно, що духовні книжки числом збільшають ся з кожним роком (в р. 1887—697, а в р. 1894—1058); збільшають ся також, хоч і не в такій мірі, видання беллетристичні, юридичні, природописні і народні. Навпаки, історичні книжки, математичні, по політичній економії і політичні що року зменьшують ся в числі. К.

Русній филологіческій вѣстникъ (три книжки) містить в собі закінченне просторої праці проф. Халанського про циклъ королевича Марка в звязку з руським билинним епосом (кн. 1 і 3), якої тут не будемо обговорювати. Так само поминаємо розвідку д. Коробки про український звук **дж** (кн. 3) обговорену вже (Записки кн. XIII) і проф. Кареского про письмо і язык Мстиславового евангелія (кн. 4), що вийшла осібною брошурою й буде обговорена в відділі бібліографічнім. Закінчилась друком занотована торік статя д. Тимошенка — Византийські прислівя й славянські паралелі до них (кн. 1 і 3), де автор подає паралелі до збірників Крумбахера і Курца, між ними й українські. Д. Погодін далі подавав поодинокі замітки з порівняної фільольогії (Кілька етимольогій — кн. 1). Нотуємо ще маленьку замітку проф. Карського про переміну **аў** (ал—ял і ав—яв) на **оў** і **ёў** в одній місцевій говірці білоруській (Минської губ.). Загальний інтерес має статя проф. Богородіц-кого: Про головні чинники морфольогічного розвою мов (кн. 1). *

Филологіческія Записки за сей рік (5 книжок) представляють одну лише цікаву для нас статю: Руський билинний епос в новім свѣтілі (VI) д. Стефановського; автор тут одначе лише зводить замітки до руських билин з праці проф. Халанського про циклъ королевича Марка.

¹⁾ Між тим він окремо перелічує число видань, написаних і естонською, і чувашською, і финською мовою.

Певпу цікавість можуть мати теж замітки д. Нікольського до нововиданого словаря російської мови петербурської академії. *

Етнографическое Обзоріе.

В першій книжці передовсім треба занотувати статтю проф. Сумцова: „Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршахъ“ — критичні замітки на працю П. Житецького — „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (І. 79—108); поминаючи загальні замітки — про метод вишезгаданої праці, о скільки важні порівняння й виводи д. Житецького, о скільки повно оброблені окремі питання — ми занотуємо декотрі цікаві власні думки И. О. Сумцова. Таку цікавість має його замітка про студійовання мови, порівняння й характеристику тавтології, епитетов, окремих виразів і паралелізмів народних дум й пісень; далі його порівняння шкільної поезії з середньовічною західною поезією (с. 79—108).

В відділі „Смѣсь“ ми знаходимо оповідання народні про недорід, мишачого царя (з приводу сили мишей в 1894 р.); записані вони в Богучарськiм повіті й подані до друку М. Дикаревымъ (Толки народа, 125—127).

Д. Потанін в невеличкій замітці подає етимологічні паралелі з монгольської мови для імени Навуходоносор; ми маємо, як відомо, цілу серію славянських і східних повістей, де се імя виясняють, як зложене з трох імен — nabu, nabuc; acha, chodo, chodir; osor, nosor, nasor; до сих слів й подає автор декотрі паралелі (І 127—129: Этимология въ повѣсти о Вавилонскомъ царствѣ).

В відділі критики — рецензия д. Кримського на книжку М. Драгоманова — Оповідання про заздрих богів. Рецензент неприхильно приймає політичну тенденцію, що виявилась — каже д. Кримський в неправдивім виводі — „в Греції... кожний міг розбирати розумом усякі речі, що доторкались віри“.

О. Г.

В книжці II замітна стаття д. Лободи: Бѣлорусская народная поэзія и русскій былевой эпосъ (ст. 1—34). Як відомо, билини задержались найліпше в північній Росії, а саме в Олонецькій губернії. Д. Лобода відшукує їх слідів в поезії білоруській і через те звертає увагу на деякі спільні ознаки і мотиви поезії білоруської з одного, а епосу взагалі, великоруськогож спеціально — з другого боку. До таких спільних мотивів зачисляє він „молодецького коня“, котрого подає докладний опис, вірного сокола, голубів, ворона, дворів, палат і иньше.

Порівнюючи богатирів великоруських билин з богатырями білоруських казок, приходять до переконання, що остаточного слова, чи ті паралелі то вплив новий, чи давнійший, а саме як давнім, не можна висказати,

доки Біла Русь не буде докладнійше досліджена етнографами, тим більше, що кожний новий збірник приносить щось дуже цікаве і так оригінальне, чого справді не мож підтягати під жадні впливи, лиш треба уважати за витвір фантазії народу білоруського.

Далі статя д. Потаніна: Акирь повѣсти и Акирь легенды. (ст. 105—120). В ХСІV вип. „Памятников др. письменности, Слово о св. патриархѣ Феостирикѣ, къ вопросу о 29-мъ февраля въ древней литературѣ“, напечатав д. Лопарев Слово про сьв. Феостирикта, де гумористичним способом представлено, як сьвяті отці присудили, аби память Феостирикта, що не був чоловіком милосердним, обходили вірні лиш раз на чотири роки. В легенді тій заходять імена Синагрипа і Акира; а що они звістні також з старинної повісти про Акира премудрого, котра змістом не нагадує зовсім легенди, тож автор старає ся виказати, яким способом взяли ся ті імена в легенді. Для того наводить він дуже багато паралель азийських і приходить до переконання, що славянська повість про Акира змішалась з легендами про будову храму і привіз молоді, а в наслідок того з'явились імена Акира і Синагрипа в легенді про сьв. Феостирикта.

З народних уст (ст. 146—150) — д. Ястребов подав ту пять казок, що змістом своїм дуже цікаві. Коротенький зміст їх такий: а) Як сьв. Магдалина наслала на людей холеру. б) Дві відміни легенди про сьв. Пягницю, що ходить по сьвіту та перестерігає необачних, аби в п'ятницю не робили, коли не хочять по смерти терпіти тяжких мук. в) Про Блуда, що зводить людей з доброї дороги. г) Як чорти добувають ся до мерців, щоби з них шкіру дістати; д) Як бідний став багатим.

В відділі рецензійнім уміщена рецензія М. Довнара-Запольського на книгу: „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго“ Каманіна.

В кн. ІІІ надруковано статю д. Фамінцина про арийські і семитські сліди у Славян, обговорену в відділі бібліографічнім (т. ХІV), далі дві статі загального змісту — переклад статі Матова про давність епоса (з болгарського) і справозданне Харузіна з праці Кунова про родинні відносини Австралійців. В відділі Miscellanea д. Потанін (в серії „Дрібних фольклористичних заміток (подає паралелі до билинних Змія Горинича і Тугарина Зміевича (с. 114—121). Д. А. Яцімірський (ст. 135—140) подає погляди і виводи професора університету в Ясах, д. Денсусіяна, про походжене слова Волох. (Ar. Densusianu. Originea cuvântului Vlachu. Revista critică-literară, anul 1894, nr. I pag. 1—15); коротко подаємо зміст його.

Д. Денсушіяну застановлюєсь вперед над питанням, хто називав і називав Румунів Волохами? Виходить, що самі Румуни не називали себе ніколи Волохами, лиш Руминами, Аруминами, Румерами, Ромарами, — Волохами ж називають їх чужі сусідні народи: Німці, Славяни, Мадяри. Назва Волох для Румунів образлива, насмішлива, тому они її ніколи самі до себе не відносять. Назва ся почала появлятьсѣ в письмі вже від IX віку; щоби однакож могла статисѣ терміном етнографічним, муєла ще давнїйше бути знаною. І от автор пригадує, що в Константинополи була звісна церковця з чудотворною іконою *Βλαχέρωνι*, і та назва подибуєсь у Кандида Ісаврійського вже в V віці, в нїй бачить він той же пень: влах і з тим вяже факт; знаний византийський хроніст Пахімер говорить: „Константинопольські передмістя повні Волохів (*Βλαχικὸν γένος*). А що назва Волох появилася в значіню етнографічного терміну на Тракийсько-Ілїрійськїм півострові, себто там, де римський елемент стикав ся з грецьким, тож автор додумуєсь, що назва мусить бути грецького походження і звертаєсь тому до грецьких жерел. В однім місци находить він слова Катона Старшого, де кажеєсь, що Греки прозивали Римлянїв Опіками (*Opicus*). Грецьке слово *οπικός* значило: простак, неук, селянин, варвар; в тім значіню уживали його і деякі латинські письменники. Томуж що коло Кум жили Оски, автор догадуєсь, що слова Катона належать до Осків, що давнїйше прозвані були Опіками (*Opici*). Слово *opicus* зближене дуже до імени богинї плодів *Ops*, а що *Ops* подекуди має значіня те, що terra, тож автор добачує в нїм синоніми слів: селянин, рїльник, якими власне були Опіки (Оски). Поясняючи далї назву *Βλαχεία*, що приходить в однім уривку у Аристотеля, випиєє автор чотири слова з Ісїхія, граматика IV віку: *Βλάξ* = *μωρός*, *Βλαχεία* = *μυλακία*, *Βλάχα* *ἔνοι προβατόδη*, *Βλαχέει* = *μωραίνει*, *διατρίβει*, а що значіня сих слів так, як подані, потверджує також Фест, автор додумуєсь, що слова ті ієтнували у Римлян на рівнї з латинськими *stultus* і подібними. Колиж се правда, то зрозумілим буде, що осьвічені Греки називали некультурних Римлян для посьмішки Волохами. Коли потім Римляни стали осьвіченим народом, коли держава їх прийшла до величезної сили, стало затрачуватисѣ давне іронїчне слово Волох; якже римська держава упала, назва Волох стала знов появлюватисѣ у визинтїйських ієсториків. Томуж що Греки стали сусїдувати в придунайських сторонах з нинїшними Румунами, котрих мова так їм пригадувала латинську, почали они назву Волоха причїплювати до Румунів і так она удержалася при них до нинї.

Варто зауважати, що деякі народи (германські) називають Волохами так Румунів, як Італїйців. Поляки називають перших *Włosi*, других *Włosi*. У нас перших звуть Волохами, других Італїйцями (нарід: Талїянами). Цікаво булоб дослідити, чи і назва Бляхів, яку має одна частина

гірняків на Угорській Русі, не походить від Волохів, хоть деякі пояснюють її то тим, що они носять гуні обернені вовною на верх (волохаті), то тим що они курють з коротеньких бляшаних люльок.

В відділі рецензійнім заміщена рецензия Евг. Ляцького на П'єсни пинчуковт", М. Довнара-Запольського. В. Г.

В кн. IV. д. Потанін в статі „Саурь Ванидовичт“ (57—71) наводить до сієї билини паралелі з калмицького епосу. В билині Джангар, для котрої ми маємо три версії — Багапохуровську, Хошутовську і в перекладі Бергмана — автор знаходить подібні моменти і подібні імена: Саур і Сабара, Савара; Кунгур, Курган, Кумбал, Курбан і Улан — Хонгор, Джангар, Гурко, Замбал. Окрім того д. Потанін подає анальоґії до окремих епізодів билини про Саура в иньших монгольських героїчних оповідань. Згадавши, що д. В. Мілер звязує билину про Саура чи Суровця з билиною про Михайла Даниловича, д. Потанін наводить иньшу анальоґію в дюрбютській „билині“ про Ирин-Сайн-Гуниин-Настай — Микеле й каже, що при подібности моментів оповідання й імен (Мекеле-Михаиль, Михалик; Гуниинь-Настай-Константин), можна прийти до виводу, що сюжет взято з східного епосу.

В Miscellanea знаходимо відповідь д. Житецкого на „Замітки...“ Сумцова (108—122) (Замітки о разных методах изучения народных малорусских дум), де між иньшим висловлює він цікаві загальні думки про методи студійовання дум, аналізу композиції декотрих дум й відносини шкільної поезії до народних дум і пісень.

В тій же книжці д. Кримський умістив досить просторий і повний (128—134) некрольоґ небіжчика Драгоманова й подав коротенький покажчик (25) більш великих й важних праць. О. Г.

Живая Старина.

Переглядаючи пятій річник Ж. Ст., находимо кілька статей, що належать до українсько-руського народа. З них статя д. Коробки про східну Волинь і Вінера про жидівські слова були вже обговорені (Записки т. XII і XIV), тепер скажемо дещо про иньші.

Малоруські казки і байки з Галичини (кн. III—IV, ст. 453—466). Всіх казок одинацять; коротенький зміст їх такий: а) Захотілось вовкови людського мяса; чоловік, котрого він здибав і задумував пожерти, витяг собі добрий бучок і доти ним обкладав вовка, доки той не стратив апетиту до чоловіка. б) Про шевця. Ся казка зложена з двох мотивів; в однім виступає хвалько, що вбив дванацять мух нараз і казав, що двацять душ; в другім крутій, що все ввів добре викрутитись від роботи, яку йому чорти завдавали. в) Органістий

видурює від попа два пацюки, убиває його ключницю, похоронює її і за те дістає від попа ще збіжа, а від селянина, котрий думав про себе, що її забив, капусти. г) Чарівник приймає на службу хлопця і робить его то голубом, то псом, то конем, як батько прийде по нього. По трилітній службі відпускає хлопця, що вже сам стаєсь псом, волон, конем і каже батькови себе продавати. Чарівник купує його яко коня і веде кувати. Кінь перемінюєсь в голуба, в перстень, в горох, в яструба і вкінци убиває чарівника. г) Півничок і курочка — се гра слів. д) Два брати убивають третого за дика, котрого самі не могли убити. Чудесна сопівка викриває убійників. е) Молодий мороз похвалив ся перед старим, що заморозив теля. Той наказав йому заморозити селянина, але молодий мороз не пографив і — розумієсь — навіть не признававсь з тим старому. ж) Війт пастухів. Двох подорожних посперечало ся за воли; старий війт став робити з ними справу, але не вмів. Тогди приликано війта пастухів, а сей так розсудив, що всі мусіли його розумови дивуватись. з) Двох газдів наймилось у попа; але що він з ними эле поводив ся, вкрали в нього гроші і втікли, ділячись краденим. к) Подорожний. Се вариянт популярного анекдоту знаного у нас п. з. Школяр на вандрівці. л) Стрілець і біда. Стрілець находить біду і доти не може її позбути ся, доки не взяв ся щиро до праці.

Я умисно навів короткий зміст тих казок, а то тому, щоби читач пізнійше міг лекше з'орієнтуватись. Як видно зі змісту, казки ті знані вже з иньших збірників, деякі навіть в досить численних відмінах. Вправді в етнографії і найменша відміна певної казки має свою вартість, та вартість та залежить ще й від зверхних причин. Наші казки не записувані впрост від оповідача — як кожлий може переконатись — лишень так: оповідач говорив, слухач запам'ятував собі, а потім списував. Через те не заховав записувач ані стилю оповідача, ані його мови, хоть і як під ню підроблював ся. Коли отже відміна казки ані не має в собі нічого оригінального, ані не записувана так, щоби мала вартість языкову, то она не богато варга. Всьо те належить до наших одинайцяти казок. В увазі редакції при сих казках стоїть таке: „Заховуємо правопись оригіналу [правопись ся — то звістне галицьке „правописаніє“, що не надаєсь зовсім до записів етнографічних]; Кулішівка незвиґайно многими (?) в Галичині і Буковині не люблена. Для лінґвістики она також неvistaє і взагалі ледви чи не потрібна лиш на показ (!), що малоруське наріче дуже далеке від русского літературного языка — московського або російського у Поляків [етнографічний журнал варшавський „Wisła“ пише майже завжди „język ruski“]. Колиб і ми, Великоруси, приймили Кулішівку, себ то фонетичну правопись і стали писати по вологодськи, по костромьски, по рязаньски і т. д. (!)

то і ми вкінці пересталиб себе розуміти, особливо колиб вступаючи в сліди малоруських письменників, переважно галицьких, сталиб в кождому повіті кувати свої слова і придумувати нові терміни. Наслідком сучасних вимогів етнографічних належалоб імена оповідачів і записувачів надрукувати, та дуже давні і на нещастя все ще сучасні етнографічні обставини руської Галичини не дозволюють редакції сповнити тих вимогів етнографічної науки. Діло мало виграє, а надруковане імен наших співробітників (!) Галичан завдалоб їм тільки неприємностей зі сторони — начальства, дуже в таких річах уважного і численного“. Я навів цілу замітку бо она дуже характерна і дуже дивна в етнографічній науковій часописи.

Пісні Камінецького уїзду, Подільської губернії (ст. 71—81), зібрав Н. Коробка. Пісень тих не багато, бо 13 колядок, 3 щедрівки, 2 веснянки, 8 „простих“, 22 „пісні до скоку“. Переважна часть їх знана вже в иньших збірників, а прейнь ови заслугоють ближшої уваги, особливож самих Українців. Записані они так, що майже цілком докладно віддано в них говор народний, а се так трудно подібати в збірниках наших матеріялів етнографічних, а саме друкованих в Росії.

„Письма О. М. Бодянского до Станка Врза в Загребі“ в числі трьох для нас о стілько цікаві, що вказують ще раз на те, як широкі зносини мав Бодянський зі всіми Славянами.

На ст. 217—234 містить ся такі три статі: а) Пісні села Пісок, Житомирського уїзду (всіх 11). б) Іван Купайло в селі Коритні, Гайсинського уїзду. в) Весільні обряди і пісні в с. Макові, Камінецького уїзду. В статях тих поданий сирий матеріял, без порівнянь, переважно знаний вже, тож і нема чого над ним затримуватись.

Зі статей, що не належать до України-Руси, заслугоють уваги: а) Замітки про людність Якутської области з погляду історично-етнографічного, В. Йохельсона, ст. 127—161. б) Особливости мови латинського письменника Манцелія, П. Шмідта, ст. 162—170. в) Тавреньга, Вельського уїзду, А. Шустикова, ст. 171—198 і 359—375. г) Етнографічні замітки про Тюрків Мінусїнської країни, П. Островского, ст. 297—348. д) Космічні легенди Балтійських народів, А. Погодіна (недокінчена ще), ст. 428—448 і кілька дрібнійших, особливож тих, що належать до Литвинів.

В. Г.

Византійській временниъ вийшов і сього року трома книжками. В першій (вип. 1 і 2) знаходимо передовсім розвідку проф. Васілевского, присвячену хроніці Льюгофета, що служить одним з джерел до давньої руської історії (Хроніка Льюгофета по славянськи і грецьки

с. 72--157). Досі вістаєть ся невідомим ані текст її в чистій формі ані відносини до подібних до неї компіляцій — продовження Амартоля, Льва Граматика, Теодисия Мелитинського. Д. Васілевський видить в одній рукописи петербурської Публічної бібліотеки, писаній в XVII в. в Сучаві, словянський переклад хроніки Льогофета (= Магістра = Метафраста) в цілости (до р. 948), зроблений з оригінала поправнішого від півнішого грецького тексту в венеційськім кодексі. Порівнянне з згаданими анальоґічними компіляціями приводить автора до виводу, що хроніки Льва і Теодосия представляють з себе лише переробки хроніки Льогофета, і продовження і розширення Амартоля мали своїм джерелом сю хроніку.

В тійже книжці знаходимо текст грецький і славянський en regard одного з джерел руського канонічного права — відповідей Никити митроп. іраклійського і дві етноґрафічних розвідки — д. Латишова і Кулаковського, присвячені написям з Чорноморського берега. В кн. IV уміщена цікава розвідка д. Димитріу — До питання про умови Руси з Греками, де він виводи, здобуті Нейманом про дипломатичну практику в відносинах Візантії до Венеції, прикладає для об'яснення умов русько-візантійських; сю статю сподіємось обговорити ширше на иньшому місці.

*

Ateneum — найбільш цікаву з сьогорічних статей: д. Яблоновського про торговлю українську ми обговорили на иньшій місці (Записки т. IX); з иньших згадати можна: справозданє З. Познаньського в праці др. Фр. Стефчика „Handlowa działalność kółek rolniczych w Galicyi“ (ст. 558—565). Справоздавець подає тут результати сеї праці, а вони містять ся в тім, що діяльність „kółek rolniczych“ користна, а значенє крамниць, утворених „kółka-ми“ велике — се проба спілкової організації торговельної, тим важніша, що вона розпочата з долини. Число крамниць, що констатує справоздавець на підставі згаданої праці, зростає все більше, і то в Галичині західній. Так на Галичину західну припадає 75.7% в загального числа крамниць, на східну 24.3%. Причина сего малого проценту, який випадає на Галичину східну лежить в тім (на що власно справоздавець звернув увагу), що в Галичині східній є ще крамниці рускі, а через се тут меньша показуєсь потреба закладати крамниці за посередництвом „kółek“.

В статі „Antysemityzm w Austrii“ (ст. 305--328) представляє автор, підписаний Adin, історію сего руху, і застановляєть ся над єго причинами; їх на думку автора є три: природи суспільної, реліґійної і народної. Статя: „Produkcyja rolna w Rosyi europejskiej“ (Urywek

z większej pracy) написана А. Суліговским (ст. 630—640) представляє з себе збірку дат статистичних, без жадних висновків і висновків.

— З рецензій заслугоє уваги рецензія Яблоновського на працю Вольфа „Kniaziowie litewsko-ruscy“ (ст. 388—395). *О. Т.*

Biblioteka warszawska. — З статей безпосередньо належить до України в с'їм річнику лише археологічна популяризація К. Хамца — *Wśród stepów i jarów*, в с'їм річнику не скінчена. З поміж иньшого можна згадати справоздане А. Рембовського з праці А. Павинського *Sejmiki ziemskie*, що признає сю працю великим вкладом в історіографію парламентаризму польського, бо вона розв'язує питанє, яка була генеза сеймиків, коли з'являють ся перші їх сліди і який був їх розвій аж до року 1572; при тїм Рембовський подає результати згаданої студії. (I т. ст. 94—117 і 246—274).

В томі II (ст. 195—237+455—475) уміщено „*Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego (ur. 1755 † 1808)*“ виданий з рукопису. Мемуар сей, писаний чоловіком освіченим, що брав живу участь в політичнїм житю, має вартість історично-побутову.

Можна згадати ще статю соціологічну В. Лозинського „*Тлум*“. (т. I. 509—529 і II 31—66). *О. Т.*

Przewodnik naukowy i literacki. В часті історичній подібуємо ось які розвідки: К. Гурского — *Облога Смоленська в р. 1609—1711* (ст. 1, 97, 193); простору працю Ролле — *Округ Ровський (староство Барське)*, про котру буде ширша згадка на иньшому місці; К. Гурского опис війни російсько-польської в р. 1792 (ст. 289, 414, 481, 591). Автор розвідки: Польща супротив наслідків 30-літньої війни (В. Чермак) стараєсь доказати, що усї важнійші події після війни 30-літньої тісно з нею звязані, навіть представляють наслідки її, як війна з Швецією, Росією, зріст сил бранденбургських, деморалізація військ коронних і остаточно — упадок Польщі (ст. 577). Вкінці згадаємо розвідку Е. Барвінського: *Перемирє польсько-австрійське в р. 1597* (ст. 984).

У відділі літературнїм звертає на себе увагу статя Офманського, *Значінє часописі Monitor для духовного і морального розвитку Польщі в XVIII ст.* (73, 177).

З посеред матеріалів може мати для нас інтерес мемуар Тадея Thullie, що переходуєть ся в бібл. Осс. нр. 398. Автор його писав 100-літнім старцем в р. 1841, подаючи відомости з топографії Львова XVIII ст., і подекуди може бути причинком до історії Гайдамаччини, бо автор в тих саме часах був на Україні (битва під Смілою 1769).

Найбільший інтерес безперечно має для нас розвідка д. Шнір-Пепловського: *Galiciana* (1778—1812). Обговорює тут автор книжки з кінця минулого століття, що описують Львів і Галичину тодішню, як І. Ф. Каросі (*Carosi*) *Reisen durch verschiedene poln. Provinzen 1781—4*, Краттера *Briefe über den itzigen Zustand von Galizien 1786*, В. Наскет-а *Neueste physikalisch-politische Reisen durch die Karpathen 1790—96* і ин., які дають дуже інтересні звістки про Русинів з боку етнографічного, культурного і соціального. В сім річнику надрукована лишень перша часть; просторійша згадка про сю розвідку буде в бібліографії Записок.

С. Т.

Кwartalnik historyczny.

В нашій справозданю з „*Kwartalnik-a*“ за рік 1895 обмежились, як звичайно, тільки тим, що нас безпосередно або посередно обходить. З оригінальних розвідок жерелових інтересні для нас дві: дра Франка: „*Z dziejów synodu brzeskiego*“ і дра Прохаски: „*Spór o mitrę i pastorał w Rydze*“, але обидві обговорені в відділі бібліографічним (Записки т. XII і XIV). Інші розвідки як: „*Prejudykaty w statutach Kazimierza Wielkiego*“ А. Віняржа і „*Troja w świetle najnowszych wykopalisk*“ К. Й. Гека та „*Zatarg podatkowy Kazimierza Jagiellończyka z miastem Krakowem 1487 r.*“ Ф. Папé, для нас менш цікаві.

В рубриці „*Miscellanea*“ інтересні для нас три: дві статі дра А. Прохаски одна проф. А. Левицкого.

В розвідці „*Przebaczenie królewskie ziemianom oleskim w 1431 r.*“ подає Прохаска фрагментаричний документ, що на его думку пояснює політику сторонництва згоди в часі повстання Свидригайла. На чолі сторонництва стояв Ягайло, що всіми силами старавсь полагодити усобицю. Документ, приведений автором — се донация королівська для шляхти староства Олеського, що в повстаню Свидригайла разом із старостою олеським, Івашком Рогатинським стояла по стороні Свидригайла. Вже раз в р. 1431, 2 вересня, завівши преміре з Свидригайлом, дав Ягайло шляхті олеській потверджене на землі, що належали до олеського замку, а тепер хоч знов перейшли они на бік Свидригайла прощає їм по раз другий (1432) за вставленем сторонництва згоди. Оригінал сего документу з р. 1342 був списаний, як догадуєсь автор язиком руским, а подає він лишень обляту его латинську, заховану в Актах „земских“.

Тойже автор дає ще причинок до питаня про зложенє Витовтом присяги вірности Ягайлови в розвідці „*Nieznany akt homagialny Witolda*“. Автор переходить наперед 5 знаних актів, якими Витовт потвердив присягу вірности зложену Ягайлі, а далі наводить ще один, шестий, на жаль без дати і знаний тільки з формуляря (арингі), а збережений

в кодексі: *Ratificacio inscripcionum magni ducis*“ бібліотеки праского університета. Єсть то potwierdженє давних заявлень Витовта, а зміст єго дуже загальний. Витовт каже, що хотяй вже ствердив записами, що всі єго землі, так дідичні, як набуті (туть єсть назва тої набутої землі, але в скороченю „Smko“) перейдуть по єго смерті до Ягайла і єго наслідників, то однак з вдячности за велике добродійство, potwierджує він в цілости повисше заявленє. З того так загального змісту довідуємось, що був акт, якого однак не знаємо. Автор стараєсь дійти, коли то могло наступити тоє potwierdженє, згадане в наведенім документі. Догадуючись, що набуток названий в тексті „Smko“ означає Смоленськ, стараєсь автор визначити дату згаданого акту субмисії. Приймаючи рік 1404 (у Длугоша хибно 1403) датою занятя Смоленська припускає він, що potwierdженє записів (акт покорности), згадане в аринзі приведеного ним документа, найранійше наступило 1405 р. Що ж тикаєть ся дати документа самого, то на погляд автора міг Витовт видати єго з вдячности в р. 1409, коли супротив грізної постави Крижаків до Литви король Ягайло заняв становище єї опікуна та оборонця. Про автентичність документа, поданого з копії, зладженої в XV в., не сумніваєсь др. Прохаска.

Проф. Анат. Левицкий займаєсь питанєм про занятє Червоної Руси Казимиром (*Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza*). Дає він тут причинок до сєго питання в звязку з розвідкою др. Прохаски: „*W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego*“ (*Kwart. hist.* 1892, I), і на вступі зазначає, що праця та зі всіх написаних в тій справі найбільше робить для роз'ясненя єї. Прохасці завдячити маємо стійність тексту та дати документа короля угорского Людвика з р. 1350, де Людвик і Казимир признають Русь власністю угорської корони, котру Людвик Казимирови дарував тільки до кінця єго житя. Крім того доказав Прох. цілий ряд фактів перворядної ваги, з котрих виникає, що вже від смерти Болеслава Тройденовича (1340) Угри і Польша спільно за Русь боролись (хотяй головний тягар боротьби припав Польщі), бо вже за житя Болеслава наслідком єго пропаганди католицької вибухло повстанє бояр, і їх підперали Татари, коли знов Болеслав шукав помочи в Польщі і у Угрів; що королі угорский та польский ще за житя Тройденовича, супротив єго бездітности, умовились що до Русі, імовірно сучасно з трактатом вишеградским. Однак на виводи, які др. Прохаска з тих фактів робить як взагалі на погляди єго на ту справу др. Левицкий не годить ся. На думку дра Прохаски становище польского короля було тоді так підрядне, що він бажаючи згоди з Уграми, мусів пристати на все, чого они хотіли, отже і на того рода трактат. Отже Казимир з гори вже мусів прийняти на себе ролю вико-

навця королів угорських. Др. Прохаска на думку дра Левицького іде за далеко, бож нема ніяких доказів на се, щоб Польща була залежна від Угорщини, а годі знов припустити, щоби Казимир, яко незалежний монарх, 26 літ провадив борбу на се тільки, щоби комусь чужому, не собі сей край здобути та вдоволявсь тим, що буде ним правити до кінця життя. Тож пропонує він инакше пояснене тих фактів, доказаних Прохаскою. На його думку ще підчас повстаня бояр руских порозумілись королі польський та угорський що до спільної діяльности на Руси, на випадок безпотоминої смерти Болеслава. Др. Прохаска довів, що крім укладу з р. 1350 ще перед тим, імовірно на з'їзді в Вишеграді була умова що до Руси. Наслідком з'їзду вишеградського Польща та Угри мали творити одноцільну державу, мали мати спільні інтереси державні, тож вже на тім з'їзді мусіла бути порушена справа, що стане ся з Русю по смерти бездітного князя, чи має она врізатись клином в одноцільну державу польско-угорську, чи то яко піддана Татар, чи Литви. Порішено недопустити, щоби той клин припав поганам, чи то Татарам чи Литовцям, признано ту справу спільною, справою будучої держави польско-угорскої. Тож супротив того маловажно було річю, котра держава викажесь ліпшими правами до Руси, а що права Угрів були ближші, тож порішено, що здобуване спільне Руси буде опиратись на угорських правах до неї. Дивне на перший погляд становище Казимира та Людвика в тій справі найлегше отже так зрозуміти, що трактати про Русь уложено в думці, що Польща і Угри в будучности будуть одною державою.

Иньші розвідки в тій рубриці: „*Memoryał paryski o Polsce w r. 1574*“ А. Кравсгара „*W sprawie wojny polsko-tureckiej*“ К. Гурского (уваги до праці А. Чоловского: *Polsko-turecka wojna 1675 roku*) та: „*Niesco o starostach na Żmudzi*“ А. Прохаски менш для нас інтересні.

Як звичайно, і сей річник „*Kwartalnik'a*“ має багатий відділ рецензійний, що добре інформує про рух історіографічний в межах давньої Польщі, тим більше, що поміж рецензентами подибуємо імена виднійших учених. З одного боку подано ту праці що належать до історії земель давньої Польщі, отже і Руси-України, так польські, як і чужі, з другого ж також праці учених польських і в иньших галузях історіографії. Обмежимось рецензіями тільки найважнішими для нас.

Крім заміщених в самім відділі рецензійнім подибуємо дві просторі окремо надруковані, з них перша заслугує нашої уваги. Се оцінка праці І. Линиченка: „*Черты изъ исторіи сословій въ юго-западной Руси XIV—XV в.*“ вийшла она з під пера дра А. Прохаски. Она доволі обширна (ст. 23—42) і займаєсь в двох розділах результатами вислідів Линиченка що до становища шляхти і селян. Що до тої першої часті, то рецензент уважає вихідну точку автора при слідженю нравного

і економічного становища шляхти тільки гіпотезою, не попертою жерелами: тверджене, або скорше гіпотезу Линниченка про кольонізацію Червоної Русі збіднілою шляхтою, „голоотою“ малопольскою, не можна доказати жерелами; наданя Казимира, пізнійше Опольского та Ягайла в малій тільки части належать до шляхти польскої, в далеко же більшій до місцевої. Дперва по формальнім наданю польского права землям руским можна доказати більше наділюване шляхти малопольскої. Причину того невеликого напливу шляхти польскої в землі рускі добачує рецензент в тім, що шляхтич, коли в Польщі був свобідним, на Русі ставав слугою, був тільки богатим кметем, привязаним до землі з далеко більшими обовязками як в Польщі. Сей хибний погляд д. Л. на початки кольонізації на Русі рецензент признає важним в своїх консеквенціях: автор хибно уявляє собі значенє шляхти яко чинника політичного, тож перецінює єї значенє і впадає в анахронізми. Далі рецензент переходить до справи селянства в праці д. Л. і ту часть зве він важнійшою що до результатів наукових. На них рецензент взагалі годить ся і тільки в подробицях робить деякі заміти. Зве він за далеким погляд автора, ніби право польське було ворожим до громади яко особи правної, покликуючись в тій справі на висліди проф. Уляновского (*Wieś polska*). Рівнож робить деякі закиди поглядам автора на невільну людність, хоч з другого боку висліди автора в тій справі зве найцікавійшими. Вкінци, на його думку, Линниченко неслучно підносить схожість волоского права звичаєвого з звичаєвим правом руским. Взагалі однак заявляє д. П., що д. Л. знаменито пояснив відносини низших верстов селянства на Русі, особливо відносини невільництва, але й взагалі селянство представив всесторонно.

Друга рецензія — се оцінка „*Historyi piechoty polskiej*“ і „*Historya jazdy polskiej*“ К. Гурского д. Т. Корзоном. Згадуємо єї для того, бо в працях Гурского говорить ся і про організацію Козаччини, а рецензент між иньшими зазначає, що автор дає важні причинки до історії тої організації.

З рецензій умічених в властивім відділі рецензійнім наведемо (в порядку, в яким они надруковані) оцінки: Krček F. *Pisanki w Galicyi* (рец. М. Удзеля підносить, що розвідка не може мати претенсії до вичерпання та оброблення материялу, зве її одначе інтересною), Talko-Hrunczewicz f. *Charakterystyka ludów Litwy i Rusi* (рец. той сам зве працю цінним набутком для антропології, бо приносить новий доказ відрубности етнічної племен: литовско-лотиского, білоруского і польского), тогож автора: *Zarys lecznictwa ludowego na Rusi południowej* (той сам рец. подивляє муравлину пильність автора в збираню численних та так розкинених материялів), Рункевич Ст. *Исторія мпської архієпископії*

(рец. М. Міхновецький — псевдонім — закидає автору односторонність та тенденційність, при чім однак признає велику вагу его відомостям статистичним), Koneczny F. Iagiello i Witold cz. I. (рец. А. П(роха)ска звертає увагу на принципіальну похибку автора, бо у нього Витовт вже в згоді острівській став вел. кн. Литви, а признає правду А. Левицькому, що Витовт тоді став тільки генеральним старостою [Наук. хрон. в Записках VIII], зве однак працю вельми совісною та поважною), Bobrzyński M. Kartka z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (рец. А. Білярж), Ulanowski B. Wieś polska pod względem prawnym od w. XVI do XVIII (рец. той сам), Звѣринський В. Матеріялы для историческо-топографического изслѣдованія о монастиряхъ въ російской имперіи (рец. М. Міхновецький закидає автору деякі недокладности, особливо, що поминув працю Петрова в тім предметі), Keussler F. Das livische und lettische Dünagebiet und die Fürsten von Polozk, Gericke und Kokenhusen am Ausgang des XII und zu Beginn des XIII Jahrhunderts і тогож: Beziehungen der russischen Fürsten zu den Eingebornen der gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XII u. XIII Jahrh. (копотенька згадка Г. Мантейфля), Mierzyński A. Przysięga Kiejstuta (рец. А. П — ска), Pierling: Les Russes au concile de Florence (в обширній рецензії робить проф. А. Левицький автору закид, що поминув польські жерела і праці, для того хоч автор не одно каже, чого у нас не знають, особливо дав повнішу біографію кардинала Ізидора, але за те не одно знаємо, що автор пропустив), Храевич В. Нѣкоторые эпизоды изъ времени воссоединенія Унѣятовъ въ концѣ прошлаго вѣка (рец. М. Міхновецький), Кондаковъ Н. Geschichte und Denkmäler des bysantinischen Emails (д. Л. Лепши, признає се видане важним причинком до історії штуки рускої, вартим великої похвали), Колесса О. Шевченко і Міцкевич (остра рецензия проф. Третяка), Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі (прихильна рец. проф. А. Левицького), Любавський М. Областное дѣленіе и мѣстное управление литовско-русскаго государства до времени изданія перваго литовскаго статута (той сам рец. зве працю одною з найважніших на поли істориографії литовско-рускої, єї ж результати вельми цінними), Antoni J. Dr. Dzieje osadnictwa tatarskiego na wołoskiem pograniczu (рец. А. Прохаска), Kraliček A. Die sarmatischen Berge, der Berg Peuke und Karpathes des Claudius Ptolemaeus (рец. Е. Ромер), М. К. О религии рогаńskich Słowian (рец. А. Брюкнер), Р—ска А. Uposażenie nauczyciela w Rohatynie r. 1602—1603 (рец. А. Карбовяк), Франко І. Иван Вишеньский і его твори (рец. проф. А. Каліна в обширній оцінці зачисляє ту працю Франка до найліпших, які появились в рускій літературі в послѣдних часах; результати автора вправді подекуди сумнівні, але загалом можна на них годитись,

подібно і характеристика Вишеньского є в головних чертах правдива; не подобаєсь тільки рец. неприхильне становище автора супротив Скарґи та Єзуїтів), Коцовский В. Література галицко-руська і М. Шашкевич (рец. проф. Третьак), Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w. (що до предмету і обробленя материялу зве рец. — А. Левицкий працю ту одною з найважнійших, що указались в останних роках), Стороженко А. Київъ триста лѣтъ назадъ і тогож: Старинный проектъ заселенія Украйны (рец. Е. Барвіньский).

Отсе був би короткий перегляд цікавіших для нас рецензій ориґінальних праць жерелових, а ще подамо оцінки видаваних материялів. Уміщено тут рецензії на: Сборникъ материяловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи (рец. М. Міхновецкий), Архивъ юго-западної Россіи V, 2 (рец. той сам), Историко-юридическіе материяли извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерніи витебской и могилевской (рец. Х. Х. закидає видавництву фальшованє актів, перекручуванє імен та назвиск польских та вишукуванє в актах в більшій части жалоб на духовенство католицке та шляхту), Codex epistolaris saeculi XV ed. A. Lewicki (рец. Ф. Палé), Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne t. I і II (рец. В. Віттиґ), та Archiv f. slav. Philol. XVI (рец. А. Брюкнер, підносить між иньшими праці І. Верхратского, спеціально про походженє назви Бойків).

Про найновіший рух історіографічний подає відомости перегляд літератури і історії всесвітної проф. Л. Фінкля і співробітників, а огляд часописей, де зауважено і рускі побіч иньших славянських та чужих, подає реєстр праць та рецензій уміщених в важнійших журналах та часописах. В кождім випуску крім того находимо справозданя з місячних засідань Товариства історичного, де подано коротко зміст рефератів, а полишено також місце для полеміки між невдоволеними з рецензій авторами та рецензентами.

Ю. А.

Wisła. Торічний річник „Wisły“ не приносить нічого такого, що належало б до Русинів-Українців. Дві лише статі належать до Білорусинів, тай ті написані більше фейлетонічно, ніж науково, особливож друга. Они такі: 1. Łachwa і jej mieszkańcy (с. 734—764). Лахва лежить в Минській губернії, в повіті Мозирьскім і займає п'яту часть цілого повіту, бо на загальну суму 1270000 десятин землі припадає на ню 255000 десятин. З того дві третині цілого простору припадає на ліси, в сумі 170000 десятин, а з останніх 85000 припадає: 3000 десятин на поле орне, 40000 на луки і болота, що можна косити, а решта, 42000 на землю під водами, дороги і величезні болота до нічого непридатні. Про мову жителів Лахви каже автор — Наполеон Руба — так: „Мовою на-

роду є оригінальна мішанина мов білоруського і малоруського, мішанина, в котрій дармо дошукувавсь ся чистоти одного або другого мови.

Коротенький зміст статі такий: Автор дає загальний погляд на Полісе і на його води, описує Лахву, причім заботою місця присвячує землям, що належать до князя Радзівіла. Далі говорить про віру і мову тамошнього населення, про господарку лісову, про риболовлю, про озеро Жид, про готовлене риб на продаж, про господарку рілну, про зарібки і моральність населення. При кінці статі додано кілька слів про Жидів тамошних. Більше характеристичні місця наводжу понизше:

„При продажі худоби трапляють ся часто смішні циганства. Жид видає, що родина Полішука з жалем, а нерас з плачем розстає ся з купленою худобиною, порушений ніби такою сценою полишає худобину на тиждень або й довше „щоби ще трошки порадували ся нею“, але платить все одну ціну, хоть вартість худобини стала високою. Купує худого, забраного просто від роботи вола і з „милосердя“ дозволяє господареві ще через кілька місяців пестити і доглядати його. Дармо старав би ся хто переконати Полішука, що його циганять...

З другої сторони і Полішук має немало хитрости, та старає ся нею покористуватись, де лиш вдасть ся: „Оповідали мені, що гандлярі свиний з Турова, Давидгородка і Пиньска бють їх перед зарізанням сильно патиками; від того солонина пухне, робить ся грубою і природна річ, ліпше платить ся“.

Про моральність Полішуків говорить автор дуже неприхильно та осуд моральности є річю зовсім суб'єктивною і залежить від становища автора на якім він стоїть; тож і ту, здаєсь мені, автор або пересолує трохи, або генералізує поодинокі факти. Він каже: „Niesłuchanie rzadko ślub wzięty bywa grobem dziewictwa“ і „Полішуки так вже звикли до того, що не трапляє ся, аби котрий з молодих мужів відкривши щось подібне був невдоволений або знеохочений“. Особливож нарікає на „молодиці“, котрих мужі служать при війську, бо они „ширять найбільше деморалізацію; сьміх і погорду викликає не упадок, але мала користь, осягнена при тім, в хустках, коралях, грошах...“ З того всього для нас булоб найцікавіше отсе місце, колиб автор не висказав його лиш голословно, без подання фактів: „Трапляло ся мені чути про заміну жінок, чинену добровільно братами, про угоду, на підставі когрой сини зборювали старому батькови на ново женити ся, щоби не роздробювала ся батьківщина, а в заміну давали йому свої жінки і т. ин.“ Шкода, що автор не старає ся дослідити докладно ті звичаї, бо они, коли правдиві, моглиб кинути не мало світла на нинішні суспільні і родинні відносини Полішуків.

2. Z życia ludu białoruskiego, ст. 514—521, А. Лентовського. В статі сій подав д. Л. досить побіжно опис хати, гумна, та й сказав кілька слів про святковане Великодня.

З інших статей заслужують уваги: Величезна праця Адольфа Черного, в перекладі Б. Грабовського з лужицької мови, друкована в Віслі минушого року, нескінчена і тепер п. з. *Istoty mityczne Serbów Łużyckich*; Кнопа Оттона: *Podania i opowiadania z W. ks. Poznańskiego*, друков. також минушого року; не єсть то переклад з німецького, лиш короткий зміст, переказаний д. З. Л. Коверскою; В. Насковського: *Kronika geograficzna za r. 1894*; Межинського: *Nuncius cum baculo. Studium archeologiczne o Krywuli*; Карловича: *Systematyka pieśni ludu polskiego*, до деяких пісень подані ту також мелодії; Віторта: *Spółnota litewska*, ст. 1—10. Дуже інтересні також справозданя, Грабовського з етнографічної вистави в Празі і Васілевського з етнографічного відділу вистави львівської, особливо для тих, що не мали нагоди видіти їх особисто; про відділ руський етнографічний на виставі львівській висловляє ся д. Васілевський дуже симпатично, а що до урядження його, каже: „Взагалі відділ польський на виставі етнографічній не видержує жадного порівняня з відділом руським ані що до якости, ані що до скількості виставлених предметів“. Вкінці належить ту ще згадати про рубрику „*Lecznictwo ludowe*“, де зібрано пребогато відомостей з тої так цікавої і важної галузи етнографії, і про старанно ведений відділ критичний та бібліографічний. В. Г.

Lud, organ Towarzystwa ludoznawczego, pod redakcją dr. A. Kaliny. Річник I. ст. 268.

Підчас з'їзду польських літератів і журналістів, що відбув ся 1894 р. у Львові, порушено гадку заложена товариства фолькльорного у Львові. Гадка та ввійшла в житє 9 лютого 1895, коли товариство уконституувало ся, прийнявши назву: *Towarzystwo ludoznawcze*. Для улєкшення праці поділив ся заряд товариства на вісім секцій, а то: археологічну, антропологічну, географічну, язикову, літературну, музичну, промислову і соціологічну. В програмі товариства читаємо між иньшим отсе: „*Szczególnie te miejscowości, które w dotychczasowych badaniach ludoznawstwa nie były wcale, albo tylko pobieżnie uwzględnione, będą przedmiotem troskliwej uwagi Towarzystwa; nie mniej granice etnograficzne, kolonie polskie na obszarze ruskim, jakoteż ruskie na polskim (?), terytorjalne rozmieszczenie pojedynczych narzeczy, zajmować będą w programie Towarzystwa jedno z najważniejszych miejsc jego pracy*“. Зазначити належить, що єсть се перше фолькльорне товариство польське.

В органі, котрого заголовок висше подано, заміщені дві головні статі, що нас ближше обходять, а то: *Gwiazdy i grzyby w wierzeniach ludu*, д. Е. К. і *Lud hrubieszowski*, д. А. Добровольського, та маленька замітка дра Франка; з них статю д. Добровольського обговорюємо в відділі бібліографічнім і скажемо тут про дві інші.

Статя Е. К. невеличка. В ній подає автор назви зьвізд — не дуже численні, і назви грибів в польським і українсько-руським язичі, а рівночасно наводить при кожній назві відповідні повірки і легенди, які про них розширені між обома народами (уваги заслугує також его замітка, що до назви „козак“, котру він виводить — зрештою не перший — від слова „коза“, а не від турецького пня); статя написана гарно і дуже приступно.

„*Psia krew*“ і „*psia wiara*“, дра Ів. Франка (ст. 115—119). В невеличкій сій статі подає др. Франко короткий зміст давнішої своєї розвідки про зворот „*psia krew*“ заміщеної в варшавській Віслі (т. VI, ст. 745 і слід.), а потім старає ся доказати, звідки взяв ся зворот „*psia wiara*“. Виводить він його від іронічного оповідання причепленого до вірменського еретика Серія (в „Житю і Слові“ були надруковані три руські тексти сього оповідання; див: т. III, ст. 469—473, 1895), що повстало первістно в Візантії, а потім перейшло до полудневих Славян і на Русь. В часах найбільшого фанатизму релігійного на Русі і в Польщі прикладали зворот „*psia krew*“ православні до католиків, а католики до православних. Нині затратив ся релігійний характер сього звороту, а уживаєсь лише в значіню погорди.

З статей загального змісту заслугоють уваги особливо: дра Франка: *Najnowsze prądy w ludoznawstwie*; А. Стшелецкого: *Z dziejów pierwotnej rodziny*; дра Каліні: *O ludach aryjskich i o pierwotnej ich odczuźnie* і дра Горжицкого: *O antropologii etnicznej*.

В ч. 8 „*Ludu*“ уміщено короткий некрольоґ Жеґоти Паўлі. Що він і нас подекуди обходить, то належить сказати про него кілька слів. Жеґота Паўлі уродив ся 1814 р. в Новім Сончи. По укінченю гімназії пустив ся він по краю і почав збирати матеріяли етноґрафічні русько-українські і польські. Наслідком тої вандрівки було два томи пісень — крім того польських пісень — п. з. *Pieśni ludu ruskiego*, що вийшли у Львові: т. I, 1839 (ст. 4 + 177 + 3), а т. II, 1840 (ст. 205+12). Жеґота Паўлі належав також до того кружка польського, до котрого належали Бельовский, Гошчинський, Семеньський, Вуйціцький, Гуровський, Наблак, Залеский і інші — і познаємив з ним нашу трійцю: Шашкевича, Вагілевича і Головацького, що дала вапрям нашому літературному, національному відродженю в Галичині. Помер майже в цілковитому забутю урядником бібліотеки університетської в Кракові 21 жовтня 1895 р.

Місячник **Przegląd prawa i administracyi**, видаваний у Львові за р. 1895 містить: в двох перших випусках статю дра Старжинського: „Картка з новішої історії віділу права в університеті Львівськiм“, по-дробиці до допевнення своєї історії сего університету (т. II), де між иньшим обговорює і долю руських кафедр, їх заміщене — гесте незаміщене учительськими силами, з деяким виказом викладів і фреквенції студентів; свої погляди держить автор в резерві, хоч з его виводів, так як і в „Історії“, фатально вияснюєть ся упосліджене руської мови.

Дальше (в II вип.) знаходимо критичну розвідку дра Осипа Клечинського: „Найновіша реформа шкільного уставодавства“, написану зовсім предметово, в здорового правно-наукового становища. Се мабуть одинока поважна і справедлива критика на свіжо видану шкільну уставу для Галичини у всій польській журналістиці. Кінчить ся такими фіналами: „Парляментаризм любує ся в централізації і деспотизмі, автономія-ж не находить в нiм оборонця“.

Згадати годить ся ще про студію Бресевича про примусове ubezpieчуване будинків від огню і кілька заміток дра Суrowецкого в справі громадських посілостей.

Г. З.

Kosmos, річник XX, (виходить у Львові). Побіч статей загального змісту (звичайно відчити проголошені на засіданях товариства „Коперника“) знаходимо досить багатий матеріал до фавни, флори та геології східної частв Галичини. Тут треба зачислити отсі статі:

Spis systematyczny wioślarek krajowych przez B. Dybowskiego i M. Grochowskiego (ст. 139—166). Спис систематичний скаралупників зявоножців в род. Cladocera. Се перша прібка впорядкованя хаосу, що панує в систематиці сеї родини; треба признати, що се авторам справді вдалось, школа лиш, що брак діагностики і творене залюбки нових підподілів, за чим йде і коване нової номенклятури, обнижають єї вартість.

Kilka uwag krytycznych o morfologii Podola dr Teisseyre (ст. 237—257). Автор боронить своєї гіпотези, що Поділе не повстало яко оден розлогий та плоский фалд, верхком звернений до Львова, аде що оно єсть наслідком цілого ряду давних забурень тектонічних — а свідком сього внутрішні, хоч з верха неслідні, дієлюкації в будові. Нових доказів автор не подає — повторяє лиш наведені вже свої статі: Ogólne stosunki kształtowe i genetyczne wyżyny wschodnio-galicyskiej. Sprawozd., kom. fizyogr. tom XXIX.

Велику часть сего річника займає:

Pamiętnik VII zjazdu lekarzy i przyrodników polskich — памятник з'їзду в нагоди вистави краювої, де в секції геологічній подибуємо

між иньшими мало вартні праці, як Grzybowski J. Dotychczasowe rezultaty badań mikroskopowych namułów wiertniczych galic. kopalń naftowych i Olszewski St. O korzyściach głębokiego wiercenia kanadyjskiego we Lwowie i zaopatrywania miasta Lwowa w wodę.

В серії математично-фізичній видрукована праця п. Петрика І. Krytyczny przegląd prac dokonanych nad falami elektrycznymi, poszycując od doświadczeń Herza — зреферована вже в „Записках“ т. ІХ. Докладні справоздання з засідань товариства ім. Коперника та старанно ведений відділ бібліографічний, доповняють сей річник органу товариства польських натуралістів ім. Коперника. І. Р.

Archiv für slavische Philologie (XVII Band). Сей журнал містить за рік 1895 отсі статі:

1) Кінець праці „Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts“ von M. Rešetar. Є се огляд документів рагуваньських з погляду язикового (і то так що до фонетики і флексії, як також етимології і лексикології), котрим автор хоче виказати звязь їх язикову з цілою пізнішою літературою дальматинською.

2) V. Jagić: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen (ст. 47—87). Автор виступає проти погляду, оснований на баламутних звістках Константина Вагряноролного (De administrando imperio), не мов би то Хорвати і Серби прийшли пізніше від иньших Славян над Дунай і розділили Словінців від Болгар, що на думку Мікльошіча й Копитара мали становити перед тим одну сімю (така теорія була на руку Словінцям Мікльошичови й Копитарови, бо підпирала їх теорію про словінський ніби характер найдавнішого церковного язика, що очевидно є староболгарским). Пізніше виступлене назв „Хорвати“ й „Серби“ в порівнянню з давнішою „Славяни“ у грецьких писателів поясняє Ягіч так, що вважає назви „Хорвати“ й „Серби“ назвами політично-територіяльними, підчас коли назва „Славяни“ була загальноетнічною. Автор зазначає дальше, що й нині нема острих скоків межі словінським та сербо-хорватським язиком з одного боку, і знов сербо-хорватським та болгарським з другого боку. В кінци заявляє, що нема відповідної об'єктивної причини ділити бесіду Сербів і Хорватів на дві осібні мови: сербську і хорватську, як се зробив Мікльошіч. Можна тут говорити про дві лігатури що до змісту й духа їх, можна говорити про певну скількість діалектів, але не можна говорити про два язики, хоч ріжниця віри й письма, а також впливів політичних і культурних що раз більше розрізує дві половини тої самої нації.

3) W. Nehring: Beiträge zur Geschichte der dramatischen Literatur in Polen (ст. 87—128). Автор подає з рукописи XVII в. текст

драми пасійної „Historia passionis Jesu Christi“ і 15 інтермедій, задержуючи правопис оригіналу. Одно й друге може мати своє значінє й для історії драми на Русі.

4) V. Oblak: Einige Capitel aus der bulgarischen Grammatik (ст. 129—185 і 430—477). Сего року померший автор подає свої уваги в звязи з критикою праці професора львівського університету А. Каліни: „Studyja nad historyją języka bułgarskiego (Kraków 1891).

5) M. Rešetar: Alter Steigender Accent im Serbischen (ст. 192—198).

6) Докінченє праці „Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung“ von Asmus Soerensen (ст. 198—253).

7) Olaf Broch „Zum Kleinrussischen in Ungarn“ (ст. 321—416). Автор, Норвежець родом, подає докладний опис бесіди одного інтелігентного угорського Русина з земплиньского комітату в околиці Унгвару. Вартість опису лежить у тім а) що автор, яко чужинець, міг докладно відріжнювати всякі нюянси звукові, на які Русини не приходять і на думку звертати увагу, б) що він перший старав ся підтягнути ті нюянси руської мови під рубрики наукової фонетики (пор. Sievers: Grundzüge der Phonetik, 4 Auflage) і відповідно до того їх в латинській транскрипції означували. Справедливо однак завначує вже й сам він, що в єго опису треба би виділити те, що у єго обекту було чисто індивідуальне або й не народне, себ то витворене школою й житєвими зносинами з чужинцями. Праця заслугує ширшого обговореня — на иньшому місці.

8) W. Istrin: „Beiträge zur griechisch-slavischen Chronographie (ст. 416—429).

9) Rudolf Meringer: Ein altes lettisches Vaterunser (ст. 483—504).

10) Milorad Medini: Vetranić's Pelegrin (Ein allegorisches Epos der ragusäischen Literatur des XVI Jahrhunderts.

11) A Brückner: Polonica (ст. 548 - 564). Є се огляд наукової літератури польської за останні роки.

З відділу рецензійного і бібліографічного найцікавіше для нас Русинів — оцінки двох студій Олександра Колесси „Українські народні пісні в поезиях Богдана Залєского“ і „Шевченко і Міцкевич“. Обі написані М. Мурком дуже прихильно. Крім того згадати належить повні признаня рецензії Ягіча на Ів. Жданова „Русскій былевой эпосъ“ (Исслѣдованія и матеріали Спб. 1895) і Г. Ульянова „Значенія глагольныхъ основъ въ литовско-славянскомъ языкѣ“ (Варшава 1895). *Л. К.*

Zeitschrift für österreichische Volkskunde, redigirt von dr Michael Haberlandt, I річник, Відень — Прага.

Се перший річник нової етнографічної часописи, що має метою близше пізнанє ріжнородних народів, які залюднюють австрійську імперію,

та їх внутрішнього життя. Як у програмі сказано, часопись ся містити ме пять відділів, себ то а) більші студії етнографічні і збірки материялів, б) менчі замітки про етнографічні прояви, в) етнографічну хроніку Австрії, г) перегляд літератури етнографічної всіх народів, а в кінці д) вісти з товариства, якого орґаном єсть власне сей журнал. Сего поділу й придержує ся видавець першого річника.

При першій відділі цікава для нас перш за все розвідка д. Люїзи Шиннерер, учительки при фаховій школі робіт у Відни, п. заг. „Textile Volkskunst bei den Ruthenen“ (ст. 172—179). Авторка пробуваючи 1893 р. на виставі у Львові познаємила ся основно з предметом про котрий трактує. В згаданій тут розвідці звертає увагу на наші варстатні ткацкі і каже, що се найстаринніша і найпрактичніша форма приладу сего рода. Особливо інтересні наші ткацкі продукта тому, що -- по думці авторки -- через їх пізнанє доперва можна зрозуміти спосіб виробу старо-египетских накрить на голову. Своїми розслідами дійшла д. Ш. до того, що лише при помочи нашого варстатна мож докладно зі всякими деталями виконати египетські шапки. Далі наступає опис сего приладу разом з малюнком а також опис тканя. Важною прикметою руского варстату є ще, що рівночасно виробити мож 2 предмети неспотребовуючи більше часу як на виріб одного. Зручність, з якою селянки володіють тим варстатом вводять єї в зачудованє.

Опісля описує ще спосіб приладжуваня рукавиць у наших селян і вважає єго рівнож старинним. В кінці зауважає, що звичай тканя килимів є на Русі автохтонний і що гадка, мов би він перейнятий був від Татар — хибна.

Як бачимо авторка доторкує ся нашого промислу домашнього, і то справи у нас зовсім не руханої з боку наукового. Тим то ся розвідка єї має для нас подвійну вагу. Замітим лише дивне перекручуванє назв топографічних: Ratuszer Bezirk (чи не Калуский?), Hamionka, Zotkiew і ин.

Наш етнограф Володимир Бугель друкує свій збірничок п. заг. „Aus dem ruthenischen Volksglauben“, що містить материяли з ріжних закутків Галичини. Тут зібрані повірки про смерть і померших, про опирів, про ніч, чортів та відьм, а також поодинокі забобони. Сам автор признає, що сей збірничок вельми фрагментарний. Він зібрав єго ще в 1890 р., а думав потім доповнити; але що серед теперішних обставин єму се не можливе, отже друкує єго так як він є. З рештою відповідає він всім вимогам публікації того рода річий, іменно все старанно записано, від кого перейнята повірка і де. В увагах подавала редакція аналогії, що стрічають ся у иньших народів.

Із статей порівняного фольклору интересна: Dr Polivka: Slavische Beiträge zur vergleichenden Märchenkunde. Річ

іде про звістну казку за віщуна, що мав до трьох днів віднайти украдений перстень (в ріжних верзях иньші річи) і випадковими своїми висказами, що злодії брали до себе, спонукав їх до признання вини. Бенфей вказав на індійську верзію тої казки яко найстаршу і первістну, але з східно-європейских знав лише литовську верзію. Також Коскен не знав ні одної верзні славянської. Автор виповнює сю прогалину, подає верзні велико-російські, українсько-руські, польські та чеські, зібрані з відповідних збірників казок. При тім замічає, що коли верзні західно-європейськими тісно сполучені з верзіями західно-європейськими — верзні велико-російські віддають зовсім вірою оповідання орієнтальні.

У другому відділі уміщена цікава замітка: Karl W. Hallama: Das Namensfest in Limanowa. Тут розказує ся як в місточку Ліманова (західна Галичина) сьвято Гамана обходить і християньська людність, як парубки перебрані за жидів обводять соломяного гамана по вулицях і вішають на базарі а потім топлять у ріці.

У відділі третім подана відомість про засноване товариства етнографічного у Львові (Towarzystwo ludoznawcze) під проводом др. Каліни і Володислава Федоровича. В кінци у відділі четвертім подана детальна бібліографія етнографічна руска і польска. Спис розвідок за Галичину подав др. Іван Гольдберґ, а за Буковину Й. Полєк. М. К.

Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn, Illustrierte Monatschrift für die Völkerkunde Ungarns, Redigirt v. Prof. Dr. Anton Hermann, Пешт, 1895, 4°.

В переднім слові до 1893 р. заповідає редактор, що місячник буде займатись і Русинами угорськими, та що референтом для Русинів є єпископ К. Фірчак (Firczák). Однак доперва сего року появилась статійка в тім напрямі а то Т. Легочки (Lehóczky) про порошниці у Русинів. Автор оповідає, що Русини в півн. Угорщині носять свою муніцію в малій шкірянній торбі, де переховуєть ся порошниця й мішочок зі шротом. Порошниці виготовляють з рогів — давнійше робили з оленевих і ті були дуже гарні. В ілюстрациях представляє 9 таких порошниць, які він сам зібрав, всі з гарно-вирізаним орнаментом, а на одній викарбований рік 1671. М. К.

Byzantinische Zeitschrift.

Четвертий том сего поважного видавництва містить лише одну спеціально цікаву для рускої історії розвідку O de - Bor'a — про перший напад Руси на Византию, обговорену в відділі бібліографічнім. З иньших згадаємо: Rühl Franz — Die Datierung des Uspenskyschen Psalters. Висказує ся против дати Ваттенбаха, що сю памятку важну

для грецького письма містить під р. 862, як також против поправки Гардгаузена і стараєсь довести, що псалтир скінчена в 877/78 році.

Uhlirz K. Über die Herkunft des Theophano Gemahlin Kaisers Otto II (467—477). Автор виходить від інавгураційної дисертації Мальмана, котрий старався доказати, що Теофана не була дочкою Романа II та родичкою Івана Циміскеса. Метою сеї розвідки єсть як раз виказати безосновність такого погляду, опертого лише на Тітмарі, і словах акту Отгона з 17 п'яв. 872. Він важає Тітмара в тій справі некомпетентним, а слова акту толкує по своєму. Ціла розвідка сильно натягнена і аргументи не переконують.

J. Gay. Notes sur la conservation du rite grec dans la Calabre et dans la terre d'Otrante au XIV siècle; listes de monastères basiliciens (59—66). В рахунках збірників десятини церковної для королівства Неаполю є кілька слідів, що вказують на існуванє обряду грецького в Калябрії і землі Отрантській. Вичислюючи особи духовні, що дали певну скількість грошей збірники списували окремо „clerici latini“ і „clerici greci“. Они вказують і на много місцевостей де сидить „protopora“. З другого боку в книзі рахунковій находим згадку про кілька монастирів „ordinis St. Basilii“. Ті спогади про Калябрию належать до р. 1326 а про землю Отрантску до р. 1374. Автор передруковує далі самі документи, чи то відповідні витяги із них.

E. W. Brooks. On the chronology of the conquest of Egypt by the Sarac. Хронологія загорнення Єгипта Сарацинами досі вельми каламутна і непевна. Історики подають різні дати відповідно до того, на яким джерелі опирають свій осуд. Бо й джерела самі не дають ясної точки опори. Отже автор вказує на одно джерело, яке досі позабули, а яке під тим зглядом має рішучу вагу. Се хроніка Івана єпископа нікейського, писана правдоподібно на коптійській мові, захована в етиопським перекладі. Опираючись на відомостях забраних з відти і підперши їх критично автор ставить таку хронологію подій: Амру вступає до Єгипту: грудень 639. Битва під Геліополем: коло липня 640. Упадок Вавилона 9 п'вітня 641; здобуте Александрії 17 жовтня 641; напад на Пентаполь: літо 642 і т. д.

Lambros Leo und Aleksander als Mitkaiser von Byzanz (ст. 92—98). Автор рішає питання чи і коли Александер був співрентом свого брата Льва. Опираючись на написах доказує, що Александер набував також побіч Льва і то до р. 904.

Інші розвідки і артикули тикають ся питань більш спеціальних і літературних византийських і не мають для нас великої ваги. *М. К.*

БІБЛІОГРАФІЯ.

(Рецензії й справоздання.)

Д. Н. Анучинъ — Амулетъ изъ кости человѣческаго черепа и трепанація череповъ, въ древнія времена, въ Россіи (*L'amulette crânienne et la trépanation des crânes, dans les temps anciens, en Russie*) (відбитка з І т. Трудів Виленського археологічного з'їзду), Москва, 1895, 4^о, ст. 18+3 табл. фототип.

На початку 70-х р. вперше археологічна наука сконстатувала факт трепанації черепів людських і уживання сих вирізок для ношення чоловіком в часи неолітичні і в перші часи металічної культури. Звістний французький антрополог Брока, виходячи з відомостей сучасної етнографії, об'ясняв се так, що трепанація мала характер медичний при хворобах нервових і умислових, а вирізані кусники черепа з осіб, що ними хорували, уживались в значінню надприродних річей, амулетів, і се об'ясненне тепер предлагаєть ся сучасною наукою. Досі одначе не було констатовано в науці того рода находок на території сучасної Росії; д. Анучин зводить їх вперше, і — що особливо цікаво — між ними наводить факт з території української: се череп, знайдений д. Біляшевським на Княжій горі, під Каневом, місці давньої Родні; він має штучно вирізану (трепановану) округлу, подовгасту дюру в чільній кости з правого боку (звичайно трапляють ся трепанації в кости тімяній, хоч є випадки й анальогічні); краї дюри вказують, що трепанація ся давня і зроблена на черепі мертвим (нема найменшого сліду заростання кости) якимсь прирядом до різання або пиляння; череп доліхоцефалічний (довгоголовий) і належав, як констатує автор, до особи молодой, можливо — жєнщини. Що до епохи, то городище представляє мішанину останків ріжних епох, почавши від камяной, але д. Біляшевський догадуєть ся, що головна маса костей належить до часів княжих, передтатарських.

Сей факт і робить реферат д. Анучіна цікавим спеціально для нас. М. Г.

Sépulture du X siècle à Kiev, par le baron de Baye (відбитка з Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, т. LV), Париж, 1896, ст. 16 + таблиця.

Звістний французький археолог барон де-Бай описує тут находку в Києві на Подолі, де знайдено могилу і в ній окраси шклянні й металічні; автор констатує дві бронзові фібули однакові, з ясно вираженим скандинавським типом т. зв. періоду вікінгів; пару кульчиків срібних і брош, аналогічних з находками славянських могил, вважає він предметами славянського життя, теж і намисто; нарешті до того приходять дві монети византийські 1-ої пол. X в. Се все, разом з архаїчним виробом річей (сполученне без лютовання, архаїчний тип кульчика, що автор вважає початковою формою пізнішого т. зв. київського кульчика), приводить автора до вивода, що маємо тут похорон з X в., і як на час, коли згадані византийські монети могли заблукати до Києва, вказує він на походи Ігоря; як на аналогічну, але ранішню находку, вказує автор на похорон, знайдений в тій же місцевості 1876 р.

Як треба було й сподіватись від автора, аналіз находки переведений основно і дата уставлена справедливо (для датовання вартій уваги факт, що в могилі було дві однакових монети); розуміть ся, не треба було тих Ігоревих походів (властиво — похода, бо похід 944 р. непевний), аби ті монети могли прийти на Русь.

Пов. автор виступає норманістом, покликуючись, що ся теорія паює в Франції; він одначе справедливо додає, що й із антинорманістського становища присутність скандинавських застіжок (перед тим одна звісна була з згаданої находки 1876 р.) можна об'яснити присутністю варяжських воєків на Русі, або торгівлею.

Трохи чудно в такій поважній розвідці за те стрінуги замітку на с. 7, де читаємо, що присутність в находці славянських окрас не повинна нас дивувати, бо „Київщину (le pays de Kiev) залюдняли Ляхи (Lekhes), Радимичі, Древліани, Сіверяни, Дреговичі і т. и.“ і „у Мало-Русинів або мешканців Малої Русі (Українських козаків) елемент полянський переважав“. М. Г.

C. de Boor, Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byzantinische Zeitschrift, 1895, ст. 445—466).

Розвідка тикає справи першого звістного походу Русинів на Царгород. Дата сего походу досі непевна, вагала ся між р. 860 і 865.

Дата 860 р. була вже давнійше введена деякими ученими (Гергенретером, Голубинским), а в каталозі видавім Фр. Кюмоном під спеціальним титулом: *Anecdota Bruxellensia I Chroniques byzantines du Mser. 11376*, знайшло ся докладніше означене сієї дати: 18 червня 860. Її прийняв зараз же проф. Василевский (Византийский Временник 1894)¹⁾; обороні її присвячена і згадана розвідка de Boog'a.

Перш за все автор покликує ся на свідокство сучасника Никити Пафлягонца, а що той каже, що напад Русинів припадав на другий рік вступлення на престол Фотія — старає ся поставити докладну дату виступлення Фотія яко патрiарха. Для того опрокидує дату поставлену Гергенретером, себ-то р. 857. Автор виходить не як инші від непевної дати „ортодоксії“ 842, але від незахитаної 23 листоп. 867, себ-то реституції Ігнатія. Відтягнувши від сего 8 літ і 9 місяців, які Никита визначає на патрiархат Фотія, маємо дату єго виступу — як раз грудень 858, при тій нагоді простує він ще кілька похибок, що закрали ся в датованю подій сучасних.

Так отже дати аноніма і Никити що до року нападу Русинів згоджують ся. Крім сего оповідають хроністи, що цісар дізнав ся про напад на виправі против Арабів. Ті що приймали рік 866 або 865 брали на помість експедицію на Крит. Але континуатор Георгія каже докладно, що вість про Русинів наспіла до цісаря коло Мавропотамон, а ся місцевість лежить в Малій Азії. До того оповідає хроніст, що цісар лише з трудностю переправив ся через Босфор — отже не мав фльоти. Далі доказує автор бистроумно, що сеєя виправа на Арабів відбула ся літом 860, а через се вповні підтверджує певність дати находу Русинів, поданої у анонімного хроніста.

В кінци автор старає ся довести, хоч може меньш вже докладно, що Русинів побідили Византийці та відогнали від Царгорода, а що оповідання про бурю — ораторска окраса. В загалі розвідка та заслугоє на пильну увагу наших учених, бо тикаєсь найбільш темних картин нашої історії.

М. Кордуба.

Д. Саблуковъ — Очеркъ внутренняго состоянія Кипчакскаго царства (Извѣстія Общества Археологін, Исторін и Этнографін при Казанскомъ Университетѣ, т. XIII, вып. 3, с. 89—146).

Статя ся про Кипчацьку Орду в перший раз була надрукована ще в 1844 р. в „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“; передрук зроблено тепер по відбитці з додатками автора. М. Костомаров — тогочасний

¹⁾ Див. про сю справу Війки з жерел до історії України-Руси с. 33 і 70.

редактор „Саратовских Вѣдомостей“, прийняв тоді прихильно сю статтю; після того перейшло багато часу, далеко посунулась вперед наука історіографічна, вийшли деякі праці спеціально присвячені історії Орди, але всеж таки розвідка д. Саблукова й досі має цікавість, як звід поодиноких звісток про Кипчацьку орду в один цілий закінчений образ внутрішнього стану сієї держави — цікавої для нас своїми відносинами до давньої Руси. Стаття коротенько оглядає всі сфери приватного і державного життя, автор каже й про адміністрацію, стани, законодавство, військо, фінанси і т. н. Можна занотувати деякі замітки що до чисто татарського промислу; д. Саблуков підносить татарську мозаїку з різноколерових, білих, зелених, жовтих, червоних, золочених кусничків глини, зліплених вапняним цементом; в них викладали різні фігури, квітки й між квітками — арабські речення. Глиняне начинне Татари робили дуже гарно, користуючись для окраси різноколеровим орнаментом; для водопроводів й фонтанів робили глиняні труби з більш міцного матеріялу. Застановляючись над питанням про релігію Татар, автор каже про їх релігійну толеранцію, як свідощтва наводить він факт 130-річного існування в Сараю руської єпископії. В розділі „Письменність в Орді“ ми знаходимо цікаві думки, як складала ся татарська освіта й який вплив мав на розвиток освіти запровадження магометанства; тут же д. Саблуков подає, як приклад урядового стилю — ярлик Уз-бека до митрополіта Петра. Закінчуєть ся стаття коротенькою характеристикою фізичних і моральних ознак Татар.

О. Г—ий.

Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневского, издание отдѣлѣнія русского языка и словесности имп. академіи наукъ, т. II., вып. I (л — оба), Спб., 1895, стовп. 494, 4^о.

Нотуємо дальший випуск сього цінного видавництва, обговореного докладно вже на сторонах Записок (кн. V, бібліографія); плян і уклад його зістав ся той самий; посуваєть ся воно, як ми бачимо, досить скоро наперед, так що можна сподіватись за кілька років укінчення сієї важної підручної книжки для кожного дослідника українсько-русської мови.

М. Г.

Antoni Prochaska — Spór o mitrę i pastorał w Rydze, 1395—1397 (Kwartalnik Historyczny, 1895, IV s. 621—647).

Розвідка займаєть епізодом спору архієпископів рижских з орденом німецьким, боротьбою за архієпископський престол рижський в роках 1395—1397. Боротьба та інтересна тим, що брав в ній участь і вел.

князь литовсько-руський, Витовт, тож приглянемо ся ближше розвідці дра Прохаски.

Від часу, коли німецький орден осів в Інфлянтах, почавсь спір его з інфлянтськими єпископами, котрих власть старав ся орден вкоротити. Боротьба та була чужа Польщі, бо відгравалась далеко, за те поганські князі Литви ставали по стороні єпископів, бо в боротьбі сій бачили хосен для себе: ослабленє сили ордену, що огнем і мечем на Литві ширив віру Христову. Подібні приязні відносини лучили і вел. кн. Ягайла з архієп. Іоганом Сінтен. Змінилась річ, коли Ягайло став польським королем. Тепер з цілим запалом неофіта хоче він ширити віру і заходить ся коло поеднання сусідів.

За той час унія кревска і приняте віри Христової Литовцями зближила Литву до країв приморських і мешканці тих останних бажали згоди з Литовцями і понеханя походів воєнних на їх землі. Змаганне то знайшло опіку у єпископів інфлянтських, підчас як стояла їм на перешкодї політика ордена, що вважала Литовців поганими. Отже хоч вже минуло шість лїт по унії і християнство чим раз більше ширилось, хоч в сьвітї християнським зачав погасати запал до воєнних походів крижацких, орден все має претенсії до цілої Литви на підставі давних даровань Мендоґа та уповажнень пап та цісарів до занятя країв поганських. Тож походи на Литву не перестали, а з ними росли і тятари людности, що була обовязана до воєнної служби. Обовязок тої служби був причиною, що єпископи брали в опіку своїх підданих, яких на підставі ріжних привілеїв також покликувано до участі в походах литовських. Тож орден стремів до того, щоби подібно як в Курляндії, і архієпископство рижске і юриєвске (дорпатске), так єпископи як і кашітули, були членами ордена.

Вивязавсь з того завзятий спір і довів до того, що архієп. Іоган Сінтен був приневолений опустити свою дієцезию. Посеред королів і князів, до яких удав ся він за помочию, виринула гадка, аби на рижскім престолі засїв член якої могучої родини, щоб против такого орден не сьмів би инакше виступати. Сінтен згодивсь на се і рішив уступити зі свого престола, а его опікуни, поміж котрими був і римський король Вячеслав і Ягайло піднесли кандидатуру Оттона, сина князя штетиньского Сьвятибора на престол архієпископський. Однак орден удав ся прямо до курії римскої і виробив у папи не тільки знесене клятви, киненої на орден, але і іменоване архієпископом не Оттона, а Валенрода, братанича попередного містра ордена та прилучене кашітули до реґули ордена.

Однак сталося, що нім ще Валенрод зістав іменованій, калітула рижска вибрала архієпископом згаданого Оттона. Сторону того останного тримав між иньшими і король Вячеслав.

Така історія спору за престол архієпископский в Ризі. Спір трівав два роки. Против змагань ордену повстає опозиція в Празі, а до неї приступають князі поморскі. Оборону прав Оттона організує єпископ дорпатский Теодорик, завязуєсь коаліція, на чолі котрої стає римський король, а приступає до неї і Ягайло. З одного боку лучить ся він звязком зачіпно-відпорним з начальником коаліції, з другого з князями поморськими для оружного попираня Оттона. При тій нагоді назначає автор політичне та економічне значіне того звязку Польщи з Поморем.

Коли Ягайло приступив до коаліції, збільшились вигляди Оттона, а заравом і небезпека, що грозила ордену. Тож всіми способами старавсь сей останній розбити коаліцію. Коли ніщо не помогло, виповів він війну єпископови Теодорикови 29 лютого 1396 р. Єпископ відповів на се звязком зачіпно відпорним з Витовтом (в Меречи 15 мая 1396). Щоби відвернути небезпечність зі сторони Литви, старавсь орден відтягнути від коаліції Витовта, що розпочав заходи воєнні. І удалось єму се на короткий час: Витовт в з'їзді над Дубіссою уложив з орденем перемире. Побачивши однак, що сим тільки ордену зробив прислугу а сам ніякого хісна не осягнув, що більше — крижаки представляють єго зрадником, постановив направити свою похибку і старав ся, щоб дальші перемиря обіймали і єпископа дорпатского. Рівночасно коаліція не опустила ні на хвилю справи інфлянтскої церкви. Ягайло напер на орден від заходу, а голова коаліції, Вячеслав, жагадав, щоби справу віддати на суд третого. Коли нові проби відтягнення Витовта від коаліції не довели до нічого, мусів орден прийняти поставлені умови, хосенні для церкви інфлянтскої і єї підданих. Спір скінчивсь з'їздом в Іданьску. Так отже хитке становище Витовта не вплинуло на борогьбу, хіба стільки, що хвиля побіди опізнилась. З побіди тої користала і Литва, бо зменьшено претенсії ордену до неї.

На закінчене застановляє ся автор над автентичністю виданого Нарбутом „*Dziennika poselstwa krzyżaków Pruskich do w. ks. lit. Witolda w roku 1347 (так! замість 1397) odbytego*“, переложеного з якоїсь старої рукописі Онацевичом. Автор доказує, що се жерело не єсть автентичним.

Ю. Левицкий.

Ө. Делекторскій — Критико-библіографическій обзоръ древне-русских сказаній о флорентійской унії (Журналь Мин. Нар. Просвѣщ. 1895, VII, с. 131—184).

Флорентійська унія має значінне в всесвітній історії з одного боку — як політичний захід, як момент в предсмертній агонії Византий-

ської імперії, а з другого — в церковній історії, як остання проба сполучення східної й західної церкви на ґрунті обоюсторонніх уступств. Особливо сим останнім флорентійська унія — цілком натурально — звертала на себе увагу осьвіченого українського й московського суспільства, а головним чином духовенства; наслідком того повинна була і дійсно виникла ціла література про ферарсько-флорентійський синод і флорентійську унію. Отсій то літературі присвячена критична стаття д. Делекторського.

На ферарсько-флорентійським синоді, був, як репрезентант руської церкви, митрополіт Ісидор (1437—1441 р.). Підручником собі митр. Ісидор узяв дуже осьвіченого для тих часів суздальського єпископа Авраамія, може бути — сподіваючись мати в нім співробітника для своїх замірів що-до унії. Єпископ Авраамій мав при собі двох підвласних: єромонаха Симеона і якогось иньшого, їм він доручив записувати: першому — діяльність синода, а другому — подорож до Ферари й Флоренції і назад. Таким робом й появились оповідання про подорож, чужі країни й самий синод; з записок єп. Авраамія, на превеликий жаль, лишив ся тільки уривок — епізод з єго життя в Флоренції, записка ж невідомого Суздальця и єр. Симеона дійшли до нас і присвячені вони, як ми казали попередю, записки єр. Симеона — діяльності ферарсько-флорентійського син. (з автобіографічними подробицями), а другого — подорожи на чужину й назад. Д. Делекторський розбирає питання про ґенезу і відносини різних версій і оповідань про ферарсько-флорентійський синод (хроноґрафа XVII в., літонисей Воскресєнської, другої Софійської й Никонівської); треба при тім занотувати, що так зване „Слово избрано отъ святыхъ писаній, еже на латыню и сказаніе о составленіи осмаго собора латыньского...“ д. Делекторський надає тому ж єром. Симеону, збиваючи погляд на теж питання митр. Філарета, Попова й Павлова.

Після того автор переходить до більш цікавого для нас питання про ґенезу утвору Курбського — Історія флорентійського синода. В передмові свого утвору Курбський каже, що окрім історії ферарсько-флорентійського синода, написаної „въ Вильнѣ отъ нѣкогого субдіакона“ нема докладної історії сього синоду: „въ римскомъ — сраму ради не написано, въ руской же исторіи, яко мню, невѣдѣнія ради, или тогдашняго ради гоненія незапнаго и прелютаго“. Таким робом Курбський користував ся якоюсь історією флорентійського синоду: виникає питання, хто склав отсю історію, хто такий є виленський субдіакон? В ніякій історії польської літератури д. Делекторський не міг знайти звістки про яку-небудь історію флорентійського синоду — утвор виленського субдіакона: з сього той вивід, що автор — субдіакон був православний. В історії Курбського нема ніяких свідощтв, хоч би посередних, що Курб-

ський що небудь перекладав з латинської мови: отже праця субдиякона повинна була бути написаною руською мовою. В українській полемичній літературі 1598 р. з'явилась „Відпись“ Потію, де автор окремим додатком подає „Історію о листрійскомъ, то есть, разбойническомъ, феррарскомъ или флорентійскомъ соборѣ“, про котру він в тексті каже, як про давно і вірно написану. Порівнюючи історію Курбского з історією про листрійський синод д. Делекторский знаходить дуже багато подібного; декотрі різниці він об'ясняє існуванням копій, що трохи відрізнялись від оригіналу, або переробками історії про листрійський синод самим автором після того, як з'явився утвор Курбского. Таким способом упадають гіпотези д. Кояловича і митрополіта Макария, що історія про листрійський синод написана не раніше 1586 р., і д. Делекторский признає можливим уважати історію про листрійський синод безпосередньою відповіддю на книжку Скарги *O iednosci kosciola Bożego* (1577 р.). Що до особи автора історії про листрійський синод — субдиякона виленського, д. Делекторский згожується з думкою д. Кояловича і митр. Макария, що се був острожський клирик Василій — той самий, що написав працю „О единой вѣрѣ“.

Такий в головних рисах зміст статі д. Делекторского; з вище поданого можна побачити, що виводи его иноді не консеквентні й недокладно аргументовані.

О. Г—ий.

Ө. И. Леонтовичъ — Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ (Варшавскія университетскія извѣстїи, 1895, V, ст. 59).

Ся розвідка проф. Леонтовича стоїть в ближшій звязку з обговореною недавно у нас його статєю про громадський склад Русько-литовської держави (т. IX), що була як би загальнішим вступом до спеціальних студій над поодинокими питаннями; в останній розвідці дає він загальні пояснення про двір панський, як він його називає, обіцяючи перейти до господарського його значіння в дальших студіях — про хуторний тип сільської громади й про волостний устрій в русько-литовській державі.¹⁾ Все се представляє собою поодинокі частини другого відділа (про склад громади) в його огляді історії русько-литовського права, задуманім, як видно з того всього, в дуже широкім розмірі.

Головні тези цієї своєї розвідки коротко повтаряє проф. Леонтович при кінці; зміст її в коротких словах більш-менш такий: двір в русько-

¹⁾ Про двір селянський розпочав д. Леонтович друкувати ширшу студію в Журналі Мин. Нар. Просв. за р. 1896.

литовській державі, як і в давній Русі, значив не лише осаду, а й резиденцію княжу або панську або уряда княжого чи панського; в часи польонізації Русько-литовської держави стає він синонімом маєтності. Двори, заведені за взірцем польських *zagród*-фільварків з'являють ся тут з початком польонізації і фільварково-волочного господарства, з початку на заході — на Підлясю, в Жмуди etc., в XVI в. ж загально розповсюднують ся. З запровадженням маґдебурського права панські двори, що були по містах, переносять ся звідти в маєтності; відокремляють ся вони й від сел з запровадженням волочного господарства, і в селах з'являють ся не скорше XVII в., коли з розвитком кріпацтва, зникає різниця між невільною челядію й селянством. Що до своєї мети й устрою розрізняли ся двори панські — резиденції, центри адміністративні, дворні рільничі (пашенні), або дворці, фільварки — з характером чисто господарським, ловецькі й подорожні (с т а н и). Замешкували двори окрім урядників наємні слуги і — особливо — невільна челядь, поки — в середині XVI в. — челядь не виведено з дворів та не осаджено на ґрунтах разом з селянами, а Статутом 1588 р. людність двірська обмежена взятими в полон невільниками та наємними слугами, решта ж челяди зливаєть ся з селянством, загально пониженим в своїх правах і наближеним до становища челяди.

Хоч статя надписана панським двором, але мова йде зарівно про двори властительські — в княжі, єпископські й панські; пояснюючи різні категорії дворів, автор вирізняє категорію „панських“ дворів — резиденцій для відріжнення від рільничих — фільварків, ловецьких, подорожних, але статя не обмежаєть ся лише першою категорією, а говорить і про иньші, так що титул статі не зовсім відповідає її змісту.

Автор розпочинає виясненнем терміна *двір* в давній і литовській Русі (тут можна зауважити, що автор не повинний би користати для вияснення термінології перекладами грамот Миндовга з Скарбця Даниловичевого замість їх латинських ориґіналів — с. 2). Навівши тут звістки про двори в памятках давньої Русі, автор заявляє, що двори „в литовсько-руських землях мали важне економічне значінне, прирівнюючись до маєтностей, економії“ (с. 4), і що „в Литві-Русі двори, дворці й фільварки, заведені за польськими взірцями з перших же часів розвитку в Литві польонізації й особливо — з часів запровадження німецького права, з польсько-німецькою (волостю — *lege* волочною) системою сільського господарства“ (с. 8). Першою звісткою про такі „двори-маєтності“ автор уважає двори кн. Дмитра Семеновича з р. 1392. Тут одначе насовують ся значні сумніви: Сам автор на початку говорить, що Руська Правда уживає слово *двір* в значінню осад, чи було з того терміна виключене господарське значінне? принаймні се треба було по-

яснити. Далі, в Київській літописи під р. 1146 маємо ми звісні, клясичні описи дворів Ольговичів: „Игорево селце, идеже бяше устроилъ дворъ добръ, бѣ же ту готовизни много, въ бретьяницах, и в погребѣхъ вина и медовѣ, и что тяжкаго товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяху отъ множества всего того вывозити“, тут виступає і „гумно его, в немъже бѣ стоговъ 9 сотъ“ (Іпат. с. 236); в дворі Святослава крім всякого „товару“ забрали „челяди 7 сотъ“ (с. 237), що, очевидно, мешкала тут для роботи господарської, а оповідаючи про пограбованне кінських табунів, літопись каже, що князі „пославше по селомъ, пожгоша жита и дворы“ (с. 235). Сього вже вистає, аби переконатись, що двір і в давній Русі мав значінне і господарське і міг передати його і в період литовський. До того, щоб двори кн. Дмитра Семеновича були результатом польського впливу, се ще й само здаєть ся мені мало правдоподібним: ледви чи польсько-німецький вплив міг сягнути так рано й так далеко — в східні землі в. кн. Литовського.

Полемізуючи з д. Любавским, що поясняє двір як оселю господарську, д. Леонтович доводить (с. 16), що двір значив маєтність, покликаючись на документи, де приналежністю двора виступають оселі селянські, де часом „будуєть ся город“ на дворі. Здаєть ся одначе, що сї документи не доводять того: город може означати фортифікації, що й на звичайнім дворіщі, а що села згадують ся як би части двора, то се ще не доводить, що двір територіяльно їх в собі заключав. Цілоком анальоґічним з тим здаєть ся нам справа про стан: д. Леонтович, знов таки полемізуючи з д. Любовичем, що стан не був в в. кн. Литовським таким територіяльним округом, як в в. кн. Московським, лише дійсним станом, пристановищем подорожнім, де королівські урядники, послаи етс. знаходили собі підводи і харч. Д. Любович в своїй гадці виходив також з вказівок документів, де виступають „люде стану“ такого то. Д. Леонтович доводить, що так звали ся люде лише тому, що мали при тому чи иньшому „стані“ ріжні обовязки, а „стан“ не був зовсім територіяльним терміном. Думаємо, що не инакшим способом і в в. кн. Московським „стан“ прийшов нарешті до територіяльного значіння, але аргументація д. Леонтовича нас переконує, що в в. кн. Литовським до такого результата не дійшло, землі не поділились на стани, відповідно тому до якого стану людність місцева відбувала свої повинности. Але так само, правдоподібно, було і з двором: хоч часом й іде мова про людей при таким чи иньшим дворі, але се значить, що своїми обовязками вони до нього належали, й зовсім не доводить територіяльного значіння слова двір, що воно значило теж що маєтність; так само як не значить властиво сього і „економія“. А з тим і увесь той вивід уживання слова двір в XIV—XVII в. з впливу польонізації, тратить свою вагу. Так

само і признання такогож впливу на відокремлення панського двору від міської та сільської людности здаєть ся нам подекуди натягненим та побільшеним, хоч в цілости того впливу не можна заперечувати.

Не згоджуючись отже з тими поглядами, не уймаємо користи й цінности розвідки проф. Леонтовича що до збирання й аналізу материяла для вяснення поставленої теми; думаємо одначе, що подібні остаточні виводи про впливи чужого права ліпше на разі полишати або висловляти в формі гипотез: дуже ще мало ся сфера оброблена, материял навіть докладно не використаний. Ще увага — користаючи материялами про Поділе, не годило ся б полишати відповідні материяли за Галичину, а вони існують, хоч її внутрішня, особливо економічна історія і мало досі звертала на себе увагу.

М. Грушевський.

Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750—1784 гг.), редакция и примѣчанія Ал. Лазаревскаго, К., 1895, ст. 229 (відбитка з Київської Старини 1893—5).

Оголошення друком приватних листувань має дуже велику вагу для історика, даючи йому в руки багатий і цікавий материял до пізнання внутрішнього і громадського життя, а також і загального світогляду людей певної історичної епохи. З сього боку, либонь, листування беруть значну перевагу над усякими дневниками та мемуарами, бо сі останні, призначувані для фамілійного, а часом і ширшого ужитку, як би там не було, все ж таки скорше можуть визначатись тенденційною за-краскою, а до того ж не рідко в них і особа самого автора затемнюєть ся стараннем закрасити свої вади світлішими рисами; тим часом як в перших і сам автор листів і його корреспонденти можуть вільнійше і щирійше висловлювати свої навіть потайні гадки, мало дбаючи про те — в яку форму їх ліпше прибрати. Листування ж такої особи як Гр. Політика заслугує більшої уваги тому, що сам він являєть ся одним з найбільш освічених і визначнійших людей свого часу на Україні. Він скінчив кївську академію, служив за перекладчика в академії наук, опісля в синоді, був інспектором морського корпусу і взагалі за 25-літнє перебування своє в Петербурзі мав повну спромогу увійти в форми тодішнього цивілізованого життя. Під час служби в морськїм корпусі шляхецтво Лубенського полку вибрало його депутатом в „коммісею для составленія нового уложенія“, де він сказав свою звісну промову в обороні прав України, що про неї ще прийдець ся нам згадати. Все се навіть навело д. Лазаревського на здогади, — чи не є сей Політика тим загадковим, досі ще не відшуканим автором „Історії Русів“. Звертають на себе увагу і листи до нього таких осіб, як білоруського архієпископа

Юрія Кониського або також і його кузена Григ. Ів. Політики, що був радником при посольстві у Відні і являєть ся таким робом цікавим типом Українця-Евронейця. Побільшує цікавість ще й те, що листування се належить до тих переходових часів, коли форми життя українського шляхецтва, поволі занедбуючи ще сьвіжі козацькі традиції, почали перетворюватись на російський лад, — то ж варто знати як сей перехід відбив ся на видатніших, поступових людях того часу.

Грамота цариці Катерини 12 цвітня 1785 р., що дарувала права і привілеї російському дворянству, рівночасно прилучуючи до нього і українську козацьку старшину, була одним з важних чинників остаточного утворення на Україні окремої, санкціонованої законом, упривиліюваної верстви, але воно підготовлювалось ще попередніми часами і головню економічними обставинами — скупленнєм колись вільних земель в панських руках. Інтереси панів від тоді вже зовсім виразно роблять ся дияметральню супротивними інтересам простого народу, що стає головним джерелом матеріальних засобів шляхти.

Справа ґрунтів займає дуже важне місце і в листуванні Політики; він виступає з плянами скуповання сусідніх ґрунтів (с. 9), довгий час до самої смерти своєї позиваєть ся з братом Степаном за батьківський спадок, а з Мих. і Вас. Корсаками за маєток жінки, для чого їздить і живе в Петербурзі, третє ся там по судах і великих панах, очевидячки не дуже застановляючись над способами, т. на пр. він має навіть якісь зносини з звісним тих часів страшилом Шешковским, посилає йому разом з листом варенне (конфітури) (ст. 188) і т. и.

Звичайню вся увага дідача була звернена на господарку і тут він часто являв ся еґоїстично-черствою істотою, що вміла лишень дерти і дбати про себе, цілком занедбуючи всякі моральні обовязки до простого люду. З листів такого осьвіченого чоловіка, як Політика, бачимо, з якою запопадливістю неклеуєть ся і він коло свого господарства і власне до якого ступеня сягає ся запопадливість; в листі до свого управителя Політика пише: „не давайте їм (робітникам) досипати ночей і даремно швендяти по винниці і лежати і висипати ся по обіді, а доведіть до того, що б по нашому а не по їхньому було“. В листі до жінки Політика наказує свому управителеви — „також з прядива і иньші довги хай в сїм а засобами збирає“.

Для збільшення робучої сили служило осадження слобід; цікава скарга на війта Політики, що він осажує на слободу „безь письменныхъ видовъ людей разного рода, вь томъ числѣ и воровъ“ (с. 169). До того ж служило роздаванне хліба „мужикам своім і чужим“ (с. 51), що му-

сіли то відробляти, купованне кріпаків з Росії (бо українські піддані ще не були кріпаками с. 58). Люде коштували дуже не дорого: „тут (в Петербурзі) за людей дуже добре платять, за одного чоловіка, гідного в салдати дають по 300, по 400 руб., а знаю, що там (на Україні) і за всю родину того не дадуть“. Машталір або садівник коштував напр. 20—30 руб. асігнац. на рік що найбільше (ст. 83). Панська гуманність не сягала далеко і виявлялась лише там, де не могла шкодити власним материяльним інтересам; пан міг дати з повали лісу на будову хат для своїх селян, коли згоріло ціле село (ст. 92), бо так казав йому робити його практичний розум; він міг в листі до управителя підписати ся „єсмь вашъ государя моего доброжелательный слуга Г. Полетика (с. 17)“, але міг також в листі до дітей для ошадности і що б більше лишалось на їх забаганки, радити менше видавати на харч слугам (ст. 82) і т. и.

Одною з головних галузей господарки було безперечно хліборобство, але збіже не йшло на продаж — з тієї простої причини, що не було на нього попиту, а оберталось переважно на фабрикацію горілки. Кожний більш менш заможний панок старав ся поставити у себе винницю, де гнав горілку на 2—3 сорти (полугарна, нижче-полугарна) і експортував в Великоросійські губ. (ст. 25, 37, 42, 44—5—6). З листування Політики довідуємось ще хіба про дьогтярство.

Яко батько, тодішний пан займав в своїй родині поважне, патріархальне становище. Він був головою дому, — кожного його приказу, кожного слова всі мусіли покірливо слухати; він дбав про безпеку і щасте родини, а вона мусіла йому платити вдякою, шанобою і любовю (ст. 73—78). Цікаве піклуванне Політика, щоб увесь його маєток нерухомий зістав ся родовим, фамілійним спадком. „Сыны мои“ (ті, що женять ся і мати муть дітей), пише він в тестаменті „раздѣлясь недвижимыми моими имѣніями, могутъ оными владѣть и пользоваться безпрепятственно и распорядять оныя для дѣтей своихъ; но продать ихъ и въ постороннее владѣніе ни подъ какимъ видомъ и никакими сдѣлками пустить не могутъ“. В найгіршім разі, коли б пекуча нужда примушувала кого з синів позбутись свого маєтку, то він мусить, погодившись з тим своїм братом, з яким ґрунти будуть сумежні, відступити йому свою часть за відповідні гроши. „Тѣ же сыны мои, которые не будутъ женаты, а хотя и женять ся, но дѣтей имѣть не будутъ, не могутъ сихъ моихъ имѣній продать ни подъ какимъ видомъ и сдѣлками и ни для какихъ нуждъ въ чужое владѣніе пустить, но владѣть и пользоваться оными по смерть свою, а по смерти ихъ должны тѣ имѣнія ити въ родъ и въ раздѣлъ оставшимся братьямъ. Сіе мое завѣ-

щаніє распротраняю я не только на однихъ моихъ сыновъ, но и на ихъ наслѣдниковъ отъ рода въ родъ“.

На вихованнє дїтей покладалось багато клопоту і старань; в листах П. маємо деякі подробиці до того: для навченнє початків грамоти приставляв ся якийсь письменний чоловік з панської челяди — у Політики вчив дїтей рахункам челядник Михайло (ст. 63), далі дїтей віддавали дякови до школи або наймали якого семинариста „інспектора“ (ст. 14). Часом потім наймали „недорогого“ — француза (ст. 61), або дочкам — французку (ст. 92), „що буде їх вчити читати і говорити, а се головно їй потрібно в французькій мові“, часом давали до якої колегії: троє синів Політики вчились в Витебську, а меньших наміряєть ся він віддати до палсіона в Петербург (ст. 82). За утриманнє платилось отцям пірам в Витебську приблизно рублів по 40 на рік, а в кінці року давались дарунки, на пр. отцю префекту 10 руб., а вчителям по 5; опрїч сього були ще й дрібні видатки на одєжу, услугу і т. и., при достатках давалось і дїтям до кишені на ріжні дрібнички по 70—80 коп. місячно (ст. 78—79). Старшому з синів батько припоручає догляд над молодшими, при чім і устно, і листовно стараєть ся напучувати і повчати його на ту тему, що, мовляв, *docendo enim bis docemur*, а також підкреслялось, що від усьпіху в науках залежить їх карєра, ба навіть увільненнє від військової служби (ст. 75). Освіту закінчував вже університет: сини Політики з Витебської колегії переходять до Виленського університету; в круг їх наук батько заводить: філософію (по курсам Ернеста і Баумейстера), історію, географію, альгебру, геометрію, механіку, фізику, артилерію, фортифікацію, французку і німецьку мови, фехтованнє і танці (ст. 80 81 і 82). Удержаннє на рік разом з приватним помешканнєм і інспектором (для окремих лекцій і догляду) виносило приблизно 78 червінців (1 червонець = 2 руб. 82½ коп. асіґн., значить на рублі асіґн. виносило — 220 руб. 35 кон.) опрїч дрібних видатків (ст. 82).

Багато є прикладів, що Українці їздили й до заграничних університетів. Що б не далеко ходити, на разі покличемось на двох Політик Григ. Іван. і Івана Андр. (один був кузеном, а другий рідним братом автора наведених листів), що скінчили університети за границєю і перший з них обійняв посаду радника при посольстві у Відні, а на долю останнього випала честь першому з Українців бути іменованим професором заграничної висшої школи — медичної академії в Кїлі (1745); в Гетінгені на університеті вчив ся син Андрія Милорадовича (ст. 207) та й взагалі чимало було иньших Українців по ріжних університетах за границєю.

Дбаючи про забезпечене, висше становище дітей в їх будуччині, батько старав ся ще заздалегідь зробити відповідні сьому заходи, так, він їх ще малими хлопцями записує до російських гвардейських полків (ст. 94), а навіть упримудряєть ся купити для них патенти на офіцерські чини в заграничній державі. З листування Політики ми бачимо, що він вистарав для своїх трьох синів патенти на капітанські чини в герцогстві Вюртембюргськім, що й коштувало йому чималої суми грошей, соболів на шубу і 30 фунтів чеколяди (sic) для приближників герцога (ст. 178, 183, 194, 195, 205 і 206).

Хатні потреби пана, що мали в перевазі старосвітський характер під впливом новітнього духа часу починають поволі розширять ся, побільшувати ся, а поруч з тим міняєть ся і його естетичний смак, і погляди на етикету, являють ся нові культурні вимоги. Замість меблів свого краевого виробу він поволі починає спроваджувати собі меблі з Петербурга і Москви або каже майстрам робити нові на модний взір; замість килимів і плахт, що прикрашали його стіни, він велить обліплювати їх шпалерами і т. п. (ст. 13, 17, 21, 23), спроваджує з-за кордону для свого стола вино, сир (пармезанський і швейцарський), а також годинники, брансолети з Петербурга, угорське вино, миногу, каву, цитрини і таке иньше (ст. 11, 12, 13, 15, 109 і 180). Він дуже високо ставить своє нове шляхецьке достоїнство; належачи сам до шляхетського стану, він про те ж стараєть ся купити диплом на шляхецтво ще и за границею, десь в Німеччині, се роблять два брати Політики (ст. 177). В листі до сина в Витебек, Політика каже йому пошукати в литовських гербовниках — чи нема там фамілії Політик, бо се, мовляв, дуже важно (ст. 82, 83). Але як ся шляхта, не вважаючи на свої заходи, не встигла позбутись симпатій до свого народу, свого, так мовити б, льокального патріотизму, може показати нам лист до Політики його кузена з Відня: „я дивуюсь і шкодую, що матери моїй спало на думку віддавати сестру мою за якогось там осташківського маляра, що (як казано мені від одного ніженського купця) й нічого не має; а ще більш я шкодуватиму, коли дізнаюсь, що він не з вільних людей, а з російських купців, що здебільша на собі кріпацький ретязь тягають. Борони мене Боже від такого зятя! Для мене се буде нещастєм, коли він не з вільних людей. Я ж маю причину сумніватись тому, що він в своїм листі до мене підписав ся осташківським купцем і малярем... далеко краще вона б зробила, як би видала сестру мою за земляка свого, хочай би з виборних козаків і навіть не багатого чоловіка; а коли не можна було знайти кого з своїх земляків, то хай би вже старою дівкою лишалась“. Взагалі ж треба сказати, що культурний вплив Москви й Петербурга, хоча й не вспів ще тоді цілковито перевернути внутрішнього укладу життя українського панства, але в значній мірі лишив вже на ньому свій

слід, що був певним зародком його близького панування. Навіть в будову селянських хат дідич намагається внести нову зміну: в листі Політики до управителя ми читаємо його наказ, що б піддані селяне (в них саме тоді пожежа винищила ціле село) будували хати на вулицю, як се описано в книзі Петра Великого (ст. 92).

Цікаво знати, яка була лектура такого інтелігента. Як бачимо з листів і завіщання Політики, вона складалась переважно з історичних і взагалі наукових творів (рукописних і друкованих) і в більшості своїй в мовах — латинській, польській і французькій. Ось якими книжками і авторами цікавить ся, наприкл. сам Політика: Кадлубек, Длугош, Rudawscii Annales, Piaseccii Chronicon, Starowolscii Tractatus tres і Eques Polonus, Regewolscii Sistema Chronologicus (?), Pastorii Historia Polona plenior, Твардовского Wojna domowa, Kochovii Annales Poloniae Climacteres, Сарпицкий, Оріховский, Коялович, Кобержицкий, і иньші (ст. 83, 84, 176). І він і брат його Григорій цікавлять ся всім тим, що дотичить, як кажуть вони, *roszątku kozaczyny* (ст. 206). В своїх листах до сина у Витебськ Політика каже йому купувати книжки, що трактують про початки козацтва, а коли се буде дорого дуже коштувати або з якої иньшої причини не можна буде їх набути, то аби відписував з них всі ті уступи, що дотичуть історії України (ст. 74).

Цікавість до історії краю родинного між иньшим побуджувалась ще й тим патріотичним невдоволенням, що в поведи надужить московського уряду (походи — ст. 105, податки, підводи — ст. 118: „Полкова лубенська канцелярия надала на місце мое правителем Ходоровського, сей бестия такі робить обиди нашим людям і податками і підводами, що коли не спекаємось сього правителя, то в нас під сей войовничий час і людей не лишить ся в селі“) і занедбання давних прав України, обіймало українську громаду і нарешті виявилось активним протестом шляхецтва: року 1764 шляхецтво внесло подання царині Катерині, де просило відновлення занедбаних прав і привілеїв України, але за три роки невдоволення се було виявлено ще повнійше і характернійше при виборі депутатів до „комиссії для сочиненія новаго уложенія“. Гр. Політика, вибраний від шляхецтва Лубенського полку депутатом до сієї комісії, підняв ся зібрати до купи і представити всі кривди, заподіяні Україні московським урядом, вказавши рівночасно і засоби їх усунення, що він і виконав в своїм „Возражені“ на „Наставленіе Малороссійской Коллегіи“. Зазначивши у вступі факт „добровольнаго Малыя Россіи соединенія“ з умовою „что бъ ей содержаной бытъ на всѣхъ тѣхъ основаніяхъ, на которыхъ она была подъ Польшею“, на що й призволяли попередні московські царі і при нагодах кількоразово запевняли словами „А Мы васъ всегда будемъ сохранять при прежнихъ вашихъ правахъ, привилегіяхъ и вольностяхъ, и въ томъ бы вамъ на нашу Государскую

милюсть быць благонадежвымъ“. Патріотичний запал як самого Політики так і значної частини громади певно був не малий, коли з поміж знайомих Політики знайшлись люде, що завважили своїм обов'язком повстримати й охолодити його в палкім завзяту. Андрій Милорадович так писав до нього з Вишеньок: „А вислухайте про те ж моєї поради – не подавати меча розлюченим: ваше імя, маєток, немолоді літа хай повздержать вас від патріотичного запалу („патріотической горячности“), що часом не до шмиги. Не гадайте собі, що б в Глухові однаково з вами думали. Не всьому віри йміть, що б до лиха не довело. Залишім діла, що сама доля керує ними“.

Але і в сїм політичнім протесті шляхти головнішими мотивами являєть ся занедбанне прав і привілеїв не так всієї України in corpore, як переважно, одної частини її суспільности — шляхецтва. Правда, подекуди автор „Возраженія“ віби то обстає і за інтересами селян, так на прикл. він противить ся обложенню селян „подушними“ податками, але ж в істоті річи він се робить з своєї ж власної користи, бо, як каже, селяне можуть тоді покинути край, повтікати в Польщу і за границю. Дбаючи навіть про автономію краю, П., як представник шляхецтва бажав, властиво, аристократичної автономії під шляхецькою кермою, чому найліпшим доказом служать такі слова: „ему (шляхецтву) послѣ Высочайшей власти должно принадлежать все правленіе дѣлъ въ Малороссіи“, а власне: „право устанавливать, отмѣнять и поправлять свои законы и просить государя о поддержаніи оныхъ“. Сі погляди виходили з самого нутра шляхетського житя: ми бачили прояви тих тенденцій в щоденнім житю, в листах Політики. Зв'язок з народом був порваний, а з тим і всі протести української шляхти не вийшли за межі нікому не страшної шляхетської фронди.

М. Вороний.

Dr. Bronisław Dembiński. Tajna misja Ukrainca w Berlinie w r. 1791 (відбитка з „Przegląd-y Polsk-ogo“, 1896, III), Краків, 1896, стор. 15.

Уряд московський консеквентно, особливо від Петра Великого, змагає до знесеня автономії України, застереженої єї угодою Б. Хмельницького. Змагання сесі доходять до кульмінаційної точки за Катерини II, що в 1764 р. зносить уряд гетьманський, управу України поручаючи „малоросійській коллегії“, в котрій перевагу дає російським військовим, р. 1775 зносить Січ, а вкінці і війська козацькі переміняє в ретуглярні полки.

Невважаючи однак на рішучі заходи не вдалось урядови російському позбавити суспільність українську змагань до повороту автономії,

навпаки — змагання уряду мусіли викликати реакцію, треба лише було догідної пори, щоб она могла об'явитись в цілій своїй силі.

Таку нагоду подала сама Катерина II завзиваючи в грудню 1766 народи держави до вибору депутатів до „Комісії уложенія“ і до предложення через них своїх бажань. Невважаючи на урядову пресню до сих наказів українських дісталось ббгато противного нівелізаційній політиці державній. Бачимо се особливо в наказах шляхти, що в тім руху перед вели. Загальною чертою тих наказів є почуте окременности народу українського в російській державі, і жаданє привернення і потвердження давних прав і привилеїв народу українського, застерєжених ему пунктами Богдана. Шляхта жадає вільного вибору гетьмана разом з козацтвом, жадає управи, обраної з своїх людей вільними голосами і суду на підставі своїх прав. Меньш-більш такі також жадання козацькі, розумієсь з виключеннем спеціальних постулятів. Козацтво взагалі жадає привернення цілого давного устрою України з виборним гетьманом і старшиною і з давними правами. Духовенство не мало своїх заступників в комісії, однакож в пунктах предложених ним синодови жадає автономії в сфері церковної управи. Так три найсильніші економічно і можна сказати — найбільш ямучі стани жадають привернення автономії України. Міщанство, що також мало своїх заступників в комісії, не проявило таких змагань: оно пригнетене адміністрацією козацькою і слабе матеріяльно, дбало лише про свої економічні інтереси, однак автономічним змаганням других станів не противилось, навпаки депутати міщанські прилучились до їх прошеня за привернення автономії України, предложеного Катерині II. Селянство не було покликане до уділу в комісії, тож не могло заявити своїх бажань.

Аналогічним проявом тих самих тенденцій вже при кінці XVIII в. служить посольство одного з визначнійших членів української інтелігенції — Калниста до Берліна в 1791 р., що мало метою з'єднати Україні поміч, на випадок повстання против Росії. Відомість про се подав проф. Дембінський на підставі документів найдених ним в тайнім берлінськім архіві — в згаданій визше розвідці: *Tajna misya Ukrainca w Berlinie 1791 г.*¹⁾

Автор починає від погляду на політичну ситуацію Європи. Рік 1791 — то час напружених відносин політичних між Прусиею та Росиею. Прусия занепоксена побідами Росії над Турцією, хотіла робити дорогою дипломатичною в користь Турції, але Катерина II інтервенції не прийняла, не думаючи нічого уступити з своїх жадань. Звідси росло роз'

¹⁾ Про се була вже, на підставі реферата проф. Дембінського, подана звістка в Записках т. IX, Miscellanea.

еднання між обома дворами, могло дійти до війни, і дійсно Прусія розпочала заходи против Росії, в полученю з Англією. Ішло до війни. З початком марта Фридрих Вільгельм II власноручним письмом повідомив султана Селіма III, що має намір розпочати з Росією війну, чекає лише, аби фльота англійська з'явилась на Балтійським морі для оборони приморських провінцій. Султан мав в цвітню вислати армію над Дунай. З початком цвітня Англія заповнила Прусію, що незабаром пічне війну, як що Росія не зречеться набутиків турецьких.

В такій порі догідній, під кінець цвітня 1791 р., приїхав до Берліна шляхтич з України просячи тайної аудієнції у міністра пруського Герцберга. На аудієнції в своїм імені своїх краян — як запевняв — представив недолу України, пригнетеної Росією: козакам відобрано привидеї, против їх волі перетворено їх в полки кавалерії (28 полків по 800 люду), тим часом як они бажають повороту до „давньої конституції козацької“. Українці, тими кривдами „доведені до останньої розпуки“, питають, „чи на випадок війни можуть числити на протекцію“, бо в такім разі будуть старати ся скинути ярмо московське (*ils tacheroient de secouer le joug Russien* — с. 6). Міністр не дав рішучої відповіді, сказав, що війни ще нема, а коли до неї дійде, то тоді річею України буде застановитись над тим, що має вчинити, щоби зажадати помочи пруської і її одержати.

Міністр отжеж помочи не обіцяв, але і не відобрав надії на неї, противно — одержане її поставив в залежність від становища самої України.

Король пруський похвалив поступоване свого міністра, він думав, що доперва коли війна буде виповіджена, треба буде побачити, чи земляки посла мають намір поступати так, як запевняють.

Тільки знає автор про місію Капниста в Берліні і взагалі про всю тоту справу, з переписки міністра Герцберга з королем в тій справі. Послом українців — як справедливо вказує проф. Дембінський — був Василь Капнист, від 1785 р. маршалок шляхти кіївської губернії. Сам він належав до найбільш тямучих людей України, перейнятих почуттям несправедливости сучасного укладу суспільного; на думку проф. Д. — він дійсно міг згадане поручене дістати від шляхти і стати взагалі на чолі заходів против Росії. Закид, що міг то бути емісар уряду російського, на думку проф. Д., відпадає, коли розважимо, що уряд мав багато иньших способів провідати пляни Прусії і що просто не політично і небезпечно було би в хвили такого напруження вказувати ворогови на свою слабу сторону. Мусимо проте за автором прийняти, що місія Капниста була щира, хоч зістає питання — як широкі були ті круги, що їх речником виступав Капнист, і о скільки серйозні були їх пляни боротьби

з Росією. У всякім разі знаємо, що се до нічого не довело, бо в коротці змінилась також і ситуація політична, що такому рухови могла помочи: до війни між Росією та Прусією не дійшло, обі держави в коротці зближують ся і з'єднують ся тісно до спільної акції політичної.

Як на місію Капниста задивлятися: чи ідучи за автором, уважати її за доказ задуманого шляхтою українською бунту против Москви, чи уважати її за діло горстки людей або роботу фантасти-поета, нині — при цілковитім браку иньших жерел крім згаданих документів тайного архиву берлінського, — годі рішити.

В кождім разі безпечно і найобережнійший мусить прийняти місію Капниста, яко ще оден доказ істнованя при кінци XVIII в. живого руху автономічного на Україні. Що він жив і пережив XVIII в., на се маємо свідоцтво в „Зам'їчаніях до Малої Россіи принадлежащих“, що дають образ України з кінця XVIII і поч. XIX в., змальований незвісним автором, рішучо неприхильнім давним порядкам України. Між иньшим автор пише, що є ще на Україні такі „неблагомыслящие и козацкимъ запорожскимъ духомъ напоенные люде“, що бажать неподільности України і „толкують о малороссійскихъ привилеяхъ и правахъ и сожалѣя о ихъ упадкѣ, желаютъ, чтобы просить у престола ихъ возстановленія“; очевидно, до їх категорії належав і Капнист. *Д. Коронець.*

Подольскіе Архипастыри, Къ столѣтію учрежденія Подольской епархіи (відбитка з VIII випуска „Трудів Подольського епархіяльного исторично-статистичного комитета“), Камінець, 1895, стор. 194.

12 квітня 1895 р. минуло сто років з часу заснованя самостійної Брацлавсько-Подільської православної епархії. Сей ювілей справлено в Каменці з особливою помпою, а на память його межи иньшим видано й сей ювілейний збірник. Книжка має своєю метою „на границі двох — минулого та сього — віків життя подільської епархії вистежити историчний розвій свого життя, що виявив ся в розвитку та в впорядкованню адміністраційних та просвітних інституцій епархії, а також у розвитку релігійної самосвідомости руської людности та зміцненню в ній православної віри та моралі. Але як особиста воля архипастирів, що стояли на чолі духовної управи, мала важне значінне в розвої подій, давала їм такий чи иньший напрям і таким чином безперечно впливала на жите епархії протягом минулого столітя, то автор і стараєть ся вказати головні риси в характері владик та їх сьвятительські праці й добрі вчинки на користь рідного краю та на славу православя на Поділю, і взагалі довести, як під їх владичним кершваннем пройшло релігійне жите подільської епархії за минуле століте, з 1795 до 1895 р.“ (ст. 7). Праця

що відповіла б сій програмі, справді мала б важне значіння для культурної історії Поділя. Та, на жаль, так ніби ясно та виразно поставлена задача далеко не виконана в отсім „ювілейнім збірнику“. Обсяг та вартість праці, що лежить перед нами, далеко не відповідає наміченій тут меті.

Книжка складається з двох частин, що до того належать і двом ріжним авторам. Перша, далеко більша (ст. 1—160), присвячена діяльності владик подільських. Тут перш за все читачеві предложено наче б то якийсь вступ (ст. 1—7), де після коротенької історичної чи швидче актової справки до питання про заснування на Поділю православної єпископської катедри, подається каталог 15 подільських архиєреїв. Автор звертає тут увагу на те, що „більшість з них люди відомі в церковній історії (росийської) вітчизни“. Се дає авторови привід догадуватися, що, очевидно, „протягом минулого століття в більшості випадків на подільську єпархію посилено видатніших владик“.

Подані далі в окремих біографіях історичні факти мають, очевидно, метою ствердити ту думку, що більшість подільських архиєреїв минулого століття все відповідала висоті свого становища. Така мета, яку автор, видко, запопадливо стежить у сіх нарисах, безперечно відсовує на другий план намічену автором у передмові більш широку задачу чи певніше — обмежує її узькими рамками чисто біографічного оповідання, надаючи через се історичним діячам надзвичайно блідий та сухий характер. Ранійша обіцянка автора книжки „взагалі показати, як під їх (се б то архиєреїв подільських) владичним кермуванням проминуло релігійне життя подільської єпархії за минулі сто років“, в самому викладі історичному неначе забута.

З самого оповідання про життя та діяльність подільських архиєреїв не видко, щоб вони, з невеликими винятками, щиро присвячували себе Поділю, справді сердечно переймалися його духовними інтересами. Більшости їх, прирощеним Великоросам, як каже автор про одного з них — Ксенофонта Троєпольського, що попав на Поділя, 20 років правивши володимирською єпархією, „мало могла подобатись подільська єпархія, де їм на кожному кроці доводило ся бачити Польщу та католицизм, що вражали їх, як нових людей, почутем своєї сили, пишністю та величностю своїх костелів та каплиць, блеском та пихою ксьовдзів, тоді як православє скрізь з'являло ся загнаним, приголомшеним убожеством старих негарних церков, бідністю церковників, нужденним та безутішним становищем вірних православних“ (ст. 22). Послані урядом у сю чужу для них країну, примушені жити серед дуже неприхильних для православя умов, не звязані з порученою їм паствою ніякими близькими прирощеними звязками, архиєреї не могли цілком полюбити сю паству, не

вважаючи на все бідолашне становище її, і порядкували тут скорше як урядники, що видають свої постанови пропонують певні заходи, ніж як справжні пастирі, що щиро відкликають ся на добре відомі їм потреби парафіян. Але як не єсть, а й серед подільських владик можна побачити і визначних діячів, що віддали щиро себе подільській єпархії. Варта особливої уваги особа першого подільського архиєрея Іоаннкія (Ничипоровича Полонського), волинянина родом, що добре знав потреби країни, любив сей край і майже чверть віку (1795—1819 р.) керував єпархією за найтрудніших обставин, а також Кирила (Москвича родом), що за 11 років керування Поділем встиг полюбити сей край щиро і багато зробити задля нього. З особливою увагою автор книжки зупиняєть ся на діяльності двох останніх архиєреїв подільських: Довата (Соколова-Бобинського) та сучасного Дмитра (Самбікіна), що зазначив свою діяльність збереженням памяток старовини (з його ініціативи засновано в Камінці „древнехранилище“ єпархияльне).

Друга частина, далеко менша обсягом (160—180 ст.), зладжена сьвящ. В. Якубовичом, представляє пробу історії подільського вікаріята, яку теж ледви чи можна назвати щасливою. І тут, перш за все, подаєть ся актова справка про заснування вікаріята на Поділю, а потім ідуть коротенькі біографії подільських вікарних (суфраганів) архиєреїв. Оповідання про їх житє та діяльність часом доходять до 10 стрічок і наводять на гадку, що сї архиєреї нічого особливого не зробили задля подільської єпархії; догадка ся стверджуєть ся, як пригадати, що часто вікарії подільські носили тільки сей титул, а самі зовсїм і не показували ся на своїх катедрах, перебуваючи в столицях та иньших містах (як у Києві). Очевидячки, що висний уряд маловажив ту мету, за для якої єп. Кирил клопотав про заснування на Поділю вікаріята. Одначе можна було б сказати далеко більше напр. про таку сьвітлу особу як Йосип Важенев; він пробув, правда, на Поділю коло року, але й за такий короткий час він з'умів придбати щиро й загальну любов від усіх, хто тільки бачив і чув його; майже усі мешканці Камінця памятають єго сердечні проповіді й з щирим жалем провозжали до могили.

Про всю взагалі книжку треба сказати, що з неї не можна скласти собі докладного й ясного виображення про житє Поділя і навіть про діяльність його владик. Для сього сій книжці бракує чисто наукової історичної об'єктивности, а тим більше ще критичних відносин до описаних тут подій. Оповідання представляє з себе нанизування неосьвітлених як слїд, критично неперевіренних фактів, узятих навіть готовими з такого, не завсїди об'єктивного джерела, як місцеві „Єпархияльні Відомости“. Через се і в характеристиці єпископів підкреслено риси не головні, а може випадкові, тільки більш придатні для загального тону

книжки. За для того характеристика приймає навіть трохи стереотипову форму. Кожний з єпископів визначається, як не строгістю сполученою з милістю, то надзвичайною добротою, то смиренням та кротістю, то силою та властю сполученою з мудрою оглядністю...“ Зістається вражіння наче-б то від читання „Життя святих“.

При кінці скажемо, що в „ювілейнім збірнику“ слід було зачипити й діяльність інших осіб, що чи так чи інакше впливали на внутрішній розвиток єпархії.

До книжки додано 15 доволі добрих фототипий з портретів подільських єпископів, що керували єпархією. Треба сказати ще, що ця книжка навіть і зверхнім виглядом не відповідає своїй меті — дати пам'ятку про ювілей подільської єпархії і не робить вражіння ювілейного збірника з їх звичайним розкішним виглядом. *М.*

Празднування століття Подільської єпархії, Камінець, 1895, ст. 234.

12 квітня р. 1895 минуло сто років з того часу, як з наказу цариці Катерини II з 12 квітня р. 1795 засновано на Поділлі православну єпархію. З цього приводу усе подільське духовенство, з ініціативи подільського єпархіяльного історично статистичного комітету, ухвалило справити столітній ювілей засновання катедри на Поділлі. Саме святкування за проханням владика Дмитра перенесено з 12 квітня на 13 мая, бо у сей день минуло теж 100 років з того часу, як висвячено першого єпископа на брацлавсько-подільську катедру (ст. 1—4). Описи всіх святкувань, що відбулися в самому Камінці 13—15 мая р. 1895 та й по різних місцях єпархії коло того часу чи раніше — під час подорожі владика Дмитра по єпархії — й присвячена їй книжка що представляє в себе зібрані до купи описання ювілейних святкувань попередю надруковані в „Подільських єпархіяльних Відомостях“ за 1895 рік.

Опис ювілейних свят починається з описом зборів в справі урочистого святкування ювілея (ст. 1—4). Потім йде опис самих свят, що відбулися в Брацлаві та Шаргороді 12 та 19 квітня, се б то тоді, як приїздив у сі міста єп. Димитрій (ст. 5—37), у Камінці 13, 14 та 15 мая (38—86) та святкувань по інших місцях Поділля, про які надіслано відомости до редакції „Єпарх Відом.“. Тут же розміщено казання, виголошені 14 мая, і промови.

Книжка ся представляє з себе офіційальний збірник з напрямком релігійного та політичного „об'єднання“. Усі промови, адреси та повитання присвячені з'ясованню того упадку та лихоліття, яке терпіла Подільська земля до засновання у ній самостійної катедри з одного боку,

а з другого — тих добрих наслідків, які принесло відкрите самостійної катедри. Більшість промов виголосив сам голова св'ятковань — еп. Дмитрій, останній в одній з своїх промов, виголошеній 11 квітня у Брацлаві пробує з самих назв: „Брацлав“, та інших міст („Тивров“ та „Торков“) довести ту думку, що найдавніші мешканці брацлавщини на Поділлі були нестемено славяне, й що вони були християнами. Дуже шкода, що в сих промовах стрічають ся й такі місця, які можуть поставити у ніякове становище читача, що хоч трохи знає історію. Ось наприклад на стор. 13 читаємо: „народи, що через різні причини змінили віру своїх батьків, або счезли з світу, або недалеко від того. Візьмемо за зразок „єдинокровних братів-поляків“. Поки вони держались православ'я, істиною віри, до того часу й країна їх була сильною й могутньою державою. Але що стало ся в Польщю, як вони проміняли свою істину віру на латинство? Де тепер ся загониста держава?“

М.

О. Фотинській — Іоанъ Красовскій, уніатскій архієпископъ полоцкій и луцкій. Почаїв, 1894, ст. 9.

Автор сеї розвідки, застановляючись над приверненнем уніятів на православ'я, доходить до думки, що причина того лежала в традиції народній і в діяльності достойників уніятської церкви. До таких, на думку автора, належав архієпископ полоцький Лисовскій і його наступник Іван Красовскій.

Унія в кінці минулого століття мала головних апольотетів в латиньщених і ополячених Василянх, яким подобала ся незалежність монастирів католицьких. І тому то постійно з них вибрані достойники уніятські (церков уніятська була під управою римсько-католицької колегії) старались як найбільше зблизити свої церковні обряди з латинськими. Реакцію на тому пункті повели оба згадані архієпископи.

Красовскій почав кар'єру свою після укінчення теологічних наук вступом в секретарство Лисовського (1798). В коротці став архипресвітером і на тім становищі вислав єго архієпископ в Петербург в справі реформи відносин уніятської церкви. По довгих заходах вийшов указ в р. 1805, що засновував при римсько-католицькій колегії окремих 2-ий департамент для справ греко-уніятських, і то фондами василіянського полоцького монастиря. Після переїзду Лисовського до Петербурга був Красовскій адміністратором полоцької єпархії і тут старав ся привернути давню форму церковну. Іменованій р. 1807 першим асесором 2-го департаменту духовної колегії він перепровадив реформу Василян, деякі монастирі закрито, латинникам заказано вступати в ченці, заведено школи і т. д. По смерті Лисовського, Красовскій був іменованій архи-

єпископом полоцьким (1811). На тім становищу розвинув ще успішнійшу діяльність коло чистоти обряду (завів наново іконостаси, дяків, викинув органи, монстранції і т. и.) Такою реформою наробив собі багато ворогів, що найшли звичайну дорогу — доносу. До ворогів Красовського зачисляв ся також кн. А. Голіцин, хоч з иньших причин, а се тому, що К—ий не прилучав ся до його релігійного містицизму. Два рази переведжено суворе слідство против нього, одначе закидів не доказано. Р. 1822 задля слабого здоровля перейшов на катедру луцьку, де й умер р. 1824, до смерти трудячись у визначенім наврямі. Умер нагло; вороги його казали, що з п'яньства — иньші приписували причину смерти почаївським Василям, що мали його отруїти.

Діяльність К—ого, думає автор, полекшила справу повороту руського народу до православної віри, без неї годі б було довершити Сі-машкови того, що зробив, хоч К—ий ледви був згодив ся на такі наслідки його діяльності, а се з причини догматичної. Наклін К—ого до п'ятки оправдує автор його шляхотським похоложенем. С. Т.

В. Горленко — Живописець малоросійської старини (Русскій Архивъ, 1895, IV).

Автор бере на себе собі оную літературної вартости російських оповідаць і драматичних творів Квітки. Він аналізує сі твори і приходить до виводу, що критика цілком несправедливо ливить ся на літературну діяльність Квітки на російській мові; і тут Квітка показав себе дуже гарним й вірним маляром тогочасного життя. „Головатий“, „Панна Сотниковна“, „Преданія о Гаркушѣ“ характеризують українське жите в ті часи, коли героїчну, патріархальну, стародавню епоху заступала нова.

Ширше застановлюєть ся д. Горленко на Пані Халаявській й комедії „Дворянські вибори“. Квітка поспував Пана Халаявського тим, що хотів карикатурою сьмішити публіку, що не мала критичного почуття до літератури й не зміла зрозуміти талановитого утвору. Але все ж таки й Пан Халаявський дуже цікавий тим, що дає характеристику життя й духовного розвою полкової стаґшини в останні часи гетьманщини. Опись бенкету д. Горленко зазначає, як дуже реальний епізод.

„Дворянські вибори“ (I і II) малюють дуже сумними й темними фарбами провінціяльне місцеве суспільство. Всі вони хапуги, що дбають тільки про свою корість, еґоїсти і зовсім не мають почуття права. Тільки один привід існує для піднесення такого низького суспільного стану — загальна освіта.

Але все ж таки і в такім суспільстві були чесні, освічені люде, що мали ліпший погляд на жите, що дбали користь не особисту, а про користь народа й суспільства; такі то були Каразини, Чепи, Полетики,

Ломиковськи... Квітка, хоч і не дуже часто, сам стрічав їх в тогочаснім суспільстві, знав їх погляди й бажання, і через те добрі, ідеальні типи його оповідань не дерев'яні, м'яві маріонетки без життя. Цікаво, що Квітка виводить з такими ліпшими поглядами і бажанням діяльності на користь інших — інституток; се зовсім натурально, каже д. Горленко, як ми згадаємо, що Квітка більш значіння давав інститутській системі виховання й освіти жінок, сам дбав про заснування в Харькові інститута, й його жінка А. Вульф, що мала такий великий вплив на свого чоловіка, теж була вихованка інституту.

О. Г—ий.

В. Дунинъ-Марцинкевичъ него поема „Тарасъ на Парнасъ“, очеркъ изъ исторіи бѣлорусской этнографіи М. Довнара Запольскаго, Витебськ, 1896, ст. 22.

Літературний народний рух білоруський, що почав ся в першій половині сего віку, цікавий нам і симпатичний по своїй аналогії з нашими літературними стремліннями, але мало знаний ширшій громадї, бо звертав на себе увагу лише в літературі етнографічній. Тим більше пожадані видання подібні до сього.

Д. Довнар-Запольский в згаданій брошурі подає коротенький огляд історії сієї маленької народної літератури Білорусинів і говорить ширше про одного з виднійших її діячів Дуніна Марцінкевича (1807—1884). Виросши в кругах польських, Марцінкевич не остав ся лиш при етнографічних симпатіях і інтересах до Білоруси як інші его земляки літерати, але почувачи себе Білорусином, бажав послужити самому білоруському народови своїми писаннями, де старавсь розбудити симпатію панів до селянина, виставляючи в яснім світлі его чесноти і високу моральність, а ідеалом его було визволене селян з кріпацтва. Перші свої твори на білоруські теми як: *Narod*, *Wieczornice* він писав мішаючи польське з білоруським. Дальші свої праці став писати по білоруськи; в них він з великою симпатією малює білоруського селянина, его жите, недостатки, співчуває ему в его бідах.

В згаданій брошурі видруковано перший раз віршик Марцінкевича, написаний 1860 р. і підписаний псевдонімом Наум, де він описує тяжкий передновок на весну, і „Тарас на Парнасі“, поема також до тепер в цілости не друкована, але znana добре в цілій Білоруси з рукописей, хоч з різними помилками.

Поет описує тут сатирично, як лісник Тарас, добрий і вірний своїм панам слуга одного дня вийшовши дуже раненько в ліс заблукав ся і зайшов на Парнас; тут бачив Тарас жите богів, як вони заходились коло всякої роботи цілий день, а вечером засідали бенкетувати, а також і цікаве видовище, як юрба дрібних писателів з трудом, в потї чола

дерлась на Парнас, коли великі поети як Міцкевич, Кохановський, Гоголь і Пушкін легко і скоро на Парнас виходять, а юрба їм з дороги уступає. Д. Запольський зазначає, що Марцінкевич тою своєю поемою хотів сотворити білоруську Енеїду — і дійсно „Тарас на Парнасі“ дуже пагадує нашу Енеїду, особливо в описуванні богів, натомість треба зазначити, що загальний народолюбний напрям Марцінкевича в сій песі видатно не виступає. На взірць, для норівняння з Енеїдою, наводимо уривок:

Якъ са ўсяго сабрались неба
 Баги, насѣли ўкругъ стала,
 Тагда патравы зъ пачы Геба
 Даваць да столу начала.
 Уперадъ поставили капусту,
 Патомъ са шкварками кулешъ,
 На малаццѣ крупеню густу —
 Даюць ў волю, только ѣшь, —
 Изъ пастаялки сыръ студзѣны,
 А зъ каши масло такъ цякло!
 Да и гусяцины пачонай
 У волю ўсимъ багам было.
 А якъ ўнясли на столъ каўбасы,
 Блины аўсяны ў рашацѣ, —
 Ажъ слинка пацякла ў Тараса
 И забурчала ў живацѣ!
 Баги гарэлку пиць начали,
 Налиўку проста такъ и льюць,
 Падпиўшы пѣсни заспѣвали, —
 Такъ, якъ ў карчѣ пяюць.

Г—а.

Фаминцынъ — Богиня весны и смерти въ пѣсняхъ и обрядахъ славянъ (Вѣстникъ Европы, 1895, VI с. 675—700, VII с. 134—155).

— Древне-арійскіе и древне-семитскіе елементи въ обычаяхъ, обрядахъ, вѣрованіяхъ й культѣ Славянъ (Этнографическое Обзорѣніе, 1895, II с. 1—48).

Мит про Персефону-Кору був, як відомо, одним з найбільш оброблених і росповсюджених в давній Греції; про сей мит згадуєть ся вже в гімні до Деметри „Гомера“; ми маємо звістки, що культ Персефони був в Беотії, на Елевзині й в Сицилії. Згадаємо коротенько в двох словах його зміст: Кору, доньку Деметри й Зевса, викрав Гадес, біг підземельного царства, й одружив ся з нею; як жінка Гадеса, вона стала

Персефоною — царицею страшного підземельного царства й панувала над душами мерців. Але після нарікань Деметри Зевс постановив, щоб Персефона-Кора частину кожного року перебувала з матерію, а другу частину в підземельнім царстві з чоловіком. В головних своїх моментах мит має загально-арійський ґрунт: се символізація в образі Персефони життя природи, що кожну осінь вмирає й кожну весну знов оживає, символ природи родючої й завмерлої.

Д. Фамінцин з вишгаданої статі наводить аналогії до сього грецького вірування з грецької митології. Тільки один литовський мит про Круміну й Ніолу (автор одначе приводить його з досить каламутного джерела — з Нарбута) має повну аналогію в усіх головних моментах; у славянських народів (судячи по пережиткам в обрядах і піснях) ми не маємо аналогії подвійности образу Персефони-Кори. Автор вилучає з грецького миту його головні моменти й шукає аналогії до кожного з них; але се трохи небезпечно — в таким разі можна знайти детальні аналогії там, де зовсім не буде аналогії в цілости. На приклад — дуже звисний митологічний образ Купала може представити аналогію в двох напрямках, і така подвійність лишаєть ся й в порівняннях д. Фамінцина: на підставі таких пісень, де виступають Купалночка й її донька („Купалночка, де твоя дочка?“, „у Купалночки три дочки“...) автор бачить в Купалі аналогію до Персефони, чи до Деметри, а потім Купало з'являєть ся в ролі Гадеса. Поодинокі пісні мають аналогію з ріжними моментами мита, але з загальним змістом мита не гармонізують.

Аналогія д. Фамінцина цілком справедлива для порівняння з Корою — донькою Деметри, що живе частину року під землею, а другу з матерію на землі, — символом життя природи; таке вірування дійсно існувало й пережитки його маємо в весняних і купальних піснях і в таких обрядах, як стріча й проводи Весни. Але з доводами автора про існування аналогії в другому моменті миту — Кора в ролі Персефони, цариці підземельного царства й смерті — можна й не згодитись. Правда, д. Фамінцин каже, що в декотрих піснях богиня Смерти (Марена, Смертоноска) стає богинею Весни чи Літа під живущим впливом води (купання чи обмивання); погуге автор і те, що іноді проводи зими (Смерти) й стріча Весни безпосередню звязані між собою — ате все ж таки в більшості пісень ми бачимо, що Смерть (Зима) й Весна (Літо) два цілком осібні образи, й може буги велика непевність що до такої їх ідентичности, яку бачимо в грецькім миті про Персефону-Кору.

О. Г.—ий.

Друга стаття того ж автора поділяєть ся на дві частини: в першій він слідить за аналогіями славянських звичаїв і вірувань з віруваннями античними, семигськими, іранськими, в другій (ст. 31 - 48) спеціально

слідить за паралелями що до культу балтійських Славян; по вступних увагах про поганські пережитки в сучаснім житю Славян, особливо східних і південних, він діль переходить поодинокі аналогічні явища: обрядові огні, жива вода, амулети, червона нитка, кров і мясо жертвених зв'їрат, поминки, перебірання, початки і останки овочів, кидання жертви з високости, коров'яча моч і гній; паралелі подають ся часом дальші, часом сиравді виразні, і того рода звід їх має безперечну цікавість; на жаль, автор не вказує джерел своїх (що завжди треба знати, щоб судити за певність факта), а друге він часом наводить поміж слов'їнськими чужі звичаї (напр. ст. 12 — виступають Ести, ст. 26 — звістки про Скитів і оповідання життя Костянтина Муромського — правдоподібно, про людинність фінську). Розуміть ся з сих аналогій виводити якийсь генетичний звязок ще не можна, бо подіблі аналогії на подібних степенях культури можна найти у народів цілком чужих. Автор сам признає се (на ст. 8), але культ Славян балтійських хоче він виводити з впливів семітських і малоазійських; вивести сей вплив (від якихсь попередників Славян на тих місцях) обіцяє він в дальшій статі.

М. Г.

М. Зубрицький — Село Кіндратів (турецького пов.)
(Житє і Слово, 1895, т. IV, ст. 104—112, 216—230).

Не багато єсть у нас таких сіл, щоб можна документами освітити їх початок і найдавніші відносини суспільно правні. Місцеві документи майже ніде не переховались, хіба в селах з людностю шляхотською. До таких саме сіл належить село Кіндратів, в повіті турецьким самбірського округу. О. Зубрицький, будучи родом з того села, найшов межі родинними паперами два документи, що належать до того села. Єсть се грамота кор. Жигмонга Августа з р. 1569, що потверджує заложенне Кіндратова Яном Старжеховским, воеводою подільским, самбірським старостою, — і відпис згаданої грамоти канцелярії королівської, разом з новим затвердженням кор. Яна Собєского з р. 1678; другий з них сильно полсований, але є відпис його в перекладі на мову польську і сей то переклад разом з першою грамотою подає тут о. Зубрицький в дословній копії.

Як знаємо, всі майже села давнішого округу самбірського були королівщинами, що опісля за Австрії перейшли на власність Камери. Зі згаданих документів бачимо, що до старости Старжеховского зголошуєть ся двох синів Маса (Mauss), солтиса сусідного села Ясінки, аби заложити село над потоками Кіндратовом і Єленцею. Їм відділює старосга два лани, а третій на повієство; дає дозвіл на млин коловий, на коршму, з чого вони оба мають доходи і чинши відбирати, до того тридневну в рік роботу до кошєня, ораня і копаня, і третю частину доходів коро-

лівських. Будуть також держати трьох огородників по всі часи разом з настушниками. В затвердженю Собеского згадуєть ся уже за чотирьох солтисів з синами. Сей король розширює їх права: рубати дерева на будову і паливо в лісах королівських, свобідно пасти вівці, ловити для себе рибу, гнати горівку, ставити броварі, вільність від підвод, усяких робіт і всіх чиншів окрім звичайного річного.

По над се годі було щось більше сказати про Кіндратів. Тепер єсть тут коло 40 осель, а 300 душ. Перед 200 роками було (як каже переказ) лишень девять хат. Зі згаданих в другім документі родин удержалась ще одна — Клоццак (Klanczko). (Масі, згадані в першій грамоті живуть і досі в Ясінці, що й зовесь Масьовою). На вїтївстві сидїла завсїди дрібна шляхта, що зайшла з иньших сіл. Опинившись під панованєм Австрії зїїшли вони до звичайного становища підданих, хоч покривджені часто подавали за се жалоби до самбірської економії, що то вони шляхта і лишень мають чинш платити. До йосифїнської реформи був у Кіндратові окремиї піп (опісля прилучено до Ясінки, де й досі сьвященниками без перерви Ільницькі, що мали вїтївство в Кіндратові). Шляхотська окремишність була вперед сильна, тепер починає шляхта мішатись з селянами. Стрій тепер однаковий. Доки Камера не попродала лісів, доти добре жилось Кіндратівцям, винасали воли, корови, вівці і кози по лісах і рубали дерево де хотїли. Нізнїйше відміряно громаді 35 моргів ліса на паливо і пасовиско, а решту замкнули. Люде збідніли. Ліс відділений на пасовиско вирубали і Жидам продачн, а ліс на паливо також відпродано парохови. З вигляду, се люде ростом не великі, лиця більш округлі, як подовгасті, волосє темно русяве, подекуди чорне, або й червоне. Жидів нема цілком у Кіндратові, був один і сей забрав ся у Ясінку.

В дальших частях переходить о. Зубрицький до опису села Кіндратова з боку більше етнографічного. Починаєть ся описом будинків, на зверх, в середині, хатньої обстанови, далі описуєть ся стрій, харч, а опісля хліборобська праця, як сінокоси, годівля овець, пасіки. Ся часть занадто спеціальна, аби її можна коротким змістом передати, тому то й всіх, що ближше сим інтересували ся б, відсилаємо до самої праці, з запевненєм, що тут найдєсь не один дуже цікавий рис з життя-бутя нашого селянина.

С. Т.

Н. Коробка — Восточная Волянь (Живая Старина 1895, I, ст. 28—45).

Автор кинувши коротенький нарис про минувшину Волини, згадує, що в східній його части козацтво не було знає: „Козак людности знаний тільки донський з нагайкою в руках, в ролі полїцея, тому, каже

автор, і історичних дум там нема“, хоть пізніше виразно заявлює, що записав думу про Нечая. Вправді одна дума то небагато — але о скільки видго в дальше поданих материялів, автор загалом не много записав: що ж було б дивного, коли б серед тих записів трафилась лиш одна дума? У нас в Галичині козацтво також не було знане, але проте трафляють ся думи про Нечая, Саву Чалого, Байду і ин.

По словам автора на Волини нема слова між народом на означене своєї національності; не сильне в нього і почуте релігійности; а що просвіта стоїть там на дуже низькому ступеневі, тож маса населеня представляє собою „ужасающую картину нравственной безцвѣтности и беспомощности“. Сього вискажу автор одначе не підпірає жадними фактами, і не застановляєть ся, хто тому може бути винен. За те говорячи про здібність людности наводить такі куріози — бо інакше годі їх назвати: „Мені прийшлось стрітити мужика, що ходив на роботу з книжкою Толстого (якою?), а ввучив ся німецької мови, аби прочитати Шілера, що заінтересував його в перекладі. Приходило ся бачити парубка шіснайцять літнього, що зачитував ся книжками історичного змісту і знав на память не мало стихів Пушкіна“. Мужик з книжкою на роботі певно снів ся авторови, бо як можна собі представити, щоби мужик косив, сапав, орав, молотив і т. д. а заравом читав? Чудесний і той мужик, що потрафить розуміти Шілера, не знаючи історії, мігольогії і т. и.!

Що до мови ділить автор східну часть Волиня на три полоси. Поділ той опирає головно на самозвукови „о“. Спільною чертою всіх говорів уважає велику хиткість само- і співзвуків. „Кождий майже звук стараєсь перейти в сусідний: ы в э, э в а, о в у і т. д. Подібно співзвукі: ж зближуєсь, а деколи переходить в з і на відворот; с переходить в ш, л в р і т. д. У всіх говорах є багато росизмів“.

Згадавши про якість землі, ліси, наводить автор деякі обряди. По его словам починаєсь рік в полудневій полосі колядками (?) і щедрівками. Старинних колядок не чути там. „Масляница проходить не замітно. На паску водять хороводи. Бабський великдень, русальний тиждень, великдень, — нічим не замітні. Як в часі великого посту сьпівають веснянки, так в петрівку сьпівають петрівчані пісні. Купайло переховав ся досить добре, хоть що-раз більше щезає під подвійним напором духовенства і поліції з одної, а фабрично-мійської цивілізації з другої сторони. Рік кінчить ся ворожінем в день Андрія і Катерини“. — От і все про народний календар, хоч трудно собі подумати, щоби він лиш такий був, як д. Коробка представляє, тим більше що і про обряди, котрих всюди таке богацтво, він лиш тільки каже: „Весільні обряди сповнюють ся сьвято, як і обряди при хрестинах, похоронах, будівлі хати, засіві“.

З мітичних істот згадує д. К. лиш про „горсбйового“, що осіню, на Семена, мірить воробців міркою і вісім бере собі, а девятого пускає, щоби тим способом спасти світ від переповнення воробцями, та про русалки, що мають сидіти в житі. Про пісні каже тільки, що ліричні витісняють ся що раз фабричними, вложеними зіпсованою мовсю російською, з епічних знов знані лиш побутові. Лірників багато, але они співвають лиш книжні уніятські пісні.

Дуже побіжно, недокладно, згадує ще д. К. про фізичний тип мешканців, про костюми, про побутові умови і про штунду. Характеристичне місце отсе: „Німці не люблять ся з штундистами, однакож в селі Дашенці, де на учителя приходської школи вложено зобовязок слїдити за штундистами і доносити на них, останні волять свої діти посилати до німецької школи“. Гарна школа, гарний й учитель — нема що казати.

Та хоч „німці не люблять ся з штундистами“, а „відносини межи мужиками і Німцями доходять до убийств, а причиною ворожнечі велика ріжниця в понятях про власність“, д. К. побоюєсь, щоби загальности не підляг онімеччиню!

Звернувшись до иньших полос автор не зважає на те, що на многих місцях повторюєсь, лиш знов згадує про якісь землі, фізичний тип, світогляд народа, одїж і т. и., хоть про се можна було далеко ліпше на однім місци говорити порівнюючи, щоби читача не мучити. Що в сих двох полосах, середній і північній, єсть відмінним від того, про що була повисше мова, про те згадую ту коротко.

В середній полосі під новий рік засушукть воґобців, туть їх на порошок, змішують з зерном призначеним на засїв, а потім засївають поле. — В страстний четвер гавдиня дому роздїває ся до нага і замігає віником докола хати і в середині, щоби не плодились черваки, жаби і инші такі сотворіня. — Описуючи північну полосу, автор каже: „17.000, 20.000 а навіть 60.000 десятин землі — такі тутешні маєтки. Маєток в 10.000 десятин уходить за маєток „середньої руки“, в 3.000 маленький, а про такі як в 1.000, 700 десятин не говорять інакше, як в іронію“. Та гараз кілька слів низше сього каже: „Коротко сказавши, поміщочого гавдівства ту нема, одиноким гавдівством являєсь ту мужицтво“. А ще низше: „Середня цифра мужичого надїлу в тій місцевости (коло Собичина) вивоєньт коло 112 десятин“. Що ту автор хотїв сказати, я не розумію.

Варто занотувати і такі вискази автора: „В загалі люде зводять кінці з кінцями“; „З грїшми люде не вмють обходити ся і їх в загалі в тій місцевости мало так, що не в кождім селі можна змінити рубля, а про десять і говорити пічого“; „Між Полішукками подибують ся

типи малоруські“ — як би Поліщуки не були „Малорусами“ і як би автор не подавав на початку статі характеристики їх говору!

Про світогляд Поліщука знає д. К. сказати тільки: „Світогляд Поліщука такий, як Южанина (а треба зазначити, що д. К. не зовсім повно представив світогляд людности полудневої частини, щоби ми з порівняння подібного могли набрати погляду на світогляд Поліщука!), ріжниця лиш така, що у нього біднійший запас образів, і багато представлень йому цілковито не знайсмi — та що в нього менше скептицизма і що говорить зовсім серйозно про такі речі, про які Українець говорить з іронією“. От і всьо. Щож з того можна знати про світогляд?

Коли додамо до того спостереження автора, що в ліричній поезії Поліщуків знаходить ся декадентизм, далше, генералізоване деяких фактів і їх повторюваня, то й будемо мати повний образ його праці, та здаєсь, не дуже користний для нього. *В. Гнатюк.*

A. Dobrowolski — Lud Grubieszowski (Lud, 1895).

Автор статі хоче схарактеризувати народ руський з околиці Грубешова. По вступі, що не належить властиво до річи, описує він ношу тамошних селян, що — як і в нас — швидко зміняєсь, вигляд сіл, загороди, хатню обставу; не робить сего однакж докладно, предмету дотикає зовсім побіжно, поверховно, надто бавить ся в фантазію, що зовсім розправі з обсягу етнографії не відповідає. Опис хати з загатою, приміром, виглядає у него так: Так opatrzona chałupa zdala ma pozór jakiegoś grzywiastego potwora, zwłaszcza o zmierzchu, kiedy oświetlone okienka wydają się ślepiami błyszczącemi pośród kuddów! Сей тон тягне ся через цілу статю. Імена і уличні прозвища, які автор подає, поперекручувані на лад польський страшенно, так що для фільольога не мають жадної вартости. То само і з цитованнем слів, зворотів і пісень. Се взагалі дивна поява; наші материяли етнографічні почали громадити Поляки (Залеский, Жеґота Паулі і иньш.) ще з початком трийцятих років; від того часу появлялись досить часто ріжні збірки і розвідки з обсягу етнографії ладжені Поляками, але ані одна з них, не виймаючи і Кольберга — не має вартости фільольогічної, бо українсько-руські слова в них поперекручувані; чи ж від тогди не було часу навчити ся сусідної мови? — Далше говорить автор про поживу, знахарство, віру в чортів (в вірованях тамошних чорти не сидять в хаті, бо образів боять ся), релігійність, що сходить на індіферентизм, про понятя правні, моральність, супружества, смертність женщин — що перевищає смертність мужчин, — про вихованє дітей, про школу народну — що дуже низько стоїть — про танці, забави, вкінці

описує весільний обряд і подає календар народний. Порушає отже все, що може нас цікавити, але як я вже сказав, так побіжно, що ціла праця набирає вигляду, неначе була би дуже коротеньким витягом з дуже великої розправи. Коли ще додаю, що автор на многих місцях дозволяє собі зовсім невідповідної іронії, особливо при описі деяких обрядів, то вийде з того, що праця не дає не тільки повної, але й певної характеристики грубешівських селян.

В. Г.

Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, кн. IX, К., 1895, ст. 64+222+192+58.

У відділі II, зпоміж научних праць поданих в цілости, заслугоють згадки тут:

Замітки про маловістні пам'ятки південно-західно руського письма XVI—XVII в., О. Соболевского. Автор звертає увагу ва ті писаня релігійного змісту, що були перекладані на мову народну, або й оригінально на тійже мові писані. На їх досі за мало завважали історики літератури і дослідники мови руської, хоча б повинні ставитись у першому ряді. Мова тут про вісім з них: 1) Псалтир Моск. Рум. Музея N 335, XVI в. Язык у нїм український, розуміється -- з багатою примішкою церковщини і полонїзмів¹⁾. Перекладано мабуть не в церковного оригінала. Межи особливостями мови сеї пам'ятки, окрім впливу білоруського (ѳ зам. **ѣ**, а зам. **о**), добачуємо цілком народні форми як: *буде, загине, пыши, з ос. замыка, выславля і т. д.* 2) Псалтир Моск. Рум. Музея N 1017, др. пол. XVII в. Переклад, на думку автора, зроблений з оригіналу чеського або польського. Не багато тут церковщини і білорусизмів. 3) Толкований Псалтир Петер. Дух. Акад. л. 1—136. Р. 1609 р. Попри церковщину стрічають ся чисті українїзми (казаня, встаня). 4) Збірник Моск. Синод. Бібл. N. 937, др. пол. XVI в. Зміст напряду антипротестантського, в мові доволі церковщини попри признаки північних українських говорів (*у* зам. **о**). 5) Збірник Моск. Рум. Муз. N 2616, др. пол. XVI в. Мова майже цілком свобідна від примішки церковно-славянського язика, зате доволі українїзмів (із насінням і ин.); полонїзми подибують ся також. 6) Збірник Моск. Рум. Муз. N 159, кінця XVI в. Мова майже чиста українська. 7) Збірник Моск. Рум. Музея N 373, XVII в. Мова українська з полонїзмами, як в иньших тодішних пам'ятках. 8) Александрия Моск. Рум. Музея N 1562, 1697 р. Мова близька до язика західно-русських документів XV—XVI в.,

¹⁾ Зауважимо тут, що автор перецінює число сих останніх, кладучи між них усі загальні прикмети мови галицької, волинської та подільської, які не стрічають ся в говорі українським як: згрішил-ем, ям тя родил, злото, огонь і т. ин.

але таки не багато полонізмів. Побіч українізмів багато білорусизмів. В складні бачимо також вплив народний.

Д. Лілеєв в статі: До питання про автора „Путешествія во св. Землю“ 1701—1703 р. московського священика Івана Лукянова або старця Леонтия пробує довести, що автор сієї „Подорожи“, цікаво, своїми замітками про Україну, був одною особою з чорним попом Леонтием, славним в історії Вітківської раскольніцької кольонії; доводами мають служити — тотожність імені і рід з Калуги обох.

Д. М. Істомин в статі До історії живописи в Києво-Печерській Лаврі у XVIII в. на основі новонайденого ним документа університетського архіву доказує, що живопись Лаври в XVIII ст. не була грецькою, як загально думано, але італійською. Таким малярем, що писав церков в р. 1772—1776, був якийсь Італіянець Фрідеріче, що тоді малював бердичевський латинський монастир. Застановляючись над питанням, чому Печ. Лавра уживала чужих живописців, виводить автор за лаврівськими документами, що тоді при Лаврі сталої школи живописі не було, а лишень від часу до часу, а від Греків артиста дістати годі було, коли сі самі вчилися у київських іконописців монахів. Аж опісля була заведена при Лаврі спеціальна школа живописна „малярня“ (1763). В кінці ставить автор два научні питання з обсягу історії руського малярства: 1) Який вплив на себе мали дві живописні школи византійська і західна на Русі? 2) Чи нова школа малярська при Лаврі дала який напрям іконописі руській? Сі питання ждуть научного оброблення.

В статі Суспільна роль Вірмен в минувшині України Русі характеризує д. Линниченко давних Вірмен, головно львівських, після того, яке становище займали в торгівлі, промислі і взагалі з огляду суспільного. Тому, що ся невеличка праця майже нічого нового поза студії В. Лозинського і ин. не дає, проте ширше її не обговорюємо.

Автор „результатів наукової діяльності проф. Кістяківського“ розбирає основні погляди тогож ученого з обсягу права карного, метод в його науковім обробленю і відносин звичаю до права карного.

Далі надруковано тут справозданє В. Завитневича з археологічних розслідув в слободі Покровській Харківської губернії. Там при скопуваню ґрунту показались сліди могил. Багато найдених річей нищилось, аж Імп. Археол. комісія виділеговала автора для научного розсліду. В шести могилах констатує д. Завитневич закопуванє покійників у землю, голова на захід, лице на схід, руки в діл; лишень в одній могилі нашли ся сліди дощок. При головах найдено глиняні збаночки, з дуже примітивним орнаментом, і кости кози або барана. З прикрас

були привіски до ушей, пряжки залізні, срібний перстень, кусник золотої бляхи і т. д. Окрім того знайдено залізний ніж, пряслиця камінна, кістяне шило, залізний книжал і т. п. З усіх дат виводить автор: раса монгольсько-татарська, під впливом східної культури, що замешкувала над Волгою; нічого спільного зі Славянами. Що до часу, то автор нічого у відповідь не ставить.

Вкінці опублікував д. Соболевский записку початку XV в., цікаву своєю характеристикою могутності Витовта, що стала потім субстратом до „Похвали в. кн. Витовту“ в давній русько-литовській літописи — див. Записки т. VIII.

З інших праць того відділу стаття Андриєвського про комісію 1749 р. і Каманіна про братську школу в Києві були вже обговорені в Записках (т. VIII, бібліографія), а знов інші, як Л. Личкова Нові матеріали до історії заселення Сибіру; П. Владімірова Крилов і його байки; В. Щербини Готліб-Самуїл Трейер і його твори з історії Моск. держави; П. Іващенко про Грибоедова, автора комедії: *Горе отъ ума, для нас не цікаві.*

В першій відділі розміщені короткі змісти праць, читаних на засіданнях товариства, з них до України належать: Про куповане земель на Україні — Василенка; універсал Тимоша Хмельницького — Каманіна; архівна звістка про склад київ. суспільности в кінці минулого стол. — Андриєвського; останні київські сотники — Андриєвського; про „чин пещнаго дѣйства“ — Дмитрієвського; про походжене групи капіталістів на Україні у XVII і XVIII в. — Василенка; про декотрі форми шляхотського володіння землею на Русі — Грушевського; з історії звичайового права на Русі в XVI в. — Левицького; з історії Київського університета в 30-их роках — Пискорського; про деякі легенди зв'язані з нервовими хоробами — Сикорського; про митичний рух селянський в р. 1789 — Антоновича; про посилку українських танцюристів до Петербургу — Кивлицького; організація старостинської й околичної управи в Барській старостві XVIII ст. — Грушевського; школи на Україні і в Білій Русі в 1783—1803 — Кивлицького; розкопи в Керчі і Аналі 1894 — Кулаковського.

У відділі матеріалів (III) надруковано простору колекцію матеріалів до історії західно-руської церкви у XIII ст. (сторін 192) зібрані С. Голубевим. Колекція ся тут не скінчена і буде обговорена особно. У відділі бібліографічній розміщено простору критику проф. Владімірова на книжку А. Архангельського *Къ изученію древне русской литературы* (переклади творів св. отців церкви, Ізмараїд і ин.), та вкінці стаття Каманіна *Чим мають бути описи архівів?* написану з поводу двох описей актів Московського архива мін. справедл.

-С. Томашівський.

Лѣтопись занятій археографической комисіи, 1885—1887 г. Вып. X, Спб., 1895, ст. 84+XXIII+61+32+130.

В першому відділі надруковано студию І. Тіхомірова про московські літописні зводи. До нашого часу переховались три московські літописні зводи: Воскресенський, Никонівський з продовженнями та два Софійські збірники; до того літописи московські ввійшли в так звани Четверту Новгородську літопись; в сій студії автор не обговорює давнішого періоду, а ограничаєт ся виключно розслідом зводів з того часу, коли в них входять московські літописи, починаючи перегляд від зводу Воскресенського.

По богатству материялів і повноті звісток Воскресенський кодекс займає після Никонівського перше місце в радї літописних зводів, містачи в собі такі звістки, яких немає в иньших давнійших зводах про початки руської історії. Для розгляданого автором часу головну часть того зводу становлять московські літописи, що в нього увійшли. Початки сих літописей сягають р. 1326, бо хоча Москва появляєт ся яко самостійне князівство при молоднім сину Олександра Невського Данилі, то таки ані за його князюваня, ані за князюваня його сина Юрія зовсім не маємо записок, які-б можна признати вповні московськими. Аж від р. 1326 московські записки виразно виступають серед иньших літописних звісток — з початку в малім числі, далі по малу ширшають, а в кінці являють ся виключними в літописнім зводі. За тим початок московських записок припадає саме на перші дни політичної могутности Москви. Опісля автор означає поодинокі звістки літописні, що мають характер московський, і аналізує їх доволі докладно, означає їх характер і відносини до иньших звісток, що з початку домінують (головно новгородські), а далі уступають в користь московських.

Вкінці застановляєт ся автор над відносинами Воскресенського зводу до иньших. Взагалі він схожий з Никонівським, багато звісток в однім і другім взято з того самого жерела. До р. 6961 багато схожости бачимо з Другим Софійським зводом. Опісля виступають більші ріжницї межи тими зводами. Аж від р. 6976 починаєт ся знов більша схожість, часом буквальна, найбільш р. 7034—7041, записки ідентичні з Никонівським.

В Патріаршім або Никонівським зводі звістки московські починають ся трохи ранійше, ніж в Воскресенським, себ то вже під р. 6828 (1320). Взагалі записки місцем походження дуже різнородні, хоча характером однородні. Се по більшій части посольські пересилки і переговори, офіціальні повідомленя про воєнні справи, про розміщене воевод. Усі ті звістки роблять на читачу вражінє реєстра, де записують ся акти, які виходять і приходять: число, місяць, короткий зміст і біляш нічого.

Никонівська літопись перериваєть ся на р. 1558 (похід на Юрєв). Дальші звістки становлять продовженє її. Автор дає перегляд продовженя звістного під назвою Московської літописи виданбі Л. Лебедєвим — і уривку літописного про царя Івана Страшного (т. зв. Александревська літопись).

Після двох перших кодексів найбільше значіне межи московськими зводами має що до повноти звісток і оригінальності Друга Софійська літопись. З погляду побутового вона дає далеко більше, як кодекс Воскресенський. В неї увійшли не тільки офіціяльні документи, але й записки, що повстали по противній, ворожій правительству стороні. Автор літописі брав звістки з різних жерел, деякі події по два рази повторюють ся; багато також жерел спільних з жерелами вище згаданих кодексів.

Інша Софійська літопись схожа або з Воскресенською або з Другою Софійською.

Літописи московські входили в склад не тільки московських кодексів літописних, але й інших. До тих належать т. зв. Новгородська 4-а літопись (в двох кодексах: Академічнім і Хронографі), де від р. 1447 починають ся московські звістки.

Зводи Воскресенський і Никонівський можна признати офіціяльними, а се по державній тенденції і по тому, що від другої половини XV в. вони представляють ся збірниками офіці яльних звісток. Але поруч з офіціяльною літописю була в Москві й літопись неофіціяльна, в неї найбільше звісток подибуємо в Другій Софійській літописі.

Всі московські збірники мають межи собою се спільне, що до першої половини XV в. доповнюють ся виписками з літописий інших земель, найбільше новгородських. Від панованя ж Івана III усі зводи користують ся одним головним жерелом офіціяльним. Такі виводи розвідки автора, що може придатись і для наших студий історіографічних.

В другому відділі „Літописи“ бачимо попереду текст апокрифічного памятника XVI в. п. з. Бєсїда преподобних Сергія і Германа, валаамських чудотворців, зі словом вступним В. Г. Дружинина і М. А. Дяконова. Автори, подавши наперед літературу сього памятника що до різних поглядів на автора „Бєсїди“ (одні приписували авторство монаху Васиану, інші перечили тому), догадують ся, що автором „Бєсїди“ був якийсь близький пересмник ідей Васиана (що виступав против володіня землею монастирів), мабуть його ученик; весь характер „Бєсїди“ противить ся тому, що б самого Васиана вважати автором сього памятника. Що до часу написаня „Бєсїди“, то автори кладуть його після років 1533—1554. Опісля йде текст бєсїди по рукописі Имп. Пуб. Бібліотеки з варіантами інших списків.

З иньшого материялу уміщеного в сьому відділі згадаємо: Сучасну записку про першого Самозванця. Се документ писаний на німецькій мові, що переходуєть ся в архіві чеського города Indřichuv Hradec. Записка ся написана в другій половині 1605 р., зараз по вступі Самозванця в Москву і по коронації. Тут надруковано оригінальний текст німецький і російський переклад. Записка виявляє велику симпатію до Дмитра.

Увесь відділ третій займає опись арзамаських актів, що містять ся в архіві археографічної комісії, в числі 192 номерів; акти сі обіймають самі майже царські грамоти в другій половині 17 в. (1633(1649)—1700). Опись сю виготовив помічник комісії П. Н. Тіханов.

З виписок протокольних засідань археографічної комісії за час від р. 1885—1887 (що обіймають четвертий відділ) нотуємо де що для нас цікавіше:

На засіданю 16/IV 1885 р. М. І. Семевський присвятив кілька теплих слів памяти члена тої ж комісії Миколи Костомарова, якого головно заходами видано Акты Южной і Западной Росіи. 8/III 1886 р. неб. Коялович предложив проєкт видання „польських дѣлъ“ в часів царя Олексія, що містять багато цікавого і до українських справ. В протоколі з 10/V 1886 р. знаходимо записку Р. Зотова яро видання Любецького синодика і А. Куніка про видання литовських літописей. На засіданю 5/V 1887 р. читано записку проф. С. Бершадського про просторий збірник материялів для історії внутрішнього устрою і правних відносин Литовської Руси з XIV по XVI вік, які автор предкладає Арх. Комісії для видання. Довідуємось з устних звісток, що сей цікавий збірник, вже видрукований, знищено за для численних ніби помилок, і археографічна комісія має замір наново його видруковати. Але коли?

С. Томашівський.

Отчетъ Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго музеевъ за 1892—1894 г., Москва, 1895, ст. 120.

Цікавість сього справоздання московського музею полягає в описи новонабутих рукописей до рукописного відділа його — одної з найважніших збірок рукописних в Росії. Головна новинка між ними — се дорогоцінне євангеліє-апракос (себто уложене в порядку читання тижневого) на пергамені, писане 1282 р. поповичом Євсевием в Галичині, а куплене музеєм разом з деякими иньшими рукописями в Румунії. Євангеліє се було вже перед тим описано кустосом колекції д. С. Долговим (Археологическія Извѣстія, 1893, XI); що в справозданні рукопись описано дуже коротко, тож доповнимо з того описання. Головніші ознаки мови: **ѣ** замісь **є**; поспільна заміна **ѣ** і **ѡ** на **о** і **ѡ**, особливо в закінченнях; поспільна заміна **ѡ** і **н** (**дѣтѣ**, **свѣдѣтѣ**льство); **ѡѣ**, **ѡѡ**,

кю замість іє, їю; заміна *ſ* і *к*; на початку слів *в* евфонічне (ковца, воужасъ); переставленне шелестозвуків, особливо *к* і *с* (ски, всыше, ветроградъ, о правдѣ, рѣчанаціе, що д. Долгов хоче уважати за індивідуальну прикмету писця). Наводимо цікаву і з погляду язикового і історичного запись сієї рукописи з „Справоздання“, означаючи кінці рядків /:

Б лѣ. љ. џ ѣа. Ово'нечашаса книги / (з початку було: кни-
жицѣ) сна :• мѣа октѣ/її. днѣ. стѣ. люкнана/прозвютора :••
блго/словить а нѣ кленѣ/тъ а кедѣ коудоу нсе/кривило исправла/
те :•• сиже писало /єксивни. поповичѣ /стѣ. ивана. азъ грѣ/шнии
їи помози / рабоу своємѣ ко/ли са жєнило горги/и князе а ѡцѣ
їє/моу в оугры ходи/ло тогдѣ сконча/шаса книги сна :••

Князь Георгій, про якого йде мова, се старший син кн. Льва Да-
ниловича, півнійший король руський; 1282 р. він справді оженив ся з сиротою-донькою Ярослава Ярославича (+ 1271), не відомою на імя (Вос-
кресен. л. с. 176); під р. 1281 Іпатська літ. оповідає, що Юрій не
взяв участі в поході Володимира Васильковича в Польшу, бо забрав
ся до своєї весільної подорожі: „ѡду, господине, до Суждаля жениться“
(Іпат. с. 583), а під р. 1282 оповідає про похід татарський в Угорщину
і каже, що участь взяли в нім Лев і Юрій, і сей повів з собою полк
хорого Володимира, але Лев з дороги, з Угорщини вернувся назад
(Іпат. с. 585). Запись вище наведена показує, що дата Іпатської літо-
писи для татарського походу на Угорщину справедлива (в німецьких
джерелах вона инакша — див. про неї у проф. Шараневича *Nuratio-*
Chronik р. 90), і що Лев пішов на Угорщину наперед, а Юрій, зайнятий
своїм весілем, зіставався ще дома якийсь час.

Що до переписувача — Евсевія, поповича св. Івана, то можемо
пригадати, що Юрій мав від батька Холм (Іпат. с. 559), а Холм мав
катедральну церкву св. Івана, що згоріла під час находу Куремси і по-
тім відновлена (Іпат. с. 558—9), тож з огляду на увагу, яку звертає
переписувач на особу Юрія, ставлячи його на першому місті, перед
батьком, можна думати, що переписано се Євангеліє, правдоподобно,
в Холмі.

З иньших рукописей тієї ж збірки можна нам занотувати ще Мінею
служебну „західно-руського письма“; в требнику „молдавського письма
XVI в.“ звертає на себе увагу статя про вірменський піст. Окрім сієї
колекції деякі рукописи набуто було від поодиноких осіб (с. 26), між
ними можна зауважити октоїх „західно-руського письма з кінця XVI в.“,
дві пізніші Александрії (к. XVII і поч. XVIII в.). З друків — „Руно
орошенное“ 1697 р., „типомъ пятое подано“, не звісне в каталюгах
друків.

М. Грушевський.

Am Urquell, Monatschrift für Volkskunde, herausgegeben von Friedrich I. Kraus, 1893—1895.

Вельми цікавий сей місячник містить розправи а також сировий матеріал фольклорний усіх можливих народів. Побіч подань, пісень, пословиць і т. н. люду німецького находять ся звістки про люд мадьярський, циганів, турецькі людські загадки а навіть перекази та вірваня західних Індійців та Вогулів. Полишаючи все проче на боці займемо ся матеріалом що тикає ся Русинів.

Др. Іван Франко і В. Щурат подають вістку про тайні бесіди у нашого люду. Довідуєм ся, що, аби свою бесіду учинити незрозумілою вставляють що складу: інтер, зди, хир, нава, або укладають розмову „на сици“, по складам, додають до слів жидівські закінчення або в кінці перекручують а радше переставляють корені слів (чи не телятили ви бачаток). Від себе додамо, що на галицькій Волини втручують що склад „ку“ (кузнакуеш = знаеш) а під Бродами „гм“ (гмзнагнеш).

Т. Волков подає повіре записане в Катеринославщині про причину холери і голоду, які на Україні в остатніх літах гостили.

Довшу розвідку містить В. Щурат п. в. Zaubergeld. Автор слідить за генезою оповідань про „інклюд“ у нашого люду. Інклюд, се в переказах людських гріш, якого ніколи видати не можна, бо все до свого властителя верне. Подібні перекази існують у Росиян та Поляків у инчих Славян они незнані. За то у Німців існують численні казки про інклюд, що там ріжні носить назви — головно Hesketaler. Авторони звістні ще вариянти датчанські, скандинавські та гішпанські. Але не лише тепер звістне се вірване — виводить д. Щ. дальше — оно сягає глибоко в старину. Під кінець XIII в., за чароване грошей мав бути засуджений на смерть славний лікар Альбано; а згадка про гріш що вертаєсь до властителя находить ся у Суїдаса — (а той цитує Аніона, писателя з I стол. по Хр.), в арабським компендіум старинної історії Егіпта і в байці, що містить ся в жидівським збірнику „Maase-Buch“. Як всяка магія, прийшла й та повірка зі сходу і за помочию книжок розширилась між народ, чого доказом служить авторови перш-за-все латинсько-книжкове слово „інклюд“ (includere). Матеріал зібраний ту старанно й витягнуто з него консеквенції вповні льогічні. Лише дрібненьку увагу зробимо д. Щ. Про містицизм в Європі в 8 століттю нема звісток, а коли існував то в кождім разі не наслідком розширення впливу арабської учености в Гішпанії, бо в 8 в. Араби взагалі ледви почались займатись наукою. Вплив Арабів в Європі дає себе учути не раньше X віку.

В кінці в першій зошиті за 1895 р. подає д. Волков про „Пирі мерців на Білій Русі“. Згадує, що повірка немов то душі приходять до

своєкїв їсти існує всюда, але на Білій Русі она найдетальнійше оброблена. Далі оповідає саме повіре та додає, що єго варіант записав також в Черниговщині. Автор видить тут тісну звязь з культом умерших на Литві.

Д. Робінзон, в статі про лїрника на Русі, описує лїру і наводить знану пісню лїрницку „Сирітка“, записану коло Бродів.

З роком 1896 перестала виходити ся часопись, відай з браку средств материяльних. *М. Кордуба.*

Земскій Сборникъ Черниговской губерніи, Чернигів, 1867—1895.

Ініціативою губ. гласного Імшенецького і заходами предсїдателя губ. земської управи А. П. Карпинського (обидва небішки) з 1869 р. почав виходити Земський Збірник. Перша книжка сего вістника видана в 1869 році і містила в собі земський стагут і иньші закони, що дотикали земства, а також ріжні офіціяльні відомости про губернські і повітові управи, про тодішне становище земства, єго оргів і належних до його інституцій. В р. 1870 Збірник почав виходити що місяця, але програма єго була вельми обмежена: дозволено було містити постанови і накази правительства, що дотикали земских справ, справоздання і відомости про діяльність губ. і повітових земств, які можна було брати тільки з протоколів і иньших актів земських зібрань і управ, усякі ж розвідки і статі літературні, а особливо полемічного характеру було заборонено друковати. Така обмежена програма виданя не вдовольняла земство, і змагання до розширення програми і взагалі до поліпшення земської часописі майже що року виявляли ся у губ. земськ. зібраню, але тільки в 79 р. зібране ухвалило розширити програму, додавши виділ „земської хроніки“, де бажали містити відомости про діяльність иньших земств, вибрані з офіціяльного органа „Правительственнаго Вѣстника“. Така постанова зібраня довгий час не була переведена, бо цензура не дозволяла передруковувати відомости про діяльність иньших земств, окрім Чернигівського, навіть в „Правительственнаго Вѣстника“: вона заборонила друковати навіть деякі доклади губ. зем. управи, бо знаходила їх „невідповідними часу“, і міністерство внутрішних справ довго не згоджувало ся на яке будь поширене програми; хоч р. 1881 і дозволено було завести „хроніку“, але цензура нильно доглядала, що б в хроніці містили тільки передруки з „Прав. Вѣстника“. Року 1881 земство знов просило міністерство поширення програми і дозволу містити всі ті відомости про земські справи, які друковачи ся в иньших земсь. збірниках; дозвіл на таке поширене програми земство дістало, і з такою програмою збірник почали видавати

в р. 1882. Починаючи з цього часу, Збірник, по троху, почав містити і статі, де розбирали ся поодинокі земські справи і питання, хоч на сьому шляху часто редакція Збірника натикала ся на заборони, і цензура не дозволяла друкувати статі, що безперечно дотикали земських справ. Таке непевне становище Збірника примусило губ. земство знов просити про поширене програми, і сю просьбу міністерство задовольнило, і тепер Збірник має таку, доволі широку, програму: I. Постанови і накази правительства; II. Земське і мійське господарство. Відомости і огляди діяльності земських і мійських інституцій Черниг. губ.; III Монографії, матеріали і відомости історичні, археологічні, етнографічні, фізико-географічні, метеорологічні, економічні, ентомологічні, та що до народньої освіти, торгівлі, промислів, кредиту, медицини, права, ветеринарії, статистики; IV. Хроніка. Дописи, справозданя і огляди діяльності урядових, громадських і земських інституцій і наукових товариств Черн. губ.; V. Ріжні відомости і дописи з повітів Черн. губ.; VI. Судова хроніка в справах, що дотикають земства без обсуджуваня судових постанов, VII. Справочні відомости і об'яви. — Такою програмою „Збірник“ видеть ся вже в р. 1895, і дякуючи їй може містити такі цінні праці, як „Этнографическіе матеріали, собранные въ Черниг. и сосѣднихъ губ., Б. Д. Гринченка, яких надруковано вже два великі томи, і „Описаніе Черниговской губ.“ А. А. Русова, вельми поважна праця, початок якої надруковано в VI книжці Зем. Збірника 1893 р.

За часи свого існуваня Зем. Збірник, навіть і тоді, коли видавав ся з вельми обмеженою програмою, дав, особливо починаючи з 1882 р., багато цінного і дуже інтересного матеріалу: досить згадати „Матеріяли для оцінованя ґрунтів Черниг. губ., 15 великих томів, по числі повітів, видані статистичним віділом при губ. управі окремо, при „Збірнику“; в сих „Матеріялах“ можна знайти усї відомости, науково розроблені, що до господарства Черниг. губ., економічного побуту людности, економічних і иньших відносин людей ріжних станів, володіння ґрунтами і т. и. — Велику вагу мають „Сводки постанов Земск. Зібрань“ видані редакцією Земск. Збірника, де зведені до куп і систематично виложені постанови губ. і повітових Зібрань за певні періоди їх діяльності: в них подаєть ся картина діяльності усього Чернигівського земства за минулі часи, вони дають докладний огляд того, що було зроблено земством в усіх обсягах його діяльності; для деяких повітів зроблені окремі „огляди“ і „сводки“ діяльності земств в справах народньої освіти і земської медицини; єсть огляди, що до фінансової сфери земства, як „Финансовые итоги Черниговскаго губ. земства 1865—1882 г.“ Холм-

ского, „Своды уѣздныхъ земскихъ смѣтъ Черниговской губ.“ П. Буштедта за кілька років. В Зем. Збірнику містилися і містяться і тепер: „Журнали губ. земс. собранія“, усі справоздання і доклади губ. земс. управи, окремі справоздання лікарів губ. земсь. шпиталю, протоколи засідань з'їздов земських лікарів (сі з'їзди не періодичні), протоколи оціночної комісії, було надруковано докладне справоздання про педагогічні курси для народних учителів, які відбулися р. 1895, будуть містити ся, відповідно постанові губ. земськ. зібрання минулого року, журнали усіх повітових земськ. зібрань. Що року друкують ся річний бюджет губ. земства.

Багато Зем. Збір. містить материялів і розвідок статистичного змісту і з кругу господарства як земського так і приватного: окрім видань, які згадані вгорі, треба занотувати статі: А. П. Шликевича „Что дають и что могутъ дать подворныя описи“, И. Н. Соколовського: „Къ вопросу о переоцѣнкѣ промышленныхъ заведеній и городскихъ имуществъ по Черниговскому уѣзду, „Нѣсколько выводовъ изъ статистическихъ трудовъ по Херсонской губ.“, В. Д. Гринченка — Земскія оцѣнки Черниг. губ. въ 1893 г. И. Н. Соколовського: „Къ вопросу о необходимости организаціи текущей статистики и ея организація въ Херсонской губ.“ і багато иньших. Особливу увагу звертають на себе медично-статистичні дослїди дра Святловскаго „Движеніе народонаселенія въ Черниг. губ. 1884, 1885 и 1886 г. і росправа А. П. Шликевича: „Лучше-ли жилось въ Малороссіи за сто лѣтъ назадъ?“ (Зем. Збір. 1890 р. N 11—12). Статя д. Шликевича єсть відповідю на працю П. П. Червинського „Матеріалы для оцѣнки земель, угодій, т. XV, Кролевецкій уѣздъ“, де д. Червинський, між иньшого, порівнює сучасну подвірну опись, складену земськими статистиками, з так званою „Румянцовською“ і з того порівнання виводить, що минулого віку (XVIII) економічне жите не тільки селян, але і значної частини козаків було гірше, ніж тепер. Д. Шликевич не згоджуєть ся з думкою д. Червинського і на основі тих самих материялів, якими користувався і Червинський, доходить до супротивного виводу. Брак місця не дозволяє ширше зупинити ся на вельми цікавій розвідці д. Шликевича; на підставі статистичних і історичних фактів, докладно їм наведених, він доводить, що в старовину відносили окремих станів, що до володїня землею, складали ся краще для маси (козаків і селян), і рента, яку вони одержують тепер, відносно менша, ніж 100 років поперед. Після історичного огляду володїння землею і економічного становища ріжних станів, д. Шликевич доводить, що хоч козака

старшина нильно дбала про побільшене свого земельного достатку, ій все ж таки в 1767 р. належала невелика частина культурної землі (12% культурної площі без володіння монастирів), і що тодішні громадські умови взагалі не сприяли обмеженю горожанських прав селянина, бо козацькій старшині треба було ще зміцнити своє власне становище. Розгледівши деталі умов і обставин, в яких 100 років поперед існувало сільське господарство і усі його окремі частини, порівнюючи також цифри 1767 і 1883 років, автор доводить, що цифри і факти, наведені в XV т. Статистичних матеріялів або просто говорять, що загал люду жив не гірше 100 років поперед як тепер, або не заперечують спроможности такого виводу, або свідчать про те, що жите загалу було і легше, і ліпше! Зупиняючи ся на тезі д. Червинського, що посполиті за часи Румянцова були фактично кріпаками, д. Шликевич не згожуєть ся і з сією тезою: покликуючи ся на історичні досліди, між иньшого на досліди проф. В. Б. Антоновича, автор доводить, що посполиті, яке окремиї стан, не були економічно залежні від державців. Посполитого, каже д. Шликевич, завсїгди „щитив“ козак, козакам і посполитим належало, на праві власности, $\frac{4}{5}$ усїєї території, і по думці Шликевича, економічній власти державців підпадали не властиво посполиті, а взагалі „нищетні люде“ усяких станів. Автор далі доводить, що „умов, при яких можлива була міцна економічна підлеглість значної частини люду, у половині XVIII віку ще бракувало“, за для чого російське правительство, переконавши ся, що державці власними силами нічого не можуть вдїяти з посольством, не підібють його під свою власть, — декретовало відповідні закони, але зробило се обережно, не відразу, і вже пізійше: по переду, воно видало указ 10 декабря 1763 р., що не заборонив ще вільного переходу, і тільки указом 3 мая 1783 р. досягло сїєї мети; останній указ виданий був уже по закінченю подїла Польщи, коли під кормигу Росії був підбитий Крим, і коли було вже знищено Запороже... На підставі „оновіщень“ до уряду слобідського губернатора Щербініна і самого Румянцова, д. Шликевич доказує, що „особиста воля в Малоросії“ була збережена до самого указу 3 мая 1783 р.; він признає, „що посполитий муєв бути оберненим у кріпака після того, як Малоросія перестала бути країною і загубила свою автономію; закріпленє посполитого було пешинуче, коли Малоросія взагалі, а посольство особливо підлеглі загальним державним установам“; автор не бачить ніяких основ згоджувати ся, буцім то сї установи нормовали факт уже готовий; по його думці, указ 3 мая тільки прикріпив посполитого до землі, але між таким його становищем і кріпацтвом, у тій формі, в якій воно склало ся у Великоросії, каже автор, ще ціла безодня, яку, правда, перейдено було вже без участі державної власти;

в такій участі, по думці д. Шликевича, не було вже і потреби: як би не комбінувалися суспільні і економічні умови, їх все ж таки треба було укласти по відомому шаблону; норми виходили не з відносин, а самі норми їх викликали: 40 років минуло по виданню указу 3 мая, а на колишній території Запорожжя пишалися вже Аракеєвські військові поселення, хоч в будованню їх не можна помітити ніякого причинного звязку з обставинами побуту минулих мешканців того краю.

Чимало міщено в Зем. Збірнику статей і дослідів, що дотикались економічних і господарських справ і питань; до таких належать „Народныя скитанія“ Ф. И. Свидерського, „Колебання валюти и економіческій кризисъ“ А. М., „Изъ дѣятельности комиссиі по поднятiю економіч. положенія населенія Городницкаго уѣзда“ Миклашевського, „Изслѣдованія грузоваго движенія по дорогамъ Черниг. губ.“ А. А. Клауса, „О составленіи карты грузоваго движенія по Черниговской губ.“, А. А. Клауса, „Къ вопросу объ урегулированьи рабочаго движенія на югъ на лѣтніе заработки, В. О., Коропскіе сапожники И. И. Шостака, „Глуховская фарфоровая глина и кустарное производство“ С. Л., „Кожевенный кустарный промыселъ въ Седневѣ и Олишевкѣ Черниг. губ. Н. І. Шевлячина, „Кустарные промыслы Черниг. губ.“ В. Н. Лашиюкова, „О новомъ типѣ земскихъ элеваторовъ, какъ учрежденіяхъ преимущественно кредитныхъ М. Б. Василевської, „Шелководство въ Трипольскомъ районѣ Кіевской губ.“ и „Объ организаціи земской помощи шелководству въ Черн. губ.“ П. П. Крещановського, „Кустарные промыслы въ Сосницкомъ уѣздѣ, Н. Степаненка, „Проектъ организаціи сельскаго кредита“ Н. Ге, і кн. Сюди ж треба зачислити статі дд. И. Н. Соколовського і Немировича-Данченка (Зем. Збірн. 1888, 1889 і 1890 р.) про стравлене полей і про побільшене земських бюджетів; статі цікаві з того боку, що в них виявилися два ріжні погляди на два питання, які викликали багато суперечок і в земстві, і в сільському життю; в відносинах до справлення полей д. Немирович-Данченко обстоює за суворі кари проти провинників, д. же Соколовський ширше дивиться на справу і не бачить користи від тих суворих кар, які пропонує його опонист; так само в відносинах до побільшення земських бюджетів Немирович-Данченко обстоює за поменшене усяких земських податків і видатків на земські потреби і в сьому погляді поділяє думку багатьох земців, що взагалі обстоюють за потребу зменшити видатки земства, особливо на народню освіту і земську медицину; д. Соколовський і тут не згоджується,

змагаючи ся довести, що „бережливість“ повинна бути не однакова що до господарства приватного і що до господарства громадського: бувають випадки, коли бережливість, хибно зрозуміла, може вельми пошкодити громадському господарству: земство, по думці д. Соколовського, повинно пильнувати не про зменшене видатків на земські потреби, а про їх продуктивність, бо раціонально ужиті видатки мати муть результатом побільшене доходу людности. — Полеміка між згаданими опонентами доволі довгий час вела ся на сторінках Земськ. Збірника.

По земській медицині можна теж знайти у Зем. Збір. чимало цікавих розвідок, які поясняють різні сторони сієї справи, що взагалі викликає багато змагань; до них належать, між иньшим, статі „О земской медицинѣ въ Глуховскомъ уѣздѣ, С. Л., „Проектъ організації земской медицины въ Глуховскомъ уѣздѣ“, „Вольная практика врачей въ деревнѣ“ С. Л., „Земская медицина въ Черниговской губ.“ дра Святловского, „Два слова Соколовскому по поводу земской медицины будущаго“ С. И. Лисенка, „О реорганизации системы земс. медицины въ Козелецкомъ уѣздѣ“, А. П. Шликевича, „Что сдѣлала земс. медицина Сосницкаго уѣзда“ Н. Н. Степаненка, „Общественная медицина и медицина для бѣдныхъ“, Г. Коваленка, і ин.

Народна освіта і питання що до неї викликали багато різнородних розвідок і дослідів. — Н. Н. Корачевський-Вовк в статі „Наша земская деревенская школа“ (Зем. Збір. 1888 р., 1—2) подає інтересні відомости з історії земської школи в Борзенщині, описує відносини до неї земства в різні періоди його життя, доводить, що земство найбільше пильнувало про школи тоді, коли могло мати на них самостійний вплив, що побільшене урядового впливу і доведене земства до пасивної ролі в справах народньої освіти зменшило прихильність земства до школи; говорячи про результати, які здобуті народньою школою, він каже, що взагалі школа мала користний вплив на людність, але результати, які вона дала взагалі, не відповідають надіям, які мали земці, заводячи школи: дослід виявив, що в народі залишується тільки „пів-письменство“, яке не дає засобів для дальшої самоосвіти через читане користних популярних книжок; такому читанню перешкоджує з одного боку — нерозуміння на половину того, що читають, з другого — брак книжок, які давали б користне знаня і сприяли розвою читачів. По школах Борзенського повіту, пише автор, по церковно-славянськи читають краще, ніж по російськи; якийсь будь вірш, читаний церковно-славянською мовою, більшости читачів зовсім зрозумілий, перечитаного ж мовою російською вони переказати не можуть; багато російських слів

зовсім незрозумілі читачам, для того вони і не можуть пояснити їх значіння. Звертають на себе увагу три статі д. Б. Г.; в статі „Народні учителі яко сільські господарі (Зем. Збір. 1894 р. N 2—3) автор розбирає широко розповсюджену тепер думку про можливість виробити з сільського учителя господаря так, що б він учив і сільському господарству; показуючи ті обставини, в які поставлена сучасна народна школа і учителі, автор доводить, що цілком не корисно робити з учителя сільського господаря, що таке з'єднане пошкодить справі народньої осьвіти. В статі про журнал для читання дітям у школі (Зем. Збір. 1895 р. N 4—5), він детально висловляє ті умови, при яких тільки і може бути корисна дитяча часопись; головним принципом такого видання мусить бути систематизація матеріалу; подаючи свій план такої часописі, автор становить конечну умову, без якої, по його думці, часопись для учнів нар. шкіл не буде корисна: її треба видавати мовою, цілком для них зрозумілою, зрозумілою у всіх деталях. Статя „Земські книжні склади (Зем. Збір. 1895 р. N. 7—9) дає докладний огляд книжних складів в усіх тих земствах, де тільки вони існують, подає погляди повітових земств, висловлені ними на запитання губ. зем. управи і відомости про склад, що існує від 1895 р. при Черниг. Губ. Зем. Управі. Звертаючи ся до питання, які книги найбільш потрібні народу, автор доводить, що великі твори таких авторів, як Гомер, Софокль, Шілер, Толстой, В. Гюго зрозуміли народові так само, як і інтелігенції, коли звичайно, вони писані зрозумілою народом мовою; з сього powodu автор виявляє неминучу потребу українських книжок для губерній з українською людністю. Покликаючи ся на доклад губ. зібрання одного з гласних про потребу завести українську мову по школах Черн. губ. і прохати у уряду дозволу уживати українські книжки по шкільних і сільських бібліотеках, на співчуті, з яким губ. управа прийняла той доклад, на те, що учителі сільських шкіл, на педагогічних курсах, що відбули ся у Чернигові 1895 р., те ж висловили ся за конечну потребу української книжки, покликаючи ся далі на учені авторитети, д. Б. Г. доводить конечну потребу, щоб усі земські склади мали твори українських письменників і дешеві дрібні видання українські.

Справи народньої осьвіти трактують ся ще в статях: „Вплив народньої школи на фізичний розвиток учнів і хороби, які між ними існують“, Д. П. Никольського, „Земські книжні крамарні і торговлі книжками в рознос“ Соколовського, „До питання про народню школу“ і „Ще до питання про народню школу“, Народнього учителя, „Про форми заповоги земства народній осьвіті“, „Земство і школи сіль-

ського господарства“, И. П. Білоконського, „Земство і церк. прих. школи“, И. П. Білоконського, „Гончарна учебна майстерня Полтавського земства“, П. Н. Солонини, і ин.

Треба ще занотувати статі Н. Н. Карачевського-Вовка „Про народню гігієну“ і його же „Листи з села“, де він дотикаєть ся різних сторін сільського життя і господарства, статю С. И. Лисенка, „Пріютъ для малолѣтнихъ преступниковъ въ Одессѣ“; статі, що належать до обошльного земського забезпеченя майна: „О способахъ выясненія и взыскапія страховыхъ недописокъ“ П. П. Червинського, „Взаимное страхование отъ огня“ Г. Т. Скринського, статі дд. Піотровського і Соколовського З поводу заснованя інституції земських адвокатів для оборони селян в їх судових справах (Зем. Збірн. 1893 р. N. 11—12, 1894 р. N 4, N 11—12), широку розправу проф. Линдемана „Гессенская муха“ (Зем. Збір. 1889 р. N 1—2). *І. Шраг.*

Статистика Россійской Имперіи, XXII. Главнѣйшія данныя поземельной статистики по обследованію 1887 г., Выпускъ XVI, Кіевская Губернія. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета Министерства Вн. Дѣлъ. Спб., 1895, ст. 23.

Центральний комітет статистичний (в Петербурзі) заходивсь вперше р. 1877 вистежити поземельну статистику держави Російської. Через десять років після того міністер справ внутр. казав перевірити вдруге ті добутки які дала статистичному комітетови робота р. 1877. І от тепер перед нами названа в горі брошюра подає добутки перевіреної р. 1887 поземельної статистики по Київщині.

Заходи комітета зібрати певні дати в такій важній справі, як статистика земельна, — річ дуже поважана і ще більш — річ дуже потрібна і задля уряду, і задля науки таї задля кожної людини освіченої. На превеликий жаль комітет збирав дати таким непевним шляхом, що ледві чи можна оголошеним датам няти повної віри: збирано дати через поліцію від сільських громад і від иньших власників і арандарів земель. А річ відома на цілий світ, що сільські громади по Київщині — люде темні, дякуючи повній недостачі народньої школи, поставленої відповідно указкам здорової педагогії. Через таку темноту самих громад усїма справами, де треба ужити письма, орудують по селах напів темні, а часом і пянї писарі: вони часто подають такі чудирнацькі статистичні дати, що їм зовсім не можна няти віри. От напр. зразок тієї статистики яку подають волостні і сільські урядники — в Чи-гиринського повіту: в Подорожанській волості показано дворів

р. 1888 - 1312, а за рік 1487; в Шабельницькій 1168, за рік 1171. В Кагарликській волості Київського повіту р. 1889 було 2118 двов., а за рік стало їх 1713! Та не в самих тільки сільських урядників куцає статистика. Не згірш кульгає вона і в такій адміністративній інституції, як Київське губ. „по крест'янскимъ дѣламъ присутствіе“, де головою сам губернатор і де в усему, що до селян, повинні бути найпевніші дати. Тим часом бачимо такі факти. „Присутствіе“ покаже, що р. 1890 у христ'ян Вергунівської волості наділеної землі 1000 десятин, а за рік 13.393 десятини! Щасливі б. були селяне і в 1890 у них так зростали земельні наділи. В Хабенській волості ще більше тут (як посвідчило „присутствіе“) р. 1891 було у селян наділів 9480, а р. 1892 стало 12.035 десятин.

Річ певна, що такі нечувані ріжницї не надають віри і до уваги оголошує комітет центральний, скоро ті дати він бере у сільських волостних урядників:

З тих дат, що оголошує про земельну статистику центральний комітет, він робить от які виводи: найбуїїїшу категорію земельної власности становлять в Київщині селяне; у них наділеної землі 45, 7%; а за ними вже йдуть пани (шляхта) і инші приватні власники у котрих 45, 6%. Властиво ріжниця тут нікчемна, на 0, 1%. Так виходить коли брати разом усю Київщину, але не те бачимо по повітах: напр. в повіті Бердичевському у селян тільки 41, 7, а в инших власників 54, 8%; в Липовецькому 40, 7—55, 5; в Радомишльському 36, 4—55, 4%.

За десять років (1877. - 1887) у „дворян“ (шляхти) поменшало землі на 8, 4%. — Річ се натуральна; але от дивно, що і в селян її поменшало на 0, 1%, а побільшало її у крамарів, та в міщан; одначе ж, каже комітет: „шляхецьке володінне землею падає по Київщині над усіма ґрунтами земельних власників“ (опріч селян). Шляхти належить 84, 4% з усієї землі власности приватної; за шляхтою йдуть крамарі, хоча їм належить тільки 4, 3%. Пересічна мастність у шляхти займає 996, 3 десятини; у крамарів 722, 1; у міщан 36, 5. — Головна річ в тому, що у селян відповідно людности їх, ввагає землі мало, а вже про ліси й казати нічого! — З усієї селянської землі під пашню йде 71, 5%; під луки і вигони 19, 2%; під лісами в них земель у них 7, 4% а під лісами ледві 1, 9%. За 10 років у селян засів озимого збіжжя поменшав на 1, 9%. О. К. - 1897

Записки Кіевскаго общества естествоиспытателей, т. XIV, К., 1895.

Поруч з чисто теоретичними працями, як от розправа Пурієвича про утворення органічних квасів у вищих рослин, Тутковського про

геологічну фотографію і фотограсиметрию, ми бачимо тут цілий ряд описових праць, що належать до України-Руси.

Сюди належать:

Радкевич, О фауні м'яловихъ отложеній Каневскаго и Черкаскаго уѣздовъ Кіѣвской губ.

Родвянко, Замітки о нѣкоторыхъ сверчкахъ (Gryllidae), богомолахъ (Mantidae) и тараканокъ (Blattidae) Южной Россіи.

Караваевъ, Матеріали къ фауні вислоногихъ (Copepoda) Чернаго моря и

Совинскій, Вышія ракообразныя (Malacostracae), собранныя двумя черноморскими глубоководными экспедиціями 1890—1891 г.

В двох останніх працях оброблено багатий матеріал, здобутий за часи глибоководних дослідів Чорного моря, що дали стільки цікавих відомостей. Дякуючи сим дослідам було виявлено, що фауна Чорного, Каспійського і Аральського морей однакова, і ствердилось існування в міоценову епозу малосолоного Понто-Каспійсько-Аральського басейна. Таким способом сучасна фауна Чорного моря є не збідніла фауна Середземельного, а цілком самостійна, що збасачуєть ся родами, які попадають в Чорне море через Босфор із Середземельного. Сим же можна об'яснити однаковість деяких форм Чорного моря в формах Північного океана, з яким Чорне море ніколи в безпосередньому зв'язку не стояло (пор. Записки т. IV, бібліографія). Д. З.

Rozprawy Akademii Umiejętności — wydział matematyczno-przyrodniczy, serya II, tom VII—IX, ogólnego zbioru tom 27—29, Kraków, 1895, str. 399, 440, 412.

З сих трох томів лише останній містить в собі кілька праць спеціально для нас цікавих:

Przyczynek do geologii pobraża karpackiego w Galicyi zachodniej. Jul. Niedźwiecki, str. 158—170.

Автор доказує неогенське походжене покладів карпатських між ріками Волгою та Рабою.

Diagnoses plantarum novarum a cl. d. Const. Jelski in Peruvia lectarum 215—239. Geograficzne rozmieszczenie opadów atmosferycznych w krajach karpackich. Eugeniusz Romer (z mapą izohyetów rocznych) str. 266—282.

Зібравши дані із стаций метеорологічних доходить автор до сього переконання, що 400 м. опади по обох сторонах Карпат сильно зростають, на полудневій стороні аж по 700 м. зменшають ся, на північній зростають однак дуже повільно. Понад 700 м. по обох сторонах Карпат — особливо на полудневій стороні, вріст опадів незви-

чайно наглий. Додана кольорована мапа ізогієтів річних. Крім того знаходимо ту праці:

L. Wachholz: O oznaczaniu wieku ze zwłok na podstawie kostnienia główki kości zamienionej (z tabl.) стр. 1—44.

S. Jentys: Studya nad rozkładem i przyswajalnością związków azotowych w odchodach zwierzęcych (z 9-ма rycinami) стр. 45—157.

W. Natanson: O znaczeniu kinetycznem funkcyi dysypacyjnej, стр. 170—180.

J. Grzybowski: Mikrofauna karpackiego piaskowca z pod Dukli (z 5-ма tabl.) стр. 181—214.

K. Żorawski: Iteracye i szeregi odwracające i O linii wskazującej krzywizną powierzchni, стр. 240—265.

S. Tolłoczko: O utlenianiu mentenu i o chemicznej budowie tego węglowodoru, стр. 283—307.

A. Beck i W. A. Gluźiński: Wpływ podwiązania moczowodu na czynność nerki, стр. 308—329.

W. A. Gluźiński: O wpływie podwiązania tętnic wieńcowych (art. coron. cordis sinistra) na narząd nerwowo ruchowy serca, стр. 330—348.

M. Kowalewski: Studya helmiatologiczne I i II (z jedną tablicą) стр. 349—367 i стр. 372—390.

L. Silberstein: Twierdzenie hydrokynematyczne, стр. 368—371.

W. Szymonowicz: O budowie zębiny (I tab.) стр. 391—398.

M. P. Rudzki: Przyczynek do teoryi fal, стр. 399—403.

K. Olszewski: Oznaczenie temperatury krytycznej i temperatury wrzenia wodoru (z 1 ryc.) стр. 404—412.

I. Раковский.

Видавництва й книжки, обговорені в с'їм томі:

Часописи за р. 1895: Вѣстникъ Европы, Русская Мысль, Сѣверный Вѣстникъ, Русское Богатство, Русскій Вѣстникъ, Русское Обзорѣніе.

Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. Варшавскія университетскія извѣстія.

Ученыя записки имп. Казанскаго университета.

Ученыя записки имп. Юрьевскаго университета, Богословскій вѣстникъ, Странникъ, Душеполезное Чтеніе.

Литовскія, Могилевскія, Минскія, Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости.

Археологическія Извѣстія и Запѣтки.

Чтенія въ Имп. обществѣ исторіи и древ. рос.

Извѣстія общества археологіи, исторіи и этногр.

Русская Старина.

Русскій Архивъ.

Историческій Вѣстникъ.

Русскій филологическій вѣстникъ.

Филологическія Записки,

Этнографическое Обзорѣніе.

Живая Старина.

Византійскій Временникъ.

Ateneum.

Biblioteka Warszawska.

Przewodnik naukowy i literacki.

Kwartalnik historyczny.

Wisła

Lud.

Przegląd prawa i administracyi.

Kosmos.

Archiv für slavische Philologie.

Zeitschrift für österreichische Volkskunde.

Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn.

Byzantinische Zeitschrift.

Д. Н. Анучинъ — Амулетъ изъ кости человѣческаго черепа и трепанація череповъ въ древнія времена, въ Россіи, 1895

Sépulture du X siècle à Kiev, par le baron de Baye, 1896.

C. de Boor — Der Angriff der Rhos auf Byzanz, 1895.

Д. Сабдуковъ — Очеркъ внутренняго состоянія Кипчакскаго царства, 1895.

И. И. Срезневскій — Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, т. II. в. 1, 1895.

А. Prochaska — Spór o mitrę i pastorał w Rydze, 1395—1397, 1895.

Ө. Делекторскій — Критико-библіографическій обзоръ древне-русскихъ сказаній о флорентійской униі, 1895.

- О. Н. Леонтовичъ — Панскій дворянъ въ Литовско-русскомъ государствѣ, 1895.
 Частная переписка Григорія Андреевича Полетики (1750—1784 г.), редакция и примѣчанія Ал. Лазаревского, 1895.
 Dr. W. Dembiński. Tajna misya Ukrainca w Berlinie w r. 1791, 1896.
 Подольскіе Архипастыри. Къ столѣтію учрежденія Подольской епархіи, 1895.
 Празднованіе столѣтія Подольской епархіи, 1895.
 О. Фотинскій — Іоаннъ Красовскій, униатскій архієпископъ полоцкій и луцкій, 1894.
 В. Горленко — Живописецъ малороссійской старины, 1895.
 В. Дунинъ-Марцинкевичъ и его поэма „Тарасъ на Парнасъ“, очеркъ изъ исторіи бѣлорусской этнографіи М. Довнара Запольскаго, 1896.
 Фамильныя — Богиня весны и смерти въ пѣсняхъ и обрядахъ славянъ, 1895.
 — Древне-арійскіе и древне-семитскіе элементы въ обычаяхъ, обрядахъ, вѣрованіяхъ и культѣ Славянъ, 1895.
 М. Зубрицкій — Село Кіндратів (турецкаго пов.), 1895.
 Н. Коробка — Восточная Волянь, 1895.
 A. Dobrowolski — Lud Hrubeszowski, 1895.
 Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, т. VIII 1895.
 Лѣтопись занятій археографической комисіи, т. X, 1895.
 Отчетъ Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго музеевъ за 1892—1894 г., 1895.
 Am Urquell, Monatschrift für Volkkunde, herausgegeben von Friedrich I. Kraus, 1893 - 1895.
 Земскій Сборникъ Черниговской губерніи, 1867—1895.
 Статистика Россійской Имперіи, XXII. Главнѣйшія данныя поземельной статистики по обследованію 1887 г., Выпускъ XVI, Кіевская Губернія, 1895.
 Записки Кіевского общества естествоиспытателей, т. XIV, 1895.
 Rozprawę Akademii Umiejętności, wydział matematyczno-przyrodniczy, serja II, tom VII—IX, ogólnego zbioru tom 27—29, 1895.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секцій (вересень — грудень 1896 р.).

28 н. с. жовтня засідання секції історично-філософичної: 1) М. Грушевський предловив два документа з внутрішньої історії в. кн. Литовського в XVI в. 2) Ом. Терлецький предловив свою розвідку про участь козаків в московсько-польській війні 1654—6 р. на Білій Русі.

11 н. с. листопада засідання секції історично-філософичної: 1) В. Білецький відчитав свою рецензію на т. I *Diplomata Statutaria* Ставропільського інститута. 2) С. Томашівський предловив першу серію матеріалів про Хмельничину, виняту з актових книг Бернардинського архиву.

Тогож дня засідання секції фільологічної: 1) Др. Франко повідомляє секцію про свої находки в зборі рукописей Черемиської капітули, 2) він же реферує працю проф. Пачовского п. з.: „Педагогічні замітки до руської граматики дра Стоцького і Ф. Гартнера“.

25 н. с. листопада засідання секції історично-філософичної: М. Грушевський відчитав свою розвідку: „Гетьман Богданко“.

Тогож дня засідання секції фільологічної: 1) Др. Франко реферує свою студію про апокріфи, призначену на вступ до т. I Памяток українсько-руської мови і літератури. 2) Філ. Колесса відчитав свою розвідку про народні тини в повістях Федьковича.

2 н. с. грудня засідання секції фільологічної: 1) М. Грушевський предловив збірку віршів духовних, де є кілька нес досі не друкваних зовсім або в значно відмінних варіантах; 2) він же реферує розвідку О. Кониського про побут Шевченка в Петербурзі в р. 1858—9.

Тогож дня засідання комісії археографічної: 1) М. Грушевський здає справу в теперішнього стану видавництва комісії і предкладає предмову до т. I Памяток українсько-руської мови й літератури. 2) Дебатовано над дальшим порядком видавництва, при чім на р. 1897 призначено видати т. II Жерел. 3) Др. Студинський предлагає плян передруку деяких неповторених друків XVI—XVII в., комісія приймає прихильно.

Надзвичайні загальні збори

8 н. с. грудня.

Надзвичайні загальні збори мали бути скликані в справі зміни статутів Товариства, відповідно ухвалі зборів попередніх, що передали предложений виділом проєкт для перегляду комісії, вибраній самими зборами. Комісія зборів (др. К. Левицький, др. Федак і др. Франко) спільно з членами комісії, що виробила проєкт виділу, переглянула сей проєкт і з деякими змінами предложила загальним зборам. Відміни проти давнього статуту були в головнішій такі: творить ся нова категория членів дійстних, іменованих виділом, без оплати вкладки, на предложенне секції за наукові роботи, передовсім в виданнях товариства, без ріжницї національної; право участі в секціях і в рішенню всяких справ наукових признаєть ся лише за сими дійсними членами; давніші дійсні члени мають зватись звичайними і приймають ся за вкладку, що підвишуєть ся до 6 здр. річно; інституції і замісцеві члени можуть голосувати через заступників (при чім член окрім себе може голосувати лише за одного члена чи інституцію); для ведення справ адміністраційних уставляєть ся прокура. Ріжниця між проєктом статуту, предложенім виділом, і проєктом, предложеним комісією зборів була головно що до прав членів звичайних: початковий проєкт (під назвою членів надзвичайних) давав їм лише право побирання за вкладку видавництва на се назначених виділом і голос дорадний на секціях, новий признавав за ними голос рішучий в справах адміністраційних і право пасивного і активного вибору до виділу і комісії адміністраційних.

Крім того на порядок денний зборів поставлено відклик 15-х членів Товариства, що жадали, аби загальні збори внесли ухвалу виділу в справі виповідження з кінцем року друку в друкарні товариства всім політичним часописям, спеціяльно що до часописей: „Діло“ і „Батьківщина“.

Загальні збори зайняли цілий день 8 н. с. грудня, передполудневий час зайняла справа статутів, пополудневий — справа часописей (предложенне деяких членів — переставити порядок денний не знайшло більшости). Референтом проєкту нового статуту був др. К. Левицький; він вказав на головні переміни, зроблені в старім статуті. Проф. М. Грушевський вказав на зміну попереднього проєкту що до прав членів звичайних і мотивовав раціональність початкової пропозиції. Др. Франко мотивував проєкт комісії що до сієї точки. Невважаючи на те, що проєкт вже був змінений вибраною зборами комісією і нею предложений тепер, він викликав знову сильну опозицію серед вібраних. В численних промовах проти предложеної зміни одні взагалі уважали зміну

безпотрібною так скоро по зміні 1892 р., иньші признавали, що як раз тепер зміна не на часі, серед загального недовіря обопільного і розбиття руської суспільности, то знов підносились закиди проти самих поодиноких проєктованих змін: проти укорочення прав теперішніх дійсних членів, проти підвищення вкладки etc., при чім вказувано на те, що дотеперішній статут не перешкоджає науковій роботі, що згадані переміни перешкоджають побільшенню числа членів і тіснішому звязку товариства з суспільністю руською. Промови в обороні реформи, що вказували на потребу одних перемін для наукової поваги товариства (бо до тепер всі члени, без огляду на освіту і науковий характер мали право належати до секцій і рішучий голос у всіх справах наукових), иньших — з огляду на розширення видавництва товариства, — очевидно, не переконали противників реформи, і при голосуванні над точкою про поділ членів предложений проєкт хоч мав абсолютну більшість, не мав потрібних для зміни двох третин, і для того проєкт нового статуту унів, і Товариство вісталось при давнім статуті.

По полудні збори відновлено, і після того як справу статуту внято з порядку дневного, наступила справа друкування політичних часописей. Проф. Громницький від виділу пояснив, що значні залежності за друк часописи „Діла“ вже давніше примушували виділ застановлятися над упорядкованнем сієї справи. З кінцем р. 1892 Діло вишло було товариству 7136 зр., з тих покрито 6 тис. тим способом: 1500 готівкою, 1500 відписано і на 3000 взято книжок Бібліотеки Діла в половині номінальної ціни разом з довжниками за сі книжки. З недоплаченої тоді суми зновуросло з кінцем р. 1895 3.792 зр.; з огляду на се вже в р. 1894 виповіджено було друк з 1 ливня, і знову з початком 1896. Коли таким чином справа виповіди друку Ділу і давніше була нерав предметом нарад виділу, безпосередню причиною виповіди на сей раз стало ся те, що коли по останніх загальних зборах появили ся в часописи „Буковина“ відомости про відносини Товариства до часописи „Діла“, віцепрезидент ц. к. ради шкільної краювої заявив заступнику голови Товариства, що аби усунути закиди і підозріння, ніби Товариство підпомагає своїми фондами політичні часописи, повинно воно перестати їх друкувати в своїй друкарні, інакше уряд не може підпомагати Товариство на далі як запомогами грошовими, так і друком книжок шкільних. З огляду на сю заяву і на попередні труднощі в грошових відносинах до „Діла“ і „Батьківщини“, виділ Товариства виповів друк всім політичним часописям з кінцем року. Речником членів, що підписали згаданий відклик виступив др. К. Левицький; він головно покликував ся на те, що Товариство спочатку було засновано для підпомагання русько-народних видавництв і застерегав від того, аби товариство дозволяло

мішатись в свої справи стороннім. Про і contra завязалась дуже жвава дебата. В обороні поступовання виділу головно вказувано на те, що виділ завсїди був вирозумілим для „Діла“ і виповів йому друк лише в конечности, підношено вагу наукової діяльности Товариства та вказувано на слабї вигляди, аби воно могло удержатись при браку прихильности з боку правительства при теперішнім політичним стані руського народа, де годї покладатись лише на те, що йому натежить; відпирано закид, ніби виділ в своїм поступованню чимсь схибив проти гідности і чести народньої, і заявлено, що ніколи б не попустив він чимсь ограничувати свободу наукового дослїду. Противники розвивали здебільшого тези промови дра Левицького. Під голосованне прийшли три внесення; внесенне виділу: перейти над відкликом до порядку дневного — мало 40 голосів проти 41; внесенне відпоручника товариства Січ: дати нагану виділові, що виповів друк „Ділу“ під сторонньою преснею, дістало 13 голосів проти 63; внесенне дра Левицького: поручити виділові дальше друкувати „Діло“ з „Батьківщиною“ під умовою правильної плати дістало 44 проти 35 голосів. Тодї заступник голови заявив в імени виділу, що виділ не може виконати сього поручення й для того складає свої мандати. Референти секційні (проф. Верхратський, Грушевський і др. Франко), признаючи поведенне виділу коректним і бажаючи дати йому сатисфакцію супроти несправедливих і обидливих закидів і осуджувань противників його, теж зреклись своїх урядів. Додатково проф. Грушевський, як редактор кількох видавництв і голова комісії археографічної зложив сї обовязки на руки загальних зборів, заявивши, що находить потїху в адресі членів з України, підписаним видатнішими іменами, де висловлено було признавнє провідникам наукової роботи Товариства. Загальні збори, не ухваливши нічого на сї заяви, розійшлись.

З причини, що нового виділу не вибрано, попередній виділ урядує далі — до нових зборів, що мають відбутися скоро по новім році; наукова ж діяльність товариства тим часом обмежується закінченем т. XIV Записок і т. I Памяток українсько-руської мови і літератури.

— Від Адміністрації. —

Слїдуючий том Записок вишлемо лиш сим, що заплатили вкладку за р. 1897.

НБ ПНУС

632174

ИБ ПНУС

632174